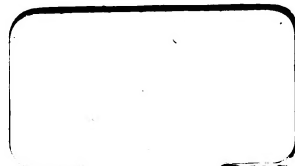

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

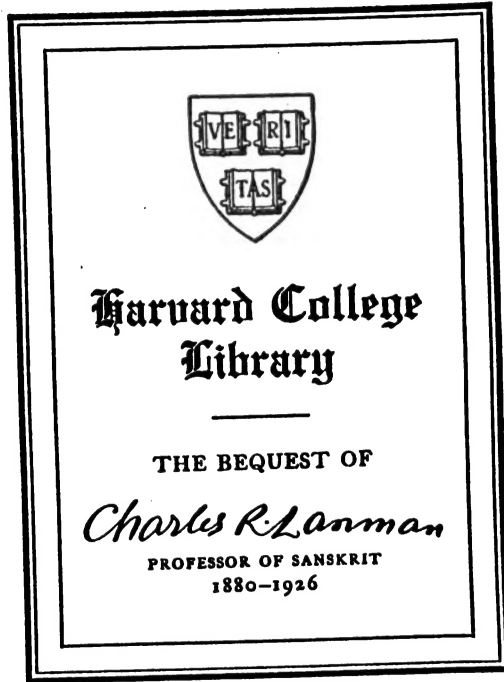

IndL 212.102

B

~~IndL 212.102~~

~~B~~

THE

INSTITUTES OF NĀRADA

about 500 AD. — Jolly, Recd. & Litz. pp. 23

TOGETHER WITH COPIOUS EXTRACTS

FROM THE

NĀRADABHĀSHYA OF ASAHĀYA AND OTHER STANDARD COMMENTARIES.

EDITED BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WÜRZBURG.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1885.

Ind L 212.102
E

~~Ind L 212.102~~
v B

P R E F A C E.

THE MSS. on which the subjoined *editio princeps* of the Nārada-smṛiti or Nāradiya Dharmaśāstra is founded may be briefly described as follows :

1, A., the text of the Nārada-smṛiti together with Kalyāṇabhaṭṭa's revised edition of the ancient Commentary composed by Asahāya. This MS., which was kindly lent to me by Professor Bühler, is a modern but careful transcript, in the Devanāgarī character, of a modern Deccan College MS. It extends to the 21 para. of the fifth title of law only (p. 145) ; nevertheless it is by far the most valuable MS. of all, as far as it goes. In it, and its *codex archetypus*, the larger version of the Nārada-smṛiti has been preserved, whereas all the other MSS. that have been used for the present text contain the minor version. There can be little doubt as to the larger version being the earlier one of the two, especially as a number of ślokas which are attributed to Nārada in the standard Commentaries and Digests of Law are traceable to the larger version, whereas they are omitted in the minor one.¹ Other arguments showing the superior antiquity and authenticity of the larger version have been adduced in my volume of Tagore Law Lectures, p. 55 ; and the inference drawn from these arguments has been approved of by Professor Bühler, in the "Indian Antiquary". A. has therefore been made the foundation for the present work, as far as this MS. goes, and all deviations from it have been carefully noted in the critical foot-notes. The text, as given in A., exhibits a number of serious blunders and omissions, and the insertion of several spurious verses shows that it

---

¹ See e. g., pp. 27-37, 111-128. It is true that the minor version contains in its turn a few verses which are attributed to Nārada in the Commentaries, whereas the large version does not contain them. Thus e. g., a śloka identical with Manu VIII. 16 is attributed to Nārada in such an early work as Kshīrasvāmin's Commentary of the Amarakosha. See Professor Aufrecht's remark in the Journal of the German Or. Society, XXVIII. 106. This śloka occurs in the minor version only.

has been tampered with by interpolators, of which Kalyānabhaṭṭa, the revisor of the work, may have been one. Fortunately, the copious Commentary by which the text is accompanied in A., renders it easy to discover and correct the majority of these mistakes. Further aid has been derived from the MSS. of the minor version, which agrees with the larger version to a very considerable extent, and from the numerous quotations from Nārada that are scattered throughout the Commentaries and Digests of Law. It was but rarely, therefore, that I had to resort to conjectural emendations of the text as given in A. Wherever all the MSS. of the minor version agree, their common reading has been designed as *Vulg.*, i. e., *Vulgata* in the critical foot-notes. Of the discrepancies between *Vulg.*, or some only among the MSS. of this class, on the one hand, and A. on the other hand, the more important ones only have been noted; and the vv. ll. of the MSS. of the minor version have been omitted entirely in the section on Ordeals where they are too numerous to admit of even adducing the more prominent discrepancies only. It will be seen from the Critical Notes how these principles have been worked out in detail. *An asterisk * has been added to those ślokas which are attributed to Nārada, or to some other minor Smṛiti writer such as Bṛihaspati, Vyāsa, etc., in the Commentaries and Digests of Law.*¹ Those ślokas which are marked out by an asterisk may, therefore, be said to possess a special claim to be considered as genuine and authentic, which is absent in the others. It will be observed that a very considerable portion of the larger Nārada has been embodied in the authoritative compositions of the more recent jurists, and that this work has thus become to a very wide extent the foundation for the law and judicature of later times. The numerous vv. ll. which the quotations exhibit have as a rule not been quoted, as it is a well-known fact that these quotations were mostly made from memory. The *Vīramitrodaya*—sometimes quoted as *Vīram.* or *Vīr.* in the foot-notes—is particularly abundant in quotations from the Nārada-smṛiti. Other printed works of this class which were used in preparing the present text are the following: *Vijñāneśvara's*

---

¹ The compositions of these several writers are frequently confounded in the Commentaries.

Mitāksharā; Vāchaspatimiśra's Vivādachintāmaṇi; Nīlakaṇṭha's Vyavahāramayūkha. Of unpublished *Dharmanibandhas* I have used the following: Aparārka's Commentary of the Yājñavalkya-smṛiti; Nandapaṇḍita's Vaijayanti; Devaṇṇabhaṭṭa's Smṛitichandrikā; Kamalākara's Vivādātāṇḍava; Jagaunnātha's Vivādabhaṅgārṇava; Medhātithi's Manubbāshya; Vāchaspatimiśra's Vyavahārachintāmaṇi; Dalapati's Vyavahārasāra. For the four last-named works, MSS. from my own collection have been used; for the others I have been able to avail myself of MSS. from the Deccan College and from the India Office, which were kindly placed at my disposal by Mr. Chatfield and Dr. Rost.

For the latter portion of the Nārada-smṛiti, extending from V. 22 to the end of the chapter on Prakīrṇaka, the MSS. of the minor version, which were used as a secondary source only in the first part of the work, have served as foundation. The loss of the latter portion of the larger version may be regretted, however, there is every reason to suppose that the two versions did not differ so much in this part of the work, as in the previous chapters. The latter portion of the valuable table of contents which Asahāya-Kalyāṇabhaṭṭa gives in his Commentary (Vyavahāranāṭrikā, I. 21-25, p. 10 foll.) agrees very closely with the contents of the corresponding sections of the minor version. Moreover, the number of those texts which are attributed to Nārada in the corresponding chapters of the *Dharmanibandhas* or Digests of Law, without being traceable to this part of the minor version, is very small. Although, therefore, the larger version may have been somewhat fuller than the other one in this part of the work as well as in the preceding chapters, the additional matter that may have been contained in it is not likely to have been of much importance. I will now proceed to give some account of each of the six MSS. of the minor version, which have been designed collectively as *Vulg. i. e., Vulgata.*

2, B., the second out of the eight MSS. available for the present text, is a transcript, in my possession, of an undated Benares MS., in the Devanāgarī character. This Devanāgarī MS. which is very neatly written and corrected in many places is very valuable, though the final śloka of the Sabhāprakaraṇa and the 10 first ślokas of the first Vyavahārapada have been omitted accidentally. I owe this MS.

to the kindness of Dr. G. Thibaut, Principal of the Government College, Benares.

3, β., a Devanāgarī transcript, in my possession, of another undated Benares MS., likewise in the Devanāgarī character, which was the property of a well-known Dharmasāstri, the late Bālasāstri, of the Government Sanskrit College, Benares. The transcript was kindly procured for me by the late lamented Dr. Blochmann, then Philological Secretary to the Asiatic Society of Bengal. It is corrected throughout and belongs to the same class as B., but it is complete and an excellent check on B., though it exhibits a number of mistakes peculiar to itself.

The four MSS. which will now be noticed agree in omitting, in various places,*certain ślokas which are given in the other MSS. and apparently genuine, and have a number of other mistakes in common. Occasionally, however, their readings, as shown by the sense or by the quotations in the Dharmanibandhas, are decidedly preferable to the readings of the other MSS.

4, L., an India Office MS., in the Devanāgarī character, from Colebrooke's collection, dated Śamvat 1857, (A. D. 1800-01). This MS. is perhaps the best representative of this class, and appears to have been the MS. referred to by Colebrooke when quoting from the Nāradaśmṛiti.

5, O., a Devanāgarī transcript, in my possession, of a Bengali MS. belonging to the Government Sanskrit College, Calcutta. This MS. omits several ślokas that are found in all other MSS., and exhibits many other blunders; nevertheless it has proved serviceable in many cases.

6, b., a modern Devanāgarī MS. in the R. Library of Berlin. This MS. is on the whole the least reliable one of all the MSS. consulted, as it abounds in omissions and serious blunders of every sort.

7, γ. (sometimes printed Y.), a Devanāgarī copy, which was kindly lent to me by its owner, Professor Bühler. It is dated **सन १९०९ साल** which date corresponds to A. D. 1869, as has been pointed out to me by Professor Bühler. I have designed this MS. by the last letter but one of the alphabet, because it came into my hands later than any of the other MSS. except the Nepalese MS. of which I shall have to speak presently. It was not received till pp. 1-8 of this work had

been printed. It agrees, perhaps, more closely with C. than with any other MS., and is a very fair representative of its own class.

The *Dharmānibandhas* have proved even more useful for editing the second portion of the *Nāradaśmṛiti* than they have been for editing the previous chapters, in which the assistance afforded by these works was generally rendered superfluous by the copious Commentary of *Asahāya*. Though I have tried, as much as possible, to adhere to the authority of the best MSS., it has seemed advisable, in more cases than one, to substitute a good reading of the *Dharmānibandhas* for an unmeaning or faulty reading of the MSS. Several other works of this class were used for this part of the *Nāradaśmṛiti*, especially for Chapter XIII, besides those previously mentioned, *viz.*, *Jīmūtarāhana's Dāyabhāga*, *Nandapaṇḍita's Dat-taka-mīmāṃsā* and other works on inheritance and adoption.

When I undertook to print the *Nāradaśmṛiti* from the ample materials hitherto described, I could not disguise from myself the fact that other valuable MSS. of that work might turn up any day. Thus, a short time before I went to press, I had actually been made acquainted by Dr. R. Rost with a curious India Office MS., in the modern Grantha character, which is called *Nāradaśmṛiti* in the colophons. This *Nāradaśmṛiti*, however, which belongs to Dr. Burnell's collection, turned out to be an altogether different work from the law-book here edited. It consists of three *Adhyāyas*, of 149, 98 and 76 ślokas respectively, and deals exclusively with *dharma* and *prāyaścitta*. It is possible that some or all of the five *Nāradaśmṛitis* noticed in the recently published second volume of Professor G. Oppert's Catalogue of Sanskrit MSS. in private libraries of Southern India may be identical with Dr. Burnell's Grantha MS., which comes from the same part of India as these MSS.

8, N., a Nepalese MS.—At a much later period, when nearly the whole of this work was in print, Mr. C. Bendall, M. A., of the British Museum, showed me in London a palm-leaf MS. of the *Nāradaśmṛiti*, in the Nepalese character, which had been discovered and purchased in Nepal by himself, a short time ago. This MS., which was most kindly and liberally placed at my disposal, is dated, at the close of the whole work, (Nepalese) *Samvat* 527 = A. D. 1407, and is therefore the earliest available MS. of the *Nāradaśmṛiti*, if indeed

the date is as old as the remainder of the work. This is doubtful,¹ but the character of the writing seems archaic,² and a comparison of the contents of N. with the Indian MSS. proves it to be an excellent copy and a highly valuable check on all the MSS. of the minor version. Unfortunately, the first portion, up to V. 12, has been lost and replaced by a fragment of an altogether different work, on Nyāya. This loss is made up for to some extent by the addition, at the close of N., of two long chapters, on Theft and on Ordeals respectively. The first chapter, on Theft, has been printed at the close of the present text. There is every reason to consider it as the genuine production of Nārada, or whoever else was the author of the Nārada-smṛiti, though it comes in after the last Vyavahārapada, and is omitted in the other MSS. and not included in Asabhāya's table of contents of that work, as printed in the gloss on Vyavahāramātrikā, I. 21—25 (pp. 10—12). Several texts from this chapter are quoted by Mitramisra, the author of the Viramītrodaya, and by other Commentators, who attribute these texts either to Nārada himself or to Bṛihaspati. Moreover, the ninth Adhyāya of the Code of Manu contains a precisely analogous section on Theft which is inserted at the close of the section on Vyavahāra and tacked on to the eighteen Vyavahārapadas, exactly as is the case with this chapter on Theft in the Nepalese MS. of the Nārada-smṛiti.

The second additional chapter in N. is even more copious than the first. It is divided into seven sections, treating respectively of ordeals by balance, fire, water, poison, sacred libation, Taptamāsha (fishing a coin from a vessel filled with a boiling liquid), and of the choice of the various ordeals according to the value of the stolen chattel. It commences rather abruptly with three s'lokas taken from the customary admonition of a judge to the witnesses to speak truth when called upon to give evidence. The last colophon but one is remarkable : इति मानवे धर्मशास्त्रे नारदप्रोक्त्यायं चर्चितायां व्यव-

¹ The date seems to be written in another hand than the text of the Nārada-smṛiti. It may have been copied from the close of the first portion of N., a Nyāya work, which contains the same date (Samvat 527).

² See the table of letters in Mr. C. Bendall's Catalogue of Buddhist Sanskrit MSS. (Cambridge 1883).

द्वारप्रकरणं नाम समाप्तम् । This colophon points to the close connexion between Manu and Nārada. The last colophon is preceded by the following statement of the author of the Nepalese Commentary :
 इदमल्पधियां श्रुतां दुर्विज्ञेयं यथोदितम् । नारदीयं यदस्त्रीह न्यायशास्त्रं महार्थवत् ॥
 तस्येयं लिख्यते टीका स्पष्टा नेपालभाषया । इमां विज्ञाय भूपत्यासुरन्तु न्यायवर्त्मना ॥
 "The highly important law-book of Nārada, which is difficult to understand for slow-minded persons, has been promulgated as above. Of that work, a clear Commentary is written here in the Nepalese language. Kings shall study it and (having done so) shall follow the path of righteousness." Though there can be no doubt that the chapter on ordeals has formed an integral part of the Nāradasmṛiti as commented on by the Nepalese Commentator, it could hardly have been included in the original composition of Nārada. It is true that it agrees to a very considerable extent with the section on ordeals as printed in the present work (pp. 108—128), whereas another portion of its contents agrees with the minor version of Nārada, and a third portion is identical with texts usually attributed to Kātyāyana, Pitāmaha and other minor Smṛiti writers. However, the subject of ordeals forms part of the law of evidence ; and as, in the present text, it has been treated in its proper place, there is no reason why it should again be treated at the close of the work. I have, therefore, refrained from printing the text of this chapter, as given in N., especially as it is full of copyist's mistakes which make it very difficult to establish the true readings everywhere without the help of other MSS. Of the chapter on Theft also I should have been quite unable to prepare a readable text, but for the assistance afforded by the analogous rules contained in the Code of Manu, and by the quotations from Nārada in the Commentaries.

In the previous portion of the work also, the Nepalese MS. exhibits a considerable number of blunders ; nevertheless, as mentioned before, it is extremely valuable for that part of the Nāradasmṛiti. It may be presumed that a good copy of the Nāradasmṛiti was brought into Nepal at an early period. I subjoin a list of the more important *variæ lectiones* of N., as opposed to the readings of the Indian MSS. It will be noticed that, in a number of cases, the corrections suggested by N. have been anticipated in the present

text. The sign of an asterisk * has been added to those readings which are confirmed by the quotations from Nārada in the Commentaries and Digests of Law. A few minor copyist's mistakes in N. have been corrected.

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
V. 11. यथाकाशमधीयीत	यथाकाशमधीयानो
V. 13. अविधिनाथवा बद्धा or अ- ध्ययनार्थं शास्यः स्याद्	अवधेनाथवा अन्याद्
V. 22. ज्ञेय उत्तमो मध्यमो ऽधमः ।*	दृढ उत्तमाधममध्यमाः ।
V. 26. अनाकाशभृतो लोकै	अनाकाशभृतस्तद्वद्
V. 29. प्रमादास्त्राग्निना	प्रमादान्स्त्राग्निना*
V. 31. संभक्षितं यदुभिर्भे*	संभक्षितस्य दुभिर्भे
VI. 4. क्रियोपकरणं चैषां...यत्प्रत्यु- दाहृतम् ।*	कर्मापकरणं चैषां... प्रति यदाहृतम् ।
VI. 5, 6. See p. 151.	क्वाले ऽपूर्वे त्यजन्कर्म भृतिनाथो ऽस्य चार्हेति । स्वामिदोषादपात्रमन्यावत्क- तकर्माप्नुयात् ॥* भृतिपत्रभागमादद्या- त्पथि भुग्यहृतं त्यजन् । अदत्कार- यित्वा तु कर्मवात्सोदथा भृतिः ॥
VI. 10. गोपे संदोदथा•	ग्रीकं संदोदो वा•
VI. 11. ता गोपः	ता गावः
VI. 13. वेदुमर्हेति गोपस्तां विनयं चापि राजनि ॥*	गोपस्तनापराधोति स च तद्वेदुमर्हेति ॥
VI. 14.	N. inserts the following śloka here: बालाश्चर्मपरे सकथी बलिहृ- यूनि रोचनाम् । दद्यात्प्रभुमते सर्वे भृतेष्वङ्गांश्च दर्शयेत् ॥ See Manu VIII, 234.
VI. 15. अजाविके तथापदे...।...न पालस्तत्र किञ्चिन्पथी ॥	अजाविके तु संवदे...।... पाथी तत्कि- ञ्चिन्पथं भवेत् ॥ See Manu VIII. 235. After this śloka, N. in- serts the following: तासां चैवा- निवृद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । या उत्सृष्ट्या हृको अन्यान्न पालस्तत्र कि- ञ्चिन्पथी ॥ See Manu VIII 236.
VI. 16. स्वामिनश्चापि शंसति ॥	स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥*

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
VI. 17. पाकस्याङ्गादिर्भेगान् ॥	पाकस्याङ्गादिर्भेगान् ॥*
VI. 18. द्विसदाभ्रयान् ।	द्विसदाभ्रयेत् ।
VI. 19. *	Omitted.
VI. 20. ऋषकाष्ठेकादिकम् ॥*	त्यगेत्पूर्वमद्यापि वा ॥
VII. 2. रवः क्रमान् ॥	रवः क्रयान् ॥*
VII. 4. न गूहेतामनं * ... द्वावि- सास्य...	कथयेचामनं... द्वाविरस्य* N. inserts the following after 4: अथै ऽस्मानिहते। यस्तु क्रयो विक्रय रव च। अहतः स तु विद्वेषो व्यवहारिण्ये स्थितिः ॥*
VII. 5. तत्प्रमम् ।	तत्प्रमम् ।
VII. 6. स्याध्या	स्युद्धा
VII. 7. 8.	These two slokas are inverted in position.
VIII. 2. लोके ऽस्मिन्निद्विधं ब्रह्म*	ब्रह्मं तु द्विविधं ज्ञेयं
VIII. 3. गणितं तुलितं	गणितं तुलितं*
VIII. 4. क्रमे...ऽष्टावरस्योदथं	क्रमेतु*... ऽष्टावरस्य अथं*
VIII. 5. पुनश्चेदपचीयेत	अर्धेदपचीयेत*
VIII. 6. See p. 158, notes.	उपहन्येत*
VIII. 7. पथं तु	मूष्यं तु*
VIII. 8. तथान्यहस्ते विक्रीतं...विमयं सैव राजनि ॥	तथान्यहस्ते विक्रीतं*... विमयं तावदेव च* ॥
VIII. 9. क्रीतं*...। विक्रीयानस्यद- न्यत्र विक्रीता नापराभ्रु- यात् ॥	क्रीता...। स रवास्य भवेदोपो विक्रीतुर्मे प्रयच्छतः ॥*
VIII. 10. विधिरैव... समये	विधिरैव*... समयान्*
VIII. 11. सदा साभार्धमासाद्य	स च साभो ऽर्धमासाद्य*
IX. 1. क्रीतानुग्रह इत्येतद्*	क्रीतानुग्रह इत्येवं
IX. 4. क्रीता or क्रोता*	क्रोता*
IX. 5. मधिसुक्ताप्रवासानां...	सुक्ताप्रवासानां*...
IX. 6. दशदान्... एकादाज्ञो*	दशदानः* एकादो लो*०
IX. 9. अर्धेक्षयानु... जीर्षं जीर्ष- स्यानियमः अथे ॥*	अर्धेक्षयानु*... जीर्षं तदे। न स्याद्वि अथेत् ॥
IX. 10. सर्वेषां चेतुरग्निक्रिया विधौ।	भाषानां पुनरावर्धनं क्षुतम् ।
IX. 13. इतम् ॥	क्षुतम् ॥
IX. 15. सैव	नैव

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
IX. 16. पष्णानामागमं तथा ॥	पष्णानां यस्य चादमः ॥
X. 1, 2 पापच्छि०	पापच्छि०*
X. 8. यच्चैवाम्*	यत्पुंक्तम्
X. 4. जामुक्कलं	प्रतिकूलं*
XI. 2. जराः ॥	जनाः ॥
XI. 8. वनजीविनः ॥	वनगीचराः ॥*
XI. 4. *कपालैश्च	*कपालास्त्रि०
XI. 10. समाहितः ।	समुन्नयेत् ।*
XI. 18, 14.*	Omitted.
XI. 15.	Omitted.
XI. 17. मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।* महागुणो ऽल्पबाधश्च*	मध्येन सेतुर्न प्रतिष्यन्त्ये । ये ऽल्पबाधो चेद्गुणो
XI 18. द्विविधः प्र.क्तः... तन्निवर्त- नात् ॥*	द्विविधा ज्ञेयः*... तन्निवारणात् ॥
XI. 19. अभ्युदकेन तु	अभ्युदके सति
XI. 20. न च तत्फलभाग्*	न तस्य फलभाग्
XI. 20. स्थाल्चेचम्*	तत्तत्तुचम्
XI. 27. राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं जयेत् ॥	राज्ञः प्रसादादन्यत्र न तं भोगं निवर्तयेत् ॥
XI. 29.	Omitted.
XI. 80. महिषी वाजिकुञ्जरी ।*	महिषाजायकुञ्जराः ।
XI. 81. द्वौ माषौ महिषी तथा *	महिषी द्विगुणं ततः ।
XI. 82. अदृष्ट्याग्निं गौश्च कृति- का वाभिसारिणी ॥	अदृष्ट्याग्निं गौश्च प्रकृतायाभिसा- रिणी ॥
XI. 88.	Omitted.
XI. 84. सन्न्यायां द्विगुणः प्रीतिं वस- तां तु चतुर्गुणः । *... सुतो अथाम् ॥	प्रीतिं तु द्विनिषणानां वसतां तु चतुर्गु- णम् । ...सुतस्यथा ॥
XI. 87.*	Omitted.
XI. 88. See note, p. 171.	सामन्तानुसते* N. inserts the follow- ing here: स्थान्च्छेदस्य विहारमाजः शस्यवतो अगम् । इषवसस्य नयान्ति ये विहसनुविध्यति ॥ See Manu IX. 44; Nārada XI. 22.
XI. 42. गृहचेने च दृष्टे द्वे वासचेतू	गृहं चेनं च विज्ञेयं वासचेतुः
XI. 48. द्विचेतुमतः	द्विचेतुसमः

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
XII. 1. च कीर्त्यते* । स्त्रीपुंसयोग- नामैतद्	प्रकल्पने । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्*
XII. 2. संस्कारो ऽथ	स संस्कारो
XII. 3. पाणिग्रहणमन्त्रश्च	पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां
XII. 5. स्त्रियो ऽन्यास्त्रिषु एव तु ॥	त्रिषुः पत्न्यो ऽवराः स्मृताः ॥
XII. 8. परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे	परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे
XII. 9. सुप्रदजन्तुजान्त्वच्छि... See note, p. 174.	सुप्रदजन्तुजान्त्वच्छि*... स्त्रीपुंसयोग- जिज्ञेसां विलग्नगतिस्तुस्वरः ॥
XII. 10. See note, ibid.	विदस्य ज्वने नाशु
XII. 14. मासमाचरेत् ।*	तु समाचरेत् ।
XII. 16. वत्सरार्धं प्रतीकृतु ॥	वत्सरं संप्रतीक्ष्य तु ॥
XII. 17. अन्यस्त्रीवासाद्याभिश्चपाच- रेत् ॥	मला स्त्रीवासाद्याभिश्चपाचरेत् ॥
XII. 20. पितामहो	मातामहो
XII. 21. समाभयः ॥	स्वजातयः ॥
XII. 25. ते स्यर्ध्वहृदिः समाः ॥	सर्वे भ्रूणहृदिः समाः ॥
XII. 28. ददामीति	ददामीति. N. inserts two ślokas here : अङ्गनैस्तु समुत्पन्नः सीमो भुङ्क्ते ऽथ शोधितः । पयोधारस्तु गान्धर्वो रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥ तस्माद्व्यङ्गनो- पेतामरजामपयोधरास्तु । अभुक्तपूर्वां सीमाद्यैर्देह्यादुहितरं पिता ॥
XII. 30. दशशुक्लायां	प्राप्तशुक्लायां
XII. 40. प्रजापत्यां विधिः स्मृतः ॥	प्राजापत्यां विधीयते ॥
XII. 41. बल्लगोमिशुनाभ्यां तु	बल्लगोमिशुनं दत्त्वा
XII. 43. राक्षसकथा ॥	राक्षसो बुधिः ॥
XII. 43. सुप्रप्रमत्तोपनिगमात्	सुप्रप्रमत्तोपनिगमात्
XII. 52. गुह्यभिर्... अन्या सा	बान्धवैर्... चतुर्था*
XII. 53.	स्त्रीरिषीणां चतस्रणां सा श्रेष्ठा तूत्तरोत्तरा । विकल्पं तदपत्यानां रिष्यपिच्छोदका- दिषु ॥ पुनश्चोमेव तु विधिः स्त्रीरिषीणां प्रकीर्तितः । पूर्वा पूर्वा ज्वन्यासां च- ची तूत्तरोत्तरा ॥
XII. 55. प्रदीयते	प्रकीर्यते
XII. 58. समर्थते ।	प्रमुच्यते ।
XII. 60. इदं च संपद्यं	इदं संपद्यं

INDIAN MSS.

- XII. 61. अथिकस्य च ।
 XII. 62. संघटनक्रमाः ॥
 XII. 63. तत्र संघटनं स्मृतम् ॥
 XII. 64—69.

- XII. 72. संमते
 XII. 76. पशुवेदान्तप्रवृत्तः सन्
 XII. 78. निःस्वामिनी
 XII. 81. संकरः
 XII. 89. a.
 XII. 86. b. 87.

- XII. 88. विश्ववः स्यादतो ज्येष्ठा ॥*
 XII. 98. क्षिप्रं निर्वासयेद्गुणान् ॥*
 XII. 96. निर्दोषा नान्यम्
 XII. 97. नष्टे*
 XII. 100, 101.

- XII. 108—106.

NEPALESE MS.

आधितस्य च ।
 संघटनः क्रमान् ॥
 पादौ संघटनं भवेत् ॥
 1, 67 2, भक्ष्येवो यदि वा भीक्ष्येवैक-
 मास्त्रैस्तथैव च । संप्रस्यमाणैरेतैश्च सर्वं
 संघटनं स्मृतम् ॥ 3, 69. 4, 66 Slo-
 kns 64, 65 are omitted.

सर्वे*
 पशुवेदान्तप्रवृत्तः*
 निष्कामिनी*
 विश्ववः*
 Omitted here *

कृते तदवशेषे तु संतानार्थं न कामतः ।
 नियुक्तां गुरुभिर्गच्छेद् धातुभार्यो यवी-
 यसः ॥ अविद्यमाने तु गुरो रान्ना
 वास्य कुलस्ये । ततस्तद्वचनाद् गच्छे-
 दनुमिष्य क्रिया सत् ॥ पूर्वोक्तेन विधा-
 नेन स्नाता पुंसवने श्रुचिम् । सहादा
 गभीषानाहा हते गर्भे सुवैव सा ॥*

क्विविषी स्यादनुपवात् ।

क्षियं निर्वासयेद्गुणः ॥

निर्गर्भा बान्यम्

गते

न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यति-
 क्रमः । विशेषतो प्रवृत्तायाः संवत्सर-
 परा स्थितिः ॥ प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां
 हृष्टिरेवा प्रजापतेः । जीवति न्यूनमात्रे
 तु स्यादेव द्विमुषो विधिः ॥

उपः पारश्वस्यैव निषादस्यानुलोमतः ।
 उतमेभ्यस्तु पतिभ्यः शूद्रापुत्राः प्रकी-
 र्तिताः ॥ ब्राह्मणा अपि चाखलाः
 हतवैदेवकावपि । अपरेभ्यस्तु तु पति-
 भ्यो विज्ञेयाः प्रतिज्ञोमतः ॥ अन्वष्टो
 मागधस्यैव क्षता च अविद्यास्ततः । आ-
 नुलोम्येन यत्को द्वौ ज्ञेयो प्रतिज्ञो-
 मतः ॥ वैष्णोपुत्राण्यन्वष्टो यवनायो-

INDIAN MSS.

- XII. 109 b, 110 a.
XII. 118 b.
- XIII. 2. विभजेरन्मर्नं क्रमात् ।*
XIII. 3. निष्टते वापि*
XIII. 8. धाह्यमाहपिह्यप्रार्तं
XIII. 17. गूढार्था*
XIII. 80. अज्ञातन्त्राग्रमतस्त्रासां प्रजा-
पतिरकल्पयत् ॥
- XIII. 40, 44, 48.
XIII. 49. वा धनम् ।... कनीयान्
रिक्थमर्षेति ॥
- XIII. 52. ब्राह्मणेभ्यः स्याद्
XIV. 2. *
XIV. 16. देवब्राह्मणवक्त्रं च राज्ञां च
ब्रह्ममुत्तमम् ॥
- XIV. 19. शक्नो बधमुपेक्षन्ते
XIV. 20. *
XIV. 22. पादस्थान्नेषु
XIV. 23. विविक्ते वा यत्र संनिपते-
त्यदम् ।
XIV. 25. द्वयैर्यत्र तेन प्राथो ऽऽपि-
र्जनाः ।
XIV. 26. च बहिष्कृत्युर्बहिष्चराः ॥
XIV. 27. ज्ञेयस्त्री
XV. 1. न्यङ्गसंयुतम् *
XV. 4. भस्मादीनामुपसेपैर्

NEPALESE MS.

- नवावपि । प्रतिस्त्रोभ्येन यचैको द्वी
ज्ञेयान्मुसोमतः ॥ खताद्याः प्रतिस्त्रो-
भाः स्युर्धे जाताः प्रतिस्त्रोमजाः । ते
संस्काराश्च पाकाद्यास्त्रेवा विःपन्नको
नवाः ॥
- Omitted.
- राज्ञो ऽपरीक्षणे यथा जायते वर्षसंकरः ।
तस्माद्ब्राह्मणं विशेषेण परीक्षा वर्षसंक-
रान् ॥
- विभजेयुर्धनं पितुः ।
निरक्षे वापि
आहृतं पिह्यार्था*
जारिण्यां
पचदद्यावसाने तु राजा भर्ता क्षियाः
क्षुतः । स तस्या भरवं कुर्यान्निष्टकी-
यात्पयच्छ्रुताम् ॥ स्नातन्त्रादिप्रब्रह्म-
न्नि कुले जाता अपि क्षियाः । अस्ना-
तन्त्राग्रमतस्त्रासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥*
- Omitted.
- तद्वनम् ।... जघन्यस्तदवामुयात् ॥
- ब्राह्मणानां तु*
Omitted.
- देवब्राह्मणवक्त्रां वा ब्रह्मं विज्ञेयमुत्तमम् ॥
- शक्नोश्च ये उपेक्षन्ते*
Omitted
- पादेमान्नेषु
विवीते वा यत्र संनिहितस्त्रेदम् ।
- भवेद्यत्र ज्ञेयप्राथो ऽऽपिर्जनाः ।
- तु बहिः पासा मनेषु च ॥
ज्ञेयस्त्रिन्
न्यङ्गसंयुतम् ।
भस्मादिभिश्चापघर्तं

INDIAN MSS.

XV. 7.

- XV. 11. अपाकमेद०
 XV. 18. यमेव स्यतिवर्तेत नीचः
 XV. 20. अथधो
 XV. 23. अलक्ष्मस्ये दशाङ्गुलः ॥
 XV. 26. स्किचो वास्यावकर्तयेत् ॥
 XV. 28. दाडिकायां
 XVI. 2. दशकं च
 XVI 8. द्विरभ्यसात्... यद्यच्चवेदिनः ।
 अयं तस्यापरस्याङ्गः कि-
 तवस्य पराजयम् ॥
 XVI. 4. तस्य
 XVI. 7, 8.*
 XVII. 6—9.
 XVII. 0. यदन्येन राज्ञा दानं क्षतं
 भवेत् ।
 XVII. 10. शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
 XVII. 11. यच्च... कारवः ॥
 XVII. 13, 14.
 XVII. 20. राजेति
 XVII. 22. निबन्धो... प्रजापतिः ॥
 XVII. 23, 24.
 XVII. 25. चासां तदाश्रया ॥
 XVII. 28. परान्
 XVII. 30. देवस्ततो यमः ॥
 XVII. 33. उत्यानं च स्वकर्मेभु ॥
 XVII. 37. •पुष्योदकादीनां स्यस्येयं स-
 परिषदम् । अनपेक्षः
 XVII. 88. बाणिव्यायां भवेत् स्थितिः ॥
 XVII. 89. नापराधी स्याद् द्वाविष्णु द्वे
 च मूलाके ॥
 XVII. 40. निर्निमित्तं
 XVII. 41. परिषदो राज्ञा सर्वेषां

NEPALESE MS.

The following śloka is inserted

here: पादयो संभवेत्यङ्गे सदसा क्रुद्ध-
 योर्द्वयोः । स चन्यते यः क्षमते दृष्ट्यो
 यो न निवर्तते ॥*

अपाकवच्छ०*
 यमेव स्यतिवर्तेरङ्गेते*
 अदृष्ट्यो
 शूद्रस्याष्टदशाङ्गुलः ॥
 स्किग्देशं वा विकर्तयेत् ॥
 नासिकायां
 दशकं तु*
 द्विरभ्यसात् ... यद्यच्चदेविनः । जयो
 ऽस्याङ्गः परस्याङ्गः कितवस्य पराजयः ॥

तेषां

Omitted.

These three ślokas come after 11.

तु दष्टेन राज्ञाज्ञानेन* यत्कृतम् ।

वास्यादीन्वाङ्गजीविनाम् ।*

यच्च... कारकाः ॥*

14 b is inserted after 13 a.

राजा नाम

निर्गुणो... नराधिपः ॥

Omitted.

तेषां तदाश्रयात् ॥

परं

देवस्ततो यमः ॥

आत्मनश्चैव वर्धनम् ॥

•पुष्योदकारेषु स्येयमपरिषदात् । अनाक्षयः

न चेद्वाणिव्यमस्य तत् ॥

नापराधीनि द्वाविष्णु पक्ष मूलाकम् ॥

नानिमित्तं

परिषदो राज्ञामन्येषां

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
XVII. 42. प्रजा धर्मैश्च रक्षतीः ॥	प्रजाधर्मोभिरक्षणात् ॥
XVII. 44.	Omitted.
XVII. 48. संज्ञितात् ।	संज्ञितात् ।
XVII. 49. न तस्य चरुर्ष	न तस्यापचरुत्
XVII. 52. सम्यक्	सद्यः
XVII. 53. कथंचन ॥	द्विजातयः ॥
XVII. 54. तथाष्टमः ॥	०जान एव च ॥
XVII. 55. तथास्यायुः प्रवर्धते ॥	तथास्यायुर्न क्षीयते ॥

It may be gathered from the above table of vv. ll. in N. that this MS. is highly serviceable for discovering interpolations, as well as for detecting false readings and omissions, in the Indian MSS. Thus *e. g.*, the XIII. title of law, the chapter on inheritance, contains one śloka—XIII. 48—which is not quoted in the Commentaries and Digests of Law, and evidently spurious. It is a significant fact that this very śloka is wanting in N.

The *Commentary* of Asahāya or Kalyāṇabhāṭṭa has been given, as far as it has been preserved, in the second series of foot-notes to the present text, at the bottom of each page. Kalyāṇabhāṭṭa has stated himself, in the introduction to his work, that it is a recast of Asahāya's ancient Commentary, which had been spoiled by careless scribes.¹ The date of Kalyāṇabhāṭṭa is unfortunately unknown, neither can it be established by internal or circumstantial evidence, as his work contains hardly any reference to other law-books or to other works of established date. As for Asahāya, there can be no doubt about his being a standard author and one of the earliest writers in the province of Indian Law. It has been shown elsewhere², that he must have preceded Medhātithi even, the earliest Commentator of the Code of Manu. The value of Asahāya's work, revised by Kalyāṇabhāṭṭa, is on a level with its early date, and it throws a great deal of new light on many difficult passages in the Nārada-smṛiti. It deserves special praise for its brevity and the entire absence of the numerous unnecessary quotations with which the Indian Commentators of law-books are in the habit of adorning their compositions. It is only every now and then that Asahāya has indulged in digres-

¹ See p. 1. of the present text.

² See Jolly, *Outlines of an History of the Hindu Law* (Tagore Law Lectures, 1883). Calcutta, 1886, Thacker, Spink and Co.

sions from the main purport of his work. These digressions, as well as a small number of passages which could not be made out from the only one MS. available, have been omitted in the present work. Clerical errors have been corrected, but occasional violations of Saṃdhi rules left as they are, wherever they tend to exhibit the meaning of the Commentator more clearly.

The only extant MS. of Asahāya's valuable composition extends to the middle of the fifth title of law only, as mentioned before. In order to supply this deficiency, it has been thought advisable to give extracts from various other Commentaries both published and unpublished, in the foot-notes to the remainder of the present text. These extracts consist of the glosses, by which the quotations from Nārada are accompanied in the following works: Jagannātha's Vivādabhaṅgārṇava; Mitramisra's Viramitrodaya; Aparārka's Commentary of the Yājñavalkya-smṛiti; Vijñāneśvara's Mitāksharā; Vāchaspati-misra's Vivādachintāmaṇi; Kamalākara's Vivādatāṇḍava; Nīlakaṇṭha's Vyavahāramayūkha; Rudradeva's Sarasvativilāsa; Jīmūtavāhana's Dāyabhāga. Jagannātha's ample Digest, for which I have been able to use a good MS. in the Bengali character belonging to myself, has proved specially useful, as it abounds in quotations from the Nāradasmṛiti and in copious glosses on the same. Where the texts are easy or the glosses of the Commentators of no consequence, their remarks have not been quoted.

Those terms in the Nārada-smṛiti which seem particularly important for the purposes of Sanskrit Lexicography have been communicated by myself to Dr. O. Böhtlingk, and will be found in the new Peteraburg Dictionary. The minor version of Nārada has been translated into English by myself ten years ago.¹ A translation of the present text is ready for the press and will be published shortly. It will be accompanied by copious notes, the substance of which has been taken from the gloss of Asahāya and other Commentaries.

In conclusion I have to express my thanks, in the most cordial manner, to Dr. R. Hærnle, Philological Secretary of the Asiatic Society of Bengal, for his kindness in undertaking the final revision of the proofs.

J. JOLLY.

Würzburg, February 16th, 1886.

¹ The Institutes of Nārada, translated by J. Jolly. London, Trübner & Co., 1876.

CORRIGENDA.

Page.	line.	for	read.
1	8	from below ... .. चतुर्विंशति	चतुर्विंशति
2	10	from above ... .. द्वाधीयन्ते	द्वाधीयते
2	6	from below ... .. तस्मिन्मृत	तस्मिन्मृत०
2	8	from below ... .. प्रज्ञायत	प्राज्ञायत
3	12	from below ... .. प्रजापतिम्रक्षा	प्रजापतिम्रक्षा
3	9	from below ... .. राध्यायं	राध्याय
5	9	from above ... .. कतव्य	कतव्य
6	10	from above ... .. पराजयेत्	पराजयेत्
7	3	from below ... .. प्रवर्तेते	प्रवर्तते
8	2	from below ... .. लोकस्ति०	लोकपस्ति०
18	8	from above ... .. ऋषादिषु	ऋषादिषु
19	4, 8, 11	from below ४८, ४७, ४९	५०, ४९, ४८
20	8	from below ४९	५१
21	1	from below ... .. न्तर	न्तरं
27	12	from above ... .. हतश्चियः	हतनिश्चयः
32	2	from below ... .. श्वाप्त्यो	श्राप्त्यो
41	4	from below ... .. सम्यग्न्याय०	सम्यङ् न्याय०
46	10	from below ... .. तामुद्धरे०	तामुद्धरे०
49	1	from above ... .. प्रतिप्रहम्	प्रतिप्रहः
49	11	from above ... .. पितामहे	पितामहं
50	3	from below ... .. हतमृषं	हतमृषं
51	1	from above ... .. नार्वाकसं०	नार्वाक सं०
52	9	from below ... .. यत्तो	यतो
53	9	from below ... .. यत् स्त्रीधर्मं	यत् स्त्रीधर्मं
56	4	from above ... .. तस्मिन्मृते	तस्मिन् मृते
57	6	from below ... .. ०भाग	भाक् न
64	1	from below ... .. ०कर्मादिष्व०	०कर्मादिष्व०
67	9	from above ... .. जीवितश्चैव	जीवन्मश्चैव
72	1	from below ... .. श्वावितादिति	श्ववितादिति
76	2	from below ... .. ०ष्ट	०ष्ट-
80	11	from below ... .. उपस्थान	उपस्थाने
80	10	from below ... .. ०द्रव्य०	०द्रु द्रव्य०
85	7	from above ... .. स्याद्द्रव्य०	स्याद् द्रव्य०
88	11	from below ... .. ०श्रिष्टवै	०श्रिष्टवै
88	10	from below ... .. तद्द्रष्टृष्टद०	तद्द्रष्टृष्टद०

Page.	line.	for	read.
92	2	from below ... .. सर्ववर्षेषु	सर्ववर्षेषु
94	18	from below ... .. चावयितव्य	चावयितव्यः
96	7	from below ... .. मतमारोपयिष्यन्ति	मतमारोपयिष्यन्ति
98	10	from above ... .. °काद्यान्°	°काद्यान्°
104	1	from below ... .. om	om.
106	1	from below ... .. <i>dele</i>	the first A.
110	4	from below ... .. विनयस्यार्धमेव	विनयस्यार्धमेव
111	2	from below १५१	१५१
120	7	from below ... .. करयेदिति	कारयेदिति
128	10	from above ... .. १११°	११°
124	9	from below ... .. शार्ङ्गं	शार्ङ्गं
132	2	from below ... .. °विधिर्नाम	°निधिर्नाम
133	9	from below ... .. अन्येनापि	अन्येनापि
134	7	from above ... .. यस्यजेद्°	यस्यजेद्°
135	4	from below ... .. वषिष्	वषिष् न
136	8	from below ... .. <i>dele</i>	—
139	6	from above ... .. एव हतीर्थं	एवं हतीर्थं
145	6	from below ... .. परसेना	परसेना
146	10	from below ... .. °तिभावः	°ति भावः
151	2	from below ... .. भाटकपटौता	भाटकपटौता
153	6	from above ... .. पुमाञ्जियम्	पुमाञ्जियम्
156	8	from above ... .. स्वमप्यर्थं	स्वमप्यर्थं
161	7	from below ... .. °दायसे	°दयसे
162	1	from below ... .. धर्मशास्त्र	धर्मशास्त्रे
168	1	from above ... .. °नमसा°	°नैमसा°
168	8	from above ... .. °दांश्चे	°दांश्चे
183	6	from below ... .. निष्कानिनी	निष्कासिनी
189	12	from below ... .. स्त्रीधन	स्त्रीधनं
192	10	from above ... .. पठितं	पठितं
198	11	from above ... .. °मईतीत्यादि	°मईतीत्यादि
198	2	from below ... .. कुर्येदिति	कुर्यादिति

नारदस्मृतिः

टीकासहिता ।

इह हि भगवान्मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमा-
चारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रं चकार । यत्र लोकासृष्टिभूत-
प्रविभागः सद्देशप्रमाणं पर्षलक्षणं वेदवेदाङ्गयज्ञवि-
धानमाचारो व्यवहारः कण्टकशोधनं राजवृत्तं वर्णा-
श्रमविभागौ विवाहन्यायः स्त्रीपुंसविकल्पो दायानु-
क्रमः श्राद्धविधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यल-
क्षणं विक्रेयाविक्रेयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्गनरकानु-
दर्शनं प्रायश्चित्तान्युपनिषदो रहस्यस्थानानि । एवं
चतुशर्विति प्रकरणानि । १ । तदेतदत्र श्लोकशतसहस्रेण

इति ह स्माह भगवान्मनुः प्रजापतिः सर्वं० Vulg. भूतप्रविभागस्तदेश०
b L. परिषलक्षणं Vulg. वर्णधर्माश्रमप्रविभागो Vulg. दायदानुक्रमः
Vulg. शौचकल्पो Vulg. स्वर्गकारानुदर्शनम् A. । १ । तदेतच्छ्लोक०

यः संख्याव्यवहारविकतरगतौ यो ऽष्टादशाख्यैः पदैर्द्वात्रिंशच्छतभेद-
भिन्नपदकैश्चतस्र तन्निर्णयः । सो ऽस्मिन्नेव महर्षिनारदकृते शास्त्रे परं
नापरे कल्याणो ऽवददेतदत्र भुवने ऽप्यर्थां विधायाङ्गुलिम् । दृष्ट्वासहाय-
चित्तं नारदभाष्यं कुलेखकैर्भ्रष्टं कल्याणेन क्रियते प्राक्तनमेतद्विशोध्य पुनः ।

साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान्मनुरूपनिबध्य देव-
 र्षये नारदाय प्रायच्छत् । स च तस्मादधीत्य महत्वा-
 न्नायं ग्रन्थः सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वाद-
 शभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च महर्षये मार्कण्डेयाय
 प्रायच्छत् । २ । स च तस्मादधीत्य तथैवायुःशक्तिमपेक्ष्य
 मनुष्याणामष्टभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च सुमतये
 भार्गवाय प्रायच्छत् । ३ । सुमतिरपि भार्गवस्तस्मा-
 दधीत्य तथैवायुर्ह्रसादल्पीयसी शक्तिर्मनुष्याणामिति
 चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप । ४ । तदेतत्पितृमनुष्या
 ह्यधीयन्ते विस्तरेण शतसहस्रं देवगन्धर्वादयः । तच्चा-
 यमाद्यः श्लोकः । आसीदिदं तमोभूतं न प्राञ्जायत
 किं च न । ततः स्वयंभूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुखः । ५ ।

B β; तदेतच्छ्लोकः • L b. श्लोकशतसहस्रमासीत्तेनाध्यायसहस्रेण मनुः
 प्रजापतिरूपनिबध्य Vulg. तच्च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् । Vulg.
 । २ ।...तथैवायुर्ह्रसादल्पीयसी मनुष्याणां शक्तिरिति ज्ञात्वा चतुर्भिः
 सहस्रैः संचिक्षेप । Vulg. । ३ । Para. 4 is omitted in Vulg.

तस्मिन्शतसहस्रोपनिबद्धे ग्रन्थराशौ आद्यः श्लोको ऽयं व्याख्यायते ।
 आसीदिदं तमोभूतमित्यादि । तत्र आसीदिति भूतकालप्रत्ययेन प्रागवस्था
 जगतो निर्दिश्यते । तमोभूतमित्यलक्षरूपत्वात् ।...इदमिति जगदभिसंब-
 द्यते । अमुमेवार्थं स्फुटं चिकीर्षुराह । न प्राञ्जायत किंचनेति । तस्मिंस्तमो-
 भूते जगति स्वयंभूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुख इति स च स्वयंभूरतो यत्-
 क्षस्योत्पत्तेः कर्ता कश्चिदन्यो न वर्तते । भगवानिति पूजापदम् । प्रादुः

इत्येवमधिकृत्य क्रमात्प्रकरणात्प्रकरणमनुक्रान्तम् । तच्च
नवमं प्रकरणं व्यवहारो नाम यत्रेमामादौ देवर्षिर्नारदः
सूचीयां मातृकां चकार । अस्यायमाद्यः श्लोकः । ६ ।

धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन्सत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारो ऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥*

नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते ।*

द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥ २ ॥

तदेतत्सुमतिद्वयं मनुष्या अधीयन्ते Vulg. यत्रायमाद्यः श्लोको भवति
Vulg. । ५ । क्रमात्क्रमं प्रकरणात् A. यस्येमां देवर्षिर्नारदः सूत्रस्थानीयां
मातृकां चकारेत्यस्याभिमुखम् । Vulg. । ६ ।

प्रकाशार्थः । आसीदिति भूतकालपर्यायः । प्रादुरासीत्प्रकाश आसीदिति ।
चतुर्मुख इति रूपनिर्देशः । स च स्वयंभूः प्रजापतिब्रह्मा । स चारयाञ्जात-
तमसान्वस्य जगतस्तत्त्वग्रथमशीतिशतसहस्रं धर्मव्यवस्थास्थितिज्ञापकं शास्त्रं
कृत्वा सदाचारसंयवहारप्रकाशकमुद्योतकमकरोत् तस्माच्छास्त्राद्यवहा-
राध्यायं एवायमिति सुप्रपञ्चितो ऽभिहितः । सर्वलोकोपकारित्वात् । नार-
दमहर्षिणा ।

अस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्र धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः शिष्टाचारलक्षणश्च । धर्म एकतानो येषां ते
धर्मैकतानाः । तानशब्दो बलवाची... । तेन धर्मैकबला धर्मैकप्रधानाश्च
पुरुषा यदा आसन्निति यदा अभवन् । तदा न व्यवहारो ऽभून्न द्वेषो नापि
मत्सरः । तस्मिन्काले एषां त्रयाणामप्यसंभवहेतुरयमेव प्रथमः । धर्मस्य
व्यवहारद्वेषमत्सरैः सह च्छायातपविरोधः । यत्रातपस्तत्र न च्छाया यत्र
च्छाया तत्र नातप । यदा धर्मस्तदा न व्यवहारद्वेषमत्सराः । यदा पुनरिमे

लिखितं साक्षिणश्चैव द्वौ विधी परिकीर्तितौ ।
 संदिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥ ३ ॥
 सोत्तरो ऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विसक्षणः ।
 सोत्तरो ऽभ्यधिको यत्र विज्ञेयापूर्वकः पणः ॥ ४ ॥*

Vulg. inserts the following verse before 1. कौकसंरक्ष-
 नार्थाय धर्मसंस्थापनाय च । राज्ञां दोषहरश्चैव व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

तदा न धर्म इत्येतदर्थमेवेदमभिहितं भगवता नारदेन । धर्मेकतानाः पुरुषा
 यदासन्सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारो ऽभूत्त द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥

अत्र वादिप्रतिवादिनोः परस्परं विवदमानयोरैकतरस्यापि दोषेण यो
 ऽर्थः संदिग्धो भूतः । तस्य संदिग्धार्थस्य विशुद्ध्यर्थं स्फुटीकरणार्थं लिखितं
 साक्षिणश्चैव दावेव विधी मुनिना प्रकीर्तितौ ।... ॥ ३ ॥

अस्य भाष्यम् । व्यवहार इत्यनुवर्तते । व्यवहार एकः सोत्तरो अपरे
 अनुत्तर इति द्विसक्षणो ज्ञेयः । सोत्तरक्षणं चास्यैव कौकसोत्तरार्धेन
 व्याख्यातम् । सोत्तरो ऽभ्यधिको यत्र विज्ञेयापूर्वकः पण इति । अत्र च
 व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते । यत्किञ्च
 कश्चिद्रथ्यादधिकः पणो यत्र भवति । स एव सोत्तर उच्यते । यत्पुनर्कश्चिद्रथ्या-
 दधिकः पणो न भवति सो ऽनुत्तर इति । तदिदमसमञ्जसं वचनम् ।... किं
 तर्ह्यत्र मुनिनारदान्तर्गतभावार्थो ऽयमेवैवेवाक्षरेषु ज्ञस्यते । यदेकं ताव-
 द्द्वयं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिस्रस्त्येव द्वितीयं पुनरिदं यदमर्षितो
 वादो प्रतिवादी वा एवंविधप्रभृतद्रथ्यव्यवहारे ऽपि शतद्वयमात्रं शतैकमात्रं
 वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रथ्यमुपन्यस्यति स एवाभ्यधिकः
 पणो दरिद्रस्य । अतः पणाधिक्यमेतद्वितीयद्रथ्योपन्यास एव द्रथ्यम् । न
 पुनरनवस्थाप्रसङ्गो द्रथ्याधिक्यविषय इति । तथा कौकमेवान्यैरपि च ।
 वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे । त्र्यं विज्ञानुसारेण करोति

विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स एव हि पणं दाप्यो विनयं च पराजये ॥ ५ ॥

धर्मे नष्टे मनुष्येषु Vulg. दृष्टा Vulg. ॥ २ ॥ चात्र Vulg. संप्र-
कीर्तितौ Vulg. ॥ ३ ॥ स पणं सुकृतं B b β c; स पणं खकृतं L.

स पणः स्मृतः ॥ अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव
संबन्धते । यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो
यत्र विलेखापूर्वकः पण इति । यथोक्तम् । सो ऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको
भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुत्तर एव । अस्य
निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कतव्य
इति । अत्रापि मुनिभार्यो ऽयम् । यदि विलेखात्किञ्चित्पुनरनुत्तरनिबन्धपूर्वः
पणो भवति तदा सोत्तरो व्यवहारो ऽसौ । यदि पुनर्वाञ्छात्र एवानिबन्धा-
त्तरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चात्तरैर्निबद्धस्तदा सपणः कृतो ऽपि अकृत-
वद्द्रव्यः । यतो ऽनन्तरैर्निबद्ध पणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव । इति ।
इदानीं सोत्तरनिर्णय उच्यते ॥ ४ ॥

अत्र तावत्पणोपन्यास एव निरूप्यते । येन धनिकेनर्णिकपान्त्रे द्रव्यं कर्भं
तेन द्रव्यप्रार्थनमात्रैव भाषा करणीया... । तदा भाषायामधिकप्रार्थनादेव ।
अतो यदा प्रतिवादी सत्यार्थं ऽपि तस्य मिथोत्तरं ददाति । तदा धनी
स्वसत्यावच्छेदंभखरीकरणाद्यंशिकस्यामर्षादधिकद्रव्यवाहनार्थं च तृतीयपादे
स्थितः पणमुपन्यस्य क्रियोपन्यासमपि करोति तदा एव वादिनः क्रियो-
पन्यासकालः । प्रतिवाद्यपि यदासन्तमेवाभियोगं दत्तमात्मनो जानाति तदा
भाषानन्तरमेव मिथोत्तरं दत्त्वा तस्यैवोत्तरस्यावच्छेदंभनिश्चयार्थं वादिनः
स्वामर्षात्...द्रव्यवाहनार्थं पणोपन्यासं करोति एव प्रतिवादिनः पणोपन्या-
सकालः । अत्र च यः पणो वादिप्रतिवादिनोरेकतरेणापि रोषामर्षादुपन्यस्तः
स सोत्तरशब्देनोच्यते । तेन सह यो वादः स सोत्तरपणः । तस्मिन्निवादे

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
 तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥ ६ ॥*
 कुलानि श्रेण्यश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।
 प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥*
 स चतुष्पाच्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।
 चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥*
 अष्टाङ्गो ऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ।

The latter reading is mentioned as a v. l. in the
 Commentary. ॥ ५ ॥ गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् । B; गुर्वेषं तूत्तरोत्तरम्

चोत्तरपक्षे य एव कश्चिद्धीयते अथसायं प्राप्नोति स एव हि पराजयेण
 मिथ्यावादित्वाद्दिगुणं च राज्ञात्मने दाप्य इति । अत्र श्लोके केचित्पाठान्तरं
 पठन्ति । यथा स पणं स्रक्तं दाप्य इति । एवमप्यत्र न किञ्चिद्दुष्यते... ॥ ५ ॥
 ...तथा चोक्तम् । यत्र वादी क्रियाकाले सर्वसिद्धिसुदीरयेत् । दिव्येन
 तां खरीकुर्वन्सा प्रतिज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ६ ॥

यदा व्यवहारप्रतिष्ठार्थिप्रत्यर्थिनेः परस्परं सुचिरमपि विवदतेर्न
 निर्णयो भवति तदा कुलादयस्त्रयः पदार्था व्यवहारप्रतिष्ठाहेतवः । उत्तरो-
 त्तरगणे त्वेते समुद्दिष्टाः । तत्र कुलानि कतिचित्पुरुषघट्टहीतानि । श्रेण्यः प्रधा-
 नवर्षिकप्रतिवद्धाः प्रकृतयः । गणा ब्राह्मणादिसमूहः । अधिकृतो धर्माधिकरणे
 नियुक्तः प्राप्तिवाकः । नृपः स्वयमेव प्रजापालः । एतेषु स्थानेषु व्यवहाराणां
 निष्पत्तिः प्रतिष्ठासुखेनैव भवतीति । गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति । अथः स्थानेभ्य
 उत्तरोत्तरं व्यवहारनिष्पत्तिस्थानं गुरु प्रधानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव

त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ॥ ९ ॥*
 धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 चतुष्पाद्यवहारो ऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥ १० ॥*
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
 चरित्रं पुस्तकरणे राजान्नाथां तु शासनम् ॥ ११ ॥*

L. 1. 10. 1 om. A. See, however, below, and the Comm. and Viramitr. 7. पुस्तकरणे A B β; प्रत्रकरणे L b C; तु स्त्रीकरणे Mādhaviya, Viramitr. The Viram. refers to the

कृतः । सविस्तरार्यप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनञ्चोक्तैः शास्त्रकार
 एव करिष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं चतुष्पादे ऽयमभिहितो व्यवहार अस्य चैवं निर्दिष्टचतुष्पादस्य
 चतुर्णामपि पादानां विवरणञ्चोक्तो ऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्म इति । यदा धनिकार्थिकयोरेकान्तव्यवहारे ऽपि
 परस्परं सत्याचलनं नास्ति तदासौ सत्यव्यवहार उच्यते । तस्मिन्सत्यसं-
 व्यवहारे साक्षाद्धर्म एव स्थितः । स च व्यवहारचरित्रराजशासनानाम-
 दत्तावकाशस्वरूपत्वेन स्वतो वर्तमानधर्म एवोच्यते । व्यवहारस्तु साक्षिष्विति
 यदुक्तं तत्र धनिकार्थिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनप्रश्नोत्पत्तौ संजा-
 तायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते । स
 चोत्तरपूर्वस्य बाधेयात्पन्नस्तेन पूर्वबाधक इति । यच्चरित्रं पुस्तकरण इत्युक्तं
 तच्चरित्रमिति पत्रत्रभूर्जचीरकसंपुटिकादिषु साक्षिस्वरूपसुनिबद्धं कृत्वा
 यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते । स च पूर्ववाक्यादुत्तरः पूर्वबाधक
 इति । यत्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायतः सर्वेषामप्ये-
 तेषामधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तम् । ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु

सामाधुपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्हितः ॥ १२ ॥*
 कर्तृनयो साक्षिणश्च सभ्यान्राजानमेव च ।
 व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्थ्यापी ततः स्मृतः ॥ १३ ॥*
 धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकापक्तेस्तथैव च ।
 चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारीति चोच्यते ॥ १४ ॥*

reading पुस्तकरणे as being countenanced by Chandes'-
 vara. १२ om. A. See, however, the Comm. कटखनं L C
 b; कटखनसा० B β ॥ १३ ॥ एष L b c. चतुष्कारी प्रकीर्त्यते ॥

राजनि । राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवे विधिः । तदेवायं
 चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्यादेो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंख्यवहारः संख्य-
 वहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितो ऽपि देशकाल-
 वशात् ॥ ११ ॥

सामभेदोपप्रदानदण्डैश्चतुर्भिरपि साधनेोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैः साध्यते तेन
 चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्त्रजितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः ... चतुर्णामपि
 वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपाकनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

स च सुदृष्टो भवति ततश्चतुरेऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति ।
 अथ कुदृष्टो भवति । ततस्तानेव पापरूपेण व्याप्नोति । इति चतुर्थ्या-
 पीति ॥ १३ ॥

लोकापक्वर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणाच्चतु-
 ष्कारीति ॥ १४ ॥

राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकक्षेत्रकौ ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥ १५ ॥*
 ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्यानमेव च ।
 दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ १६ ॥*
 वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ १७ ॥*
 समयस्यनानपाकर्म विवादः क्षेचजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागो ऽथ साहसम् ॥ १८ ॥*

Vulg. ॥ १० ॥ सपुरुषः Bb βL; सपुरुषः C; पुरुषः Y. अष्टाङ्गः
 स उदाहृतः Vulg. ॥ १५ ॥ तेषामेव प्रभेदो ऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा
 नियुक्तः प्राप्तिवाकः । पुरुषः स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च । तथा
 सभ्या उपरि वक्ष्यमाणलक्षणाः । तथा शास्त्रं मनुनारदविश्वरूपात्मकम् ।
 सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डनियमसंदेश्विच्छेदकारकम्... तथा क्षेत्रकः
 स्थानप्रतिबद्धः । भाषोत्तरक्रियाजयपक्षादिक्षेत्रनोपयोगी । हिरण्यमग्नि-
 रुदकमिति । एतान्यपि चीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । इत्येतान्यष्टावप्य-
 ङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति । तदा दिव्यादिस्वपि धर्मः
 साक्षादेव तीर्थसत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिष्फुटीकरोति । अथाष्टादशपद-
 मुच्यते तस्य सूत्रम् ॥ १५ ॥

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपार्था
 व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टान्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्यसंतत-

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ १९ ॥*
 एषामेव प्रभेदेऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ २० ॥*
 ऋणादानं पञ्चविंशति षडौपनिधिके स्मृताः ।
 संभ्रूयोत्ये चयो भेदाश्चतुर्दत्ताप्रदानके ॥ २१ ॥

Vulg. ; प्रभेदेनः L. ॥ २० ॥ २०—२५ om. Vulg. and Vir., etc.
 It must be owned that the style and language of these
 verses has a very suspicious look. In २५, A reads एव-
 मेकभेदानामेतद्द्वात्रिंशच्चतम् ॥ १५ ॥ शङ्कातत्त्वाभिदर्शनात् । ... होल-
 भिदर्शनात् । Vulg. ॥ २७ ॥

प्रकरस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सवित्तरमभिहितः । एष सकल-
 शास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टादशव्यवहार-
 पदानामनुकम्पा एव निर्याया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंश-
 दधिकशतप्रमाणाः शाखापशाखावस्थिताः संक्षेपवित्तरसंख्योपलक्षिता इहा-
 पि लिख्यन्ते । तत्र तावत्संक्षेपसंख्येयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतासुद्दिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सवित्त-
 रादभिलिख्यते । तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः । ऋणभेदा धनभेद
 आपद्ब्राह्मणवृत्तिः । प्रमाणाभेदः । कुसीदवार्धुषिकभेदौ । प्रतिभूभेदः । आ-
 धिभेदा लेख्यभेदः । असाक्षिभेदः । पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः । षड्विवादपदक-
 साक्षिनिन्दा । साक्षिप्रत्युद्धारः । कूटसाक्षिकम् । साक्ष्यधिआवणा । साक्षि-
 वलावलम् । लेख्यसाक्ष्यभावविधिः । धटविधिः । अधिविधिः । उदकविधिः ।

नवभेदा अशुश्रूषा वेतनं स्याच्चतुर्विधम् ।
 अस्वामिविक्रये तु द्वौ विक्रीयादानमेकधा ॥ २२ ॥
 क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेदं समयाकार्यमेकधा ।
 क्षेत्रवादे द्वादशधा स्त्रीपुंसोर्भेदविंशति ॥ २३ ॥

विषविधिः । कोशविधिः । इति पञ्चविंशतिभेदमृत्वादानं भवेत् । तथा
 औपनिधिके न्यासः । औपनिधिकम् । याचितकम् । अन्वाहितकम् । शिल्पि-
 हस्तगतमिति भेदाः षट् । संभ्रूयसमुत्थाने सामवायिकम् । ऋत्विग्याज्यम् ।
 शौल्किकं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेद-
 चतुष्टयम् । अशुश्रूषाभ्युपगमे शुश्रूषाभेदः । अशुभकर्मभेदः । शिष्यवृत्तम् ।
 अन्तेवासिवृत्तम् । अधिकर्मद्वन्द्ववृत्तम् । स्वामिप्रसादादास्यविमोक्षश्चेति भेदा
 नव । वेतनस्यानपाकर्मणि भूतकवेतनम् । गोपालादिकम् । पण्यस्त्रीशुल्क-
 विधानं । भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम् । अस्वामिविक्रये अस्वामिविक्रयो
 निधिलाभश्चेति भेदद्वयम् । विक्रीयासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुश्रये कालभेदः ।
 परिसुक्तवासोनियमः । धातुक्षयभेदः । तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम् ।
 समयस्यानपाकर्मैकभेदम् । तथा क्षेत्रे क्षेत्रवादे ऋत्विवादः । उद्यानवादे
 निपानवादः । आयतनवादे ग्रामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं
 खिलविषयः । सस्यरक्षा सस्यवृद्धिर्हेतुविधानम् । स्त्रीपुंसयोः संबन्धे
 पुंस्त्वपरीक्षा । कन्यादाननियमः । ऋत्विग्यतिक्रमदोषः । कन्यादानकालः ।
 कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः । विवाहविधिः । स्त्रैरिण्यादिविधानम् ।
 अपत्यज्ञाविवेकः । संग्रहणविधानम् । स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः । गुरुतल्पलक्षणम् ।
 पन्थादिगमनदोषः । पत्न्यभावे उपत्यविधिः । जारजातविधानम् । नियुक्ता-
 नियुक्तापरगमनविधिः । दुष्टस्त्रीपुरुषविधानम् । प्रेषितभर्तृकारिण्ययः ।
 संकेतलक्षणं चेत्येवं विंशति भेदाः । दायभागे रिक्त्यभागविवेकः ।

दायभागे तु एकोना भेदा द्वादश साहसे ।
 वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु द्वयोर्भेदास्त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥
 द्यूताङ्गयं चैकभेदं षड्भेदं तु प्रकीर्णकम् ।
 एवमेषां प्रभेदानां द्वात्रिंशच्छतमेव वै ॥ २५ ॥*
 कामात्क्रोधाच्च शोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
 त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृतम् ॥ २६ ॥*

तद्भागनिरूपणा । अविभाज्यनियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे
 स्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृद्रव्यविधिः । मातापितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृ-
 पुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांशविधिः ।
 संवृष्टिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृद्रव्यलब्धविधिः । कुटुम्बार्थं युक्तायासादि-
 विधिः । विभागसंदेहनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः ।
 साहसे साहसलक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छलस्तेयम् ।
 क्षुद्रद्रव्यमध्यमेतन्मविधानम् । द्विविधतस्कारलक्षणम् । तस्कारस्य व्यव-
 कर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन
 चौरान्धेषणविधिः । चौराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।
 धाक्पारुष्ये तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् ।
 द्यूतसमाङ्गयमेकभेदम् । प्रकीर्णके राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपालनम् । राजोप-
 वर्णनम् । राजब्राह्मणवृत्तिः । स्वद्रव्यदाने राज्ञो ऽभ्यगुञ्जा । ब्राह्मणकर्मवृत्ति-
 निरूपणम् । अष्टमङ्गलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमेतेष्वष्टादशप्रधान-
 व्यवहारपदैस्वन्तर्गतव्यवहारपदभेदा द्वात्रिंशदधिकशतम् । इदानीं त्रियो-
 न्यादिकमुच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

कामादयस्त्रयो यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मान्त्रियोनिरेव व्यवहार उच्यते ॥ २६ ॥

द्विभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
 शङ्कासतां तु संसर्गात्तत्त्वं हेठादिदर्शनात् ॥ २७ ॥*
 पक्षद्वयाभिसंबन्धाद्धिदारः समुदाहृतः ।
 पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरम् ॥ २८ ॥*
 भूतच्छलानुसारित्वाद्धिगतिः स उदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥ २९ ॥*

Vulg. inserts the following verse before २९ सुनिश्चित-

तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति । एकः शङ्काभियोगो द्वितीयस्तत्त्वा-
 भियोगश्च । एतयोश्च द्वयोरपि लक्षणमेकस्यैव श्लोकस्थार्थनाभिहितम् ।
 शङ्का सदा असत्संसर्गादिति । असन्नो ये प्रसिद्धाश्चौरकर्मवृत्तयः । तथा
 वेष्ट्याद्युत्थसनं चासत् । एतेषु यस्य सदा अत्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहमेद-
 ञ्चस्योपरि नाष्टिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते । तेनार्थचक्षणं तस्या-
 सत्सङ्गिना नाष्टिके ऽभियोगं यं ददाति । स शङ्काभियोग उच्यते । यस्तु
 तत्त्वाभियोगः स हेठादिदर्शनाद्भवति । स्वकीयं व्रथं यन्नष्टं तद्गोष्ठमुच्यते ।
 तं दृष्ट्वा यो ऽभियोगः परस्य दीयते स तत्त्वाभियोग उच्यते । तत्र शङ्काभि-
 योगस्य देवकुलं निर्णयस्थानम् । तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति ॥ २७ ॥

...तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति । द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तर-
 वादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति ॥ २८ ॥

व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विद्वारः । तथा निगमनकाले ऽपि द्विर्गतिः ।
 तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्त्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया
 प्रमादाभिहितनिर्णयेन ।...॥ २९ ॥

दिव्यान्यप्यप्रमाणानि नीयन्ते वाक्यवच्चकैः ।
 देशकालप्रमाणादावप्रमादो भवेदतः ॥ ३० ॥
 तत्र शिष्टं क्लृप्तं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।
 भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥ ३१ ॥
 धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।
 संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वहेरिवार्चिषः ॥ ३२ ॥
 धर्मश्चार्यश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
 प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गं स्थानं च शाश्वतम् ॥ ३३ ॥

वनादानस्वर्णीं स्वार्थप्रचोदितः । लेखयेत्पूर्वकार्यं च कृतकार्यविनिर्णयः ।
 ३० om. Vulg. । वर्जयेद्धर्मसाधनः । C । ३१ । After ३४ Vulg.

यत्र धैर्यमीदृशी क्लृप्तगतिर्वादिनः प्रमाददोषात्संपद्यते । तत्र तस्य स्वच-
 र्यावसितस्य वादिनः किं करोतु राजा किं सन्धाः ।...॥ ३० ॥

अत्र मुनिमतमिदम् । शिष्टो विशिष्टः । तस्य क्लृप्तगतिर्वादिना प्रतिवादिना
 वा कुलमारोप्यते । तत्र राजा मर्षयेन्न गृह्णीयादित्यर्थः । तं वादिशिष्टं क्लृप्तं
 राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः । क्षमयेदित्यर्थः । उत्तराक्रान्तभाषाक्लेन भूता-
 र्थनाशं कुर्यात् ।...॥ ३१ ॥

धर्मेण व्यवहारान्गृह्यतो राज्ञो यावद्दङ्गेः प्रतापिनः सप्तार्चिषः । तथा
 तस्यापि प्रतापाङ्गभूताः सप्त गुणाः संभवन्ति । अथ के के तदुच्यते ॥ ३२ ॥

तत्र लोकपक्त्रिर्जनानुरागः ।...एते च वहेर्गुणात्मस्य संभवन्ति ॥ ३३ ॥

तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
 समः स्यात्सर्वभूतेषु विभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ ३४ ॥
 धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमात् ॥ ३५ ॥*
 आगमः प्रथमं कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
 चिकित्सा निर्णयश्चैव दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥

inserts अर्थानर्थावुभौ बद्धा धर्माधर्मौ च तावुभौ । वर्णक्रमेण सर्वेषां
 पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ विवित्सा निर्णयश्चैतद्दर्शनं Vulg. ॥ ३६ ॥

तस्मादेवंविधमहार्थशाभाद्राजा विगतमत्सरो रागद्वेषविवर्जितो वैवस्वतो
 यमो धर्मराजः । तस्य व्रतं लोकानां स्वजातशुभाशुभफलदत्त्वं तद्विभूत्वा
 धारयन् । धर्मासनं धर्माधिकारणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति ॥ ३४ ॥

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य यत्किमपि सभ्यैः प्राड्विवाकसहितैरवधारितं तदेव प्रा-
 ड्विवाकमते स्थितः प्रमाणीकृत्य समाहितमतिरेकचित्तः । तत्र स्थितः परि-
 हृतगीतन्वत्यक्रियासक्ती राजा व्यवहारान् पश्येदनुक्रमादिति भाषोत्तर-
 क्रियानिर्णयचतुःपादानुक्रमादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

आगमः संबन्धः । तत्तद्व्यादानादि अष्टादशपदानां मध्ये कतमदिदं
 व्यवहारपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारपदम् । तस्यापि मध्ये...तदीयशा-
 खाभेदः । इति व्यवहारस्य नाम करणीयम् । ततस्तस्य चतुष्पादक्रियानिर्वा-
 हादिकरख्याधिरिति चिकित्सा करणीया । ततः प्रमाणपरीक्षानुसारेण
 तस्य व्यवहारस्य निर्णयः कार्यव्यवहारदर्शनं स्याच्चतुर्विधमिति ॥ ३६ ॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्नतः ।
 संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७ ॥
 यथा मृगस्य विद्धस्य व्याधो मृगपदं नयेत् ।
 कक्षे शोणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ ३८ ॥
 यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

मार्गतः Vulg. समीक्षमाणो निपुणो Vulg. ; नियतं B ; नियतं β.
 ॥३७॥ ३८ om. Vulg. धर्मशास्त्रारविरोधेन युक्तियुक्तो विधिर्मतः।...तेना-

किञ्चिद्धर्मशास्त्रोक्तमर्थशास्त्रविद्वज्जं भवति । किञ्चित्पुनरर्थशास्त्रोक्तं धर्म-
 शास्त्रविद्वज्जं भवति । तयोरितरेतरतामालोचनेन यथालोकाचारविद्वज्जं
 न भवति । तथा ससम्भो ऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७ ॥

कच्छं वनगहनम् । यथा तस्मिन्वनगहने स्थितो मृगः संग्रहं दुरानेयो
 भवति । एवं परमार्थधर्मो ऽपि संग्रहं दुरानेयः । तस्य विद्वस्य व्याधो
 जुन्वकाः प्रचुरदृश्यच्छन्नभूम्यां दुर्लभमपि तन्मार्जप्रहारनिर्गमस्थानं संततशो-
 खितपातेन पदं तावन्नयेद्यावदग्रतः पतितः स एव मृगो दृष्टस्तेन । एवं
 राजापि ससम्भ्यः क्रियामार्गानुसारेण तावद्धर्मपदं नयेद्यावत्परमार्थधर्म एव
 दृष्ट इति ॥ ३८ ॥

तथा च धर्मशास्त्रोक्तम् । अपुत्रां गुर्वनुच्चातो देवः पुत्रकाम्यया ।
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् । तथा च । नष्टे मृते
 प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चखापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ।
 इत्यादिकधर्मशास्त्रोक्तमपि लोकाचारव्यवहारे च परित्यक्तम् । मानुष-

व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥ ४० ॥
 सूक्ष्मो हि भगवान्धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः ।
 अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ४१ ॥
 यात्यचौरो ऽपि चौरत्वं चौरश्चायात्यचौरताम् ।
 अचौरश्चौरतां प्राप्नो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥ ४२ ॥
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेष्मन्यरातिषु ।

भिहीयते । B. β. C. ; तेनाभिधीयते b. L. ॥ ४० ॥ यातो Vulg.
 ४१ b om. Vulg. ॥ ४१ ॥ स्त्रीषु रात्रौ च बनिभिरन्तर्वेष्मनि रात्रिषु ।

संबन्धस्तु धर्मशास्त्रपरिच्छेदो ऽपि दाक्षिण्यकृतो ऽपि परिहार्य एव । सर्वत्र
 न वर्तते । स्नानपात्रभोजनादि सर्वलोके ऽप्याहृतम् । अतो ऽत्र युक्तियुक्तो
 विधिः स्मृतः । सर्वथा एवमेव बध्यमाद्यम् । देशे देशे य आचारः पारंपर्य-
 क्रमागतः । स शास्त्रार्थबलात् एव लक्षण्यः कदाचन ॥ ४० ॥

...प्रत्यक्षो ऽस्य मार्गो लौकिकमनुमानम् । शुभाशुभात्मकम् । सुखदुःख-
 सुपशुज्यत इति । समस्तागमसमर्धितमिदम् । अथवा प्रत्यर्थमार्गः । विवे-
 कित्साधुविश्लेषपूर्वप्राप्तामार्गः । तेन धर्मगतिं नयेदिति ॥ ४१ ॥

एवं भगवान्धर्मो दुर्विचारणः । येन चौरः क्षिप्रविक्रयमात्रदर्शनात् ।
 अविज्ञातधर्मपरमार्थान्धृतिपार्श्वदचौरो ऽपि महर्षिर्माण्डव्यो मौनव्रततपः-
 स्थितो ऽदत्तोत्तरत्वाचौरतां प्राप्नोति । अतः कारणात्प्राप्तापत्रपर्यलोचनापि
 निपुणतया कर्तव्येति ॥ ४२ ॥

स्त्रीत्विति पत्नीदुहितस्त्रीकृतः । अथवा स्त्रीभिरेव व्यवहारो दृष्टः ।
 रात्राविति रात्रिः शयनाय । न तु व्यवहाराय तस्यां साक्षादेव प्रमा-
 न्यवहारासंभवः । बहिर्ग्रामादित्यरण्य इति । अन्तर्वेष्मनि गृहमध्ये ।

व्यवहारः कृतो ऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥ ४३ ॥*
 गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ।
 तृणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥ ४४ ॥*
 गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।
 साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ ४५ ॥*
 अनावेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धे ऽर्थे प्रवर्तते ।

b. C. L. ॥ ४३ ॥ Vulg. inserts the following verse after
 ॥ ४३ ॥ अभियुक्तो न चेद्ब्रूयाद्ब्रूयो (वध्यो) दण्डाच्च धर्मतः । न चेद्दिपक्षात्-
 ब्रूयाद्भ्रं प्रति पराजितः ॥ वाग्दण्डान्ययिकेषु च । A, corrected acc-
 ording to Viram. 139, where this verse is quoted.
 Vulg. has पारव्यदयिकेषु च ।...अभिशापेषु... ॥ ४५ ॥ Vulg. inse-
 rts the following verse after ॥ ४५ ॥ सद्यो वैकाङ्क्षं पद्माहं न्यहं वा
 गुरवाघवात् कभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥ अनिवेद्य Vulg.

अरातिषु शत्रुषु । एतेषु प्रदेशेषु व्यवहारः कृतो ऽपि न प्रतिष्ठितः । तेन
 पुनः कर्तव्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विवादानां गहनत्वात् लोकाणां च व्ययतया चिरवृत्तप्रयोजनस्मरणा-
 सामर्थ्यात् । ऋणादिषु व्यवहारेषु उत्तरवादिन उत्तरकालं दद्यात् । काम-
 भेवमपि भवति । तत्त्वबुभुत्सया सद्भावबोधार्थं बोद्धुमिच्छा बुभुत्सा ॥ ४४ ॥

ऋणादिषु मध्यपतितत्वादेश्वपि कालहरणे प्राप्ते तदपवादः क्रियते । एतेषु
 पुनर्यवहारविशेषेषु सद्य एवोत्तरं दापयेदिति ॥ ४५ ॥

अस्मात् स्थानाद्यदि त्वमद्य गच्छसि तव राजकीयाच्चा अयं स्थानासेध
 उच्यते । अस्मात्पत्तनादियन्तं कालं यावद्यदि गच्छसीति अयं कालकृत

प्रसङ्ग स विनेयः स्यात्स चास्यार्थी न सिध्यति ॥४६॥*
 वक्तव्ये ऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादाधीं यावदाह्वानदर्शनम् ॥ ४७ ॥*
 स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
 चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्गयेत् ॥ ४८ ॥*
 नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
 आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराधुयात् ॥ ४९ ॥*

and Viram. 102 ॥ ४६ ॥ ५० om. Vulg. यो ऽतिवर्तते। Vulg.

आसेधः । यत्र उच्चलितस्तत्र यदि यास्यसीति प्रवासादासेधो ऽयम् ।
 अस्मिन् कर्मणि यदि लगिष्यसीति कर्मण आसेधो ऽयम् । एवमयमासेधश्चतु-
 र्विधो भवति । तेषामेकेनापि प्रकारेण आरम्भके...न अतिक्रमेत्तमासेधम् ।
 अन्यथा राजापराधपतितः संभवेदिति ॥ ४६ ॥

नदीसंतारस्तारगमनम् । कान्तारं भयानकं वनम् । दुर्देशः कुपदेशः ।
 उपप्लवो देशभङ्गः । शोकाद्युपप्लवो वा । ईदृशेषु प्रदेशेष्ववसरेषु च ।
 आसिद्ध आसेधं अतिक्रामन्नृपस्यापराधप्राप्तो न भवति ॥ ४७ ॥

अयं श्लोक अत्रापस्तुतो ऽपि मूलग्रन्थं दृष्ट्वा लिखितः । यानि कार्यानि
 राज्ञा प्रत्यक्षदृष्टानि कृतानि । यानि च सुहृत्संबन्धिबान्धवैर्दृष्टानि । परं
 यानि द्विगुणदण्डप्राप्तानि । द्विगुणपणेन द्वितीयवारं दृष्टानि पुनरुद्ध-
 रेत ।... ॥ ४८ ॥

ये शास्त्रे निषिद्धा आसेधकालास्तैर्विना सुखकालस्थितो य आसेधो
 यथाप्रयोजनं संबन्धमानार्थे य आसिद्धः । यत्तमासेधं न गमयति क्रामत्येव
 स राज्ञा स्वकीयप्रतापस्याखण्डनार्थे विनेयः । विनयं ग्राह्यः । अथ कदा-

[राजप्रत्यक्षदृष्टानि सुहृत्संबन्धिवान्धवैः ।
 प्राप्तद्विगुणदण्डानि कार्याणि पुनरुद्धरेत् ॥ ५० ॥]
 आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो व्यतिक्रमेत् ।
 स विनेयो ऽन्यथा कुर्वन्नासेधा दण्डभाग्भवेत् ॥ ५१ ॥*
 निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
 अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ ५२ ॥*
 गवां प्रचारे गोपालाः सत्यारम्भे कृषीबलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥ ५३ ॥*
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानेन्मुखो व्रती ।
 विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्पुः ॥ ५४ ॥*

स विनेयो ऽन्यथा कुर्वन्मुक्तामन् Vulg. ॥ ५१ ॥ सस्यथापे b. L. ; सस्य-
 बन्धे B. β. C. γ. ॥ ५३ ॥ चिन्हेद्वेष्टुमर्हति Vulg. ॥ ५५ ॥ ५६ is

चिदासेधदातापि च शास्त्रनिषिद्धकाले वा प्रयोजनसंबन्धरहितो ऽपि वा ।
 एवमेव राजाक्षया कस्यापि आसेधं करोति । तत एवमन्यथा कुर्वन्स
 एवासेधा दण्डमर्हति ॥ ७६ ॥

निर्वेष्टुकामः परित्योतुमुद्यतः । तथा रोगार्तः । यियक्षुर्व्यसनेऽद्यतः ।
 व्यसनाभिभूतश्च यो भवति । तथा अन्येन य आक्षिप्तः । तथा गोषु
 गोप्रचारस्थिता गोपालाः । सत्यारम्भकाले कृषीबलाः । अमिषश्च प्रतिष्ठा-
 काले । आयुधधारिणो विग्रहकाले । अप्राप्तव्यवहारः पोगण्डः । राज-
 कार्योद्यतः । अन्यतीरितकार्यो दूतो वा । दानेन्मुखः पर्वनिमित्तकाले । व्रती
 निमित्तव्रतस्थः । विषमस्थश्च तत्काले राजदैविकाभिभूतः । एते सर्वे ऽपि
 एवं स्थिताः...नासेधनीयाः ।...॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नाभियुक्तो ऽभियुञ्जीत तमतीर्त्वार्थमन्यतः ।
 न चाभियुक्तमन्येन न विद्धं बेद्भुमर्हति ॥ ५५ ॥
 यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।
 नान्यत्पक्षान्तरं गच्छेन्नच्छन्पूर्वात्स हीयते ॥ ५६ ॥
 न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः ।
 यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सो ऽभियोक्तारमात्रजेत् ॥ ५७ ॥

given quite incorrectly in Vulg. मिथ्याभियोगतः । Vulg.

वादिना प्रतिवादी यो ऽभियुक्तः स तं वाद्यभियोगमन्ते ऽनीत्वा परि-
 समाप्तिमनीत्वा तमेव वादिनं न प्रत्यभियुञ्जीत । इयोर्वादिनोरेककालम-
 निर्णयगमकत्वात् । तं च स्वकीयाभियोगं निर्वाह्य यदि सत्यमेव किमपि
 तस्य स्वकीयमभियोगकारणमप्यस्ति । ततः स एव प्रतिवादी तस्य वादि-
 नस्तत्क्षणेवाभियोगं दत्त्वा स्वयं वादी भवति । यच्चान्येनाभियुक्तः प्रारब्ध-
 व्यवहारस्तच्छ्रुति । तमपि नाभियुञ्जीत । यतो न विद्धं बेद्भुमर्हति । येन
 व्याघ्रेण मृगः प्रथमं विद्धः । तं यदि द्वितीयो ऽपि विध्यति तस्य वृथाश्रमः ।
 प्रथमस्यैव तत्राधिकारो न द्वितीयस्येति ॥ ५५ ॥

...प्रथमं लब्धद्रव्यं जनं प्रार्थयित्वा द्वितीयवेलायामधिकं प्रार्थयते । अधिकं
 वा प्रथममुक्त्वा जनं वदति । इमां सर्वथापि अर्थविप्रकृतिं त्रिणाश्रतां विप्र-
 कृतिं न नयेत् । तथान्यत्पक्षान्तरं गच्छेदिति । प्रथमं स्वकीयसुवर्णस्य विंश-
 तिगद्याशकप्रार्थनां कृत्वा द्वितीयवेलायां वदति । मदीयमुत्रस्थानेन दातव्यमस्ति
 द्रमम् ॥ ५० ॥ एतदन्यत्पक्षान्तरमुच्यते । तं न गच्छेत् । यतो द्वितीयपक्षा-
 न्तरं गच्छन्पूर्वपक्षादादी हीयत इति ॥ ५६ ॥

सापदेशं हरन्कालमब्रुवंश्चापि संसदि ।
 उक्ता वाचो विब्रुवंश्च ह्यीयमानस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
 पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्न यः ।
 विनेयः स भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥ ५९ ॥
 सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नो ऽभिनन्दति ।
 अपदिश्य च यो देश्यं पुनस्तमनुधावति ॥ ६० ॥

॥ ५७ ॥ सापदेशं हरेत्कालम् ० Vulg. ॥ ५८ ॥ राज्ञो हीन एव विवादतः ॥
 Vulg. ॥ ५९ ॥ Vulg. omits ६०, ६१. These two verses

तत्रापदेशो व्याजः । सव्याजं कालहरणं कुर्वन्तावदपटुरहम् । तावद-
 शुचिरहम् । नेत्तरं प्रयच्छामि । तथा च । यश्च सभ्यैः पृष्टो न ब्रवीतीति ।
 यश्च प्रथमं वचनमुक्त्वा पश्चाद्ब्रवीति । न मया तदुक्तम् । इत्येतैश्चिन्नेस्तस्य
 ह्यीयमानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति ॥ ५८ ॥

यश्च राज्ञाहूतः सन्पलायते । तथा पलायमानो ऽपि पुरुषैर्यत्नादानीतः ।
 तत्र प्राप्तः । प्रचोद्यमानो ऽपि किञ्चिन्न वदेत् । स विनेयो राज्ञा भवति ।
 यतो हीन एव स तस्माद्वादत इति ॥ ५९ ॥

सम्यक्करणेन करणाय प्रथममावेदितमपि । यावत्सभ्यैः पृष्टस्तावत्तमेव
 नाभिनन्दति । न समर्थयतीत्यर्थः । तथापदिश्यार्धमज्ञापित्वा पुनस्तमेवानु-
 धावति । अस्यायमेवार्थः । सभ्यैः पृष्टः किं तव साक्षिणो लिखितं च किञ्चि-
 दस्ति । एवं पृष्टः प्रथमं वदति । न किञ्चिदस्ति । एवमपदिश्य पुनस्तमेव
 वदति । अनुधावति । यथा विद्यते मम लिखितं साक्षिण एवेति । सो
 ऽपि ह्यीयमानः ॥ ६० ॥

सन्ति चातार इत्युक्त्वा दिग्नेन्युक्तो दिग्नेन यः ।
 एतैस्तु कारणैः सर्वैर्धर्महीनाम्बिनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥
 निर्णिकृतव्यवहारेषु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ ६२ ॥*
 यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
 निर्णिकृतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ ६३ ॥*
 अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत् ।
 यत्तु प्रमादान्मोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥ ६४ ॥

are nearly identical with Manu. VIII. 53, 54, 57. ६२

यच्चैवं वदति यथा लिखितं मम विद्यते साक्षिणो वा । तच्छ्रुत्वा सभ्यै-
 रक्तम् । यदि चातारः सन्ति ते दिग् आवेदयेत्यर्थः । यावता न दिग्नि
 न तत्रानयति । एतान्पूर्वानप्येतैर्लक्ष्यैर्धर्महीनाम्बिनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥

...अनेन दुष्टाधिकेन मम द्रव्यं दातव्यमस्ति । तच्च साक्षिप्रमाणसहितं
 तथापि न ददाति । अतो ऽयं मम राजकुले समर्पणीय इत्यादिपूर्वजल्पावसरे
 यदि साक्षिप्रमाणं क्वचिदपि नावेदितं न कर्तितं भवेत् । ततो निर्णिकृत
 व्यवहारे तत्पश्चादुपन्यस्तमपि न प्रमाणं भवति । यदि पुनरेवं तत्पूर्वमावेदितं
 यद्यपि दैवयोगाद्वा करारराजसभाक्षेमाद्वा मतिविभ्रमाद्वा वादिना तृतीय-
 पादे तन्नोपन्यस्तम् । तथापि प्रतिभूर्यन्तनिर्णिकृतव्यवहारे ऽपि यावदद्यापि
 करारं तत्रैव तिष्ठति । तावत्तेन तत्प्रमाणमुपन्यस्तम् । सभ्यैः परीक्ष्य प्रमा-
 णीकरणीयमेव । ... ॥ ६२ ॥

प्राप्तावसरं यदुपन्यस्तं भवति तत्प्रदुष्टसाक्षिकं परीक्ष्य परिहरेत् । यत्पुन-
 रतिक्रान्तस्त्रीयावसरं तद्भूतमप्युपन्यस्तं वादिप्रमादात्तस्य प्रयत्निकृतितद्रथ-
 मिव तदेवापुनरैव तद्भूतं प्रच्छेदम् । ... ॥ ६४ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।
 द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ ६५ ॥*
 दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।
 न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गं ऽवतिष्ठते ॥ ६६ ॥*
 रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा यो ऽन्यथा वदेत् ।
 सभ्यो ऽसभ्यः स विज्ञेयः तं पापं विनयेन्नृपः ॥ ६७ ॥

a om. Vulg. भावितं चानुशिष्टं च C. ॥ ६५ ॥ यातु विना दण्डं
 कश्चिद्गुणं Vulg. The reading of A. is supported by Vir-
 am., 123. विनयेद्गुणं Vulg. ॥ ६७ ॥

यत्तीरितमित्युक्तं तद्व्यवहारस्य चतुर्थपदनिर्णयवावसरे वादिप्रतिवादिनोः
 सभ्यैरेकवाक्यतयोच्चरितजयपराजयमात्रप्रकटीकृतनिर्णयम् । एतत्तीरितमि-
 त्युक्तम् । अनुशिष्टं पुनरुच्यते । यत्सभ्यैरेव तदनन्तरमपराधसारासारपर्या-
 लोचनतया निगदितदण्डं तदनुशिष्टम् । ... एकतमे प्रदेशे ऽपि स्थित्वा य
 एवात्मानं विधर्मन्वा कुन्यायेन पराजितं मन्येत् । स एव तत्र स्थित एव
 राजकुले द्विगुणदण्डमुद्दिश्य तत्पुरतस्तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति ॥ ६५ ॥

...अयुक्तनिर्णयदोषः सभ्यानामुपरि चरति । ततः सभ्या अपि तं दण्डं
 प्राप्नुयुरिति ।... ॥ ६६ ॥

रागात्पूर्वसंभृतक्रोधात् । अज्ञानतो मूर्खत्वात् । लोभादुपचारात् ।...
 यो ऽन्यथा वदेत् । न्यायविपरीतमित्यर्थः । स सभ्यो ऽसभ्यो विज्ञेयः ।
 सभायोग्यो न भवतीत्यर्थः ।... ॥ ६७ ॥

किं तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता ।
 मनुष्यचित्तवैचित्यात्परीक्ष्या साध्वसाधुता ॥ ६८ ॥
 पुरुषाः सन्ति ये खोभात्प्रब्रूयुः साक्ष्यमन्यथा ।
 सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥ ६९ ॥
 अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः ।
 लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥ ७० ॥
 असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः ।
 दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥ ७१ ॥*

स्वधर्मं परिरक्षता । नराणां Vulg. ॥ ६८ ॥ ते खोभाद्ये ब्रूयुः Vulg.
 । ६९ ॥ Vulg. inserts the following verse after ७० लेख्य-
 मालेख्यवत्त्वैचित्खिखन्ति कुशला नराः । अतो न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरै-

...इदानीं मनुष्यचित्तवैचित्र्यस्य व्याख्यामाह ॥ ६८ ॥

अनेन श्लोकद्वयेन पुरुषचित्तवैचित्र्यं दर्शयित्वा साक्षिप्रमाणयोरपि प्रमा-
 ङ्गादरो दर्शितः । यद्योक्तं लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिण
 इति । तदग्रतो लेख्याचारपरीक्षा साक्ष्याचारपरीक्षा च सविस्तरा भवि-
 ष्यति । तेनेभयाकारप्रकारेणोभयमप्येतत्परीक्ष्यमित्युक्तम् । तत्रैव वक्ष्याम
 इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अत्र यथा आकाशो भूतलवद्दृश्यते । परं दृश्यमाने ऽपि तत्र भूतलं
 नास्ति । यथा च खद्योते वज्रिष्कुलिङ्गसदृशे ऽपि दृश्यमाने तत्र वज्रिर्नास्ति ।
 तथा क्लृप्तपुरुषवचने ऽपि सत्याभासे दृश्यमाने ऽपि सत्यं न भवति । तस्मा-
 त्प्रत्यक्षदृष्टो ऽप्यर्थस्तात्पर्यतः परीक्षितुं युक्तः । यत एव दृश्यन्ते विविधा
 भावास्तत एव परीक्ष्य आपयन्नर्थान् परिहीयते ॥ ७२ ॥

तस्यवद्दृश्यते व्योम खद्योतो ह्यव्यवाडिव ।
 न तर्लं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ७२ ॥*
 तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टो ऽपि युक्तमर्थः परोक्षितुम् ।
 परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात्परिहीयते ॥ ७३ ॥*
 एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।
 वितत्येह यज्ञो दीप्तं प्रेत्याप्नोति चिविष्टपम् ॥ ७४ ॥*

कान्तिकी मता ॥ यत्रान्न धर्मात् Vulg. ॥ ७३ ॥ ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥
 Vulg. ॥ ७४ ॥

इत्यसहायनारदभाष्ये केशवभट्टप्रोक्त्याहितकल्याणभट्टपरिशोधितश्वहा-
 रमाह्वकायां प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

सुनिश्चितबलाधानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचेदितः ।
 लेखयेत्पूर्वपक्षं तु हतकार्यविनिश्चयः ॥ १ ॥
 पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु धन्यर्थी तदनन्तरम् ।
 पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ॥ २ ॥*
 श्वो लेखनं वा स लभेत्यहं सप्ताहमेव वा ।
 अर्थी तृतीयपादे तु युक्तं सद्यो भ्रुवं जयी ॥ ३ ॥
 मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा ।

२. १—४४ om. Vulg. २, १ is however inserted after

अर्थी पूर्वपक्षं लेखयेत् । भाषामित्यर्थः । स चार्थप्रचेदितः । न राज्ञा प्रचेदितो न वैरिणा । स्वकीयेनैवार्थेन प्रचेदितः । तथा हतकार्यविनिश्चयः । यावदिदं प्रारब्धप्रयोजनं मयान्ते न नीतं तावदन्यन्न करोमीति हतस्त्रियः । एतदर्थिकर्तव्यमुक्तम् । अतः प्रत्यर्थिकर्तव्यमुच्यते ॥ १ ॥

तथा धनी अर्थीत्युक्तः । ऋणो प्रत्यर्थीत्यभिहितः । तथा भाषायाः पूर्वपक्षसंज्ञा । तदुत्तरस्य प्रतिपक्षसंज्ञा । अर्थिना लिखितपूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु प्रत्यर्थी तदनन्तरं पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेदुत्तरं दद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र श्लोकेन पूर्वार्धेन उत्तरवादिनः कार्यमुक्तम् । उत्तरार्धेन पूर्ववादिनः । तद्यथा । अग्नन्तरोक्तः प्रत्यर्थी यद्युत्तरकालं प्रार्थयति तत आगामिदिवस उच्यते । ततः श्वो लेखनमागामिदिवसे लेखनं वा स लभेत् । अथवा न्यहं सप्ताहं वा । उत्तरकालस्तस्य दातव्यः । अर्थी तृतीयपादे युत्तरकालं न लभते । सद्यो भ्रुवं जयं लभते । तत्पूर्ववादिलिखितार्थस्य क्रियाद्वारेण खरी करणसहितमिति ॥ ३ ॥

संप्रतिपत्तिस्तु भाषार्थस्य कल्पसमर्थना । प्रत्यवस्कन्दनं वादिन एव सकारणं प्रत्यभियोगवादिनः । प्राङ्न्यायविधिसिद्धिः समायं पूर्वमेवास्मिन्नर्थे

प्राङ्गायविधिसार्धं वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥*
 मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न संनिधिः ।
 अजातश्चास्मि तत्काल एव मिथ्या चतुर्विधम् ॥ ५ ॥*
 मिथ्या च विपरीतं च पुनःशब्दसमागमम् ।
 पूर्वपक्षार्थसंबन्धमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥
 भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी विनिवेशयेत् ।
 अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावदस्तु विवक्षितम् ॥ ७ ॥

१, २६ in Vulg. पक्षोपाश्रयवर्जितम् । A. This false reading
 has been conjecturally altered in the text. ॥ ११ ॥ विन्द-

ऽमुक्तामुक्ताजस्थाये पराजित इति । प्रतिवादिवचनम् । तच्चतुर्विधोत्तर-
 नक्षत्रं दर्शितमिति । अथ पारकीयस्योक्तो ऽत्रैव मूलग्रन्थे लिखितो दृष्टः ।
 सो ऽपि चतुर्विधोत्तरवादी कष्टव्याख्यानश्च भविष्यति । तथापि लिख्यत
 इति । ४ ।

विपरीतमिति मिथ्याया विपरीतं संप्रतिपक्ष्युत्तरं भवति । पुनरपि
 वादिन एव प्रत्यवस्कन्दनेत्तरमित्यर्थः । चतुर्थं चोत्तरं शब्दसमागममुक्तम् ।
 तत्र दक्षिणाभिप्रायेणाप्तोपदेशः शब्दसमागम उक्तः । तेन पुनराप्तोपदेश-
 शब्दः समागमः प्राङ्ग्यायोत्तरमुक्तम् । एतेषां चतुर्णां यदि पूर्वपक्षार्थसंबन्धं
 भवति तत्तदुत्तरं प्रतिवादिना दातव्यमिति । ६ ।

अर्थी भाषायां स्वकीयं विवक्षितं वस्तु तावदेव लेखयेत् । यावत्प्रत्यर्थी
 उत्तरं न निवेशयेत् । उत्तराक्रान्तभाषायां तु तस्य विवक्षितवस्तुनस्तस्यापि
 भूयो लेख्याधिकारो नास्ति । ७ ।

अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
 खेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषास्तूदाहृताः ॥ ८ ॥*
 लब्धव्यं येन यद्यस्मात्स तत्तस्मादवाप्नुयात् ।
 न त्वन्योन्यमथान्यस्मादित्यन्यार्थमिदं चिधा ॥ ९ ॥
 मनसाहमपि ध्यातस्त्वन्मित्रेणोह शत्रुवत् ।
 अतो ऽनया महाक्षान्त्या त्वमिहावेदितो मया ॥ १० ॥
 द्रव्यप्रमाणहीनं यत्पुलाकाश्रयवर्जितम् ।
 प्रमाणवर्जितं नाम खेख्यदोषं तदुत्सृजेत् ॥ ११ ॥
 आगमवर्जितं दोषं पूर्ववादे विवर्जयेत् ।
 एकस्य बहुभिः सार्धं पुरराष्ट्रविरोधकम् ॥ १२ ॥
 बिन्दुमात्रविहीना वा पदवर्णविदुष्टा वा ।
 हीनाधिका भवेद्यथा तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

मात्रापदवर्णखेकाविशिष्टया । A. (sic) The reading above given
 is supported by an analogous text of Hārīta. ॥ १३ ॥

तत्रान्यार्थादयो भाषादोषाः प्रोक्ताः । ते च प्रत्येकं प्रकाशार्थाः क्रियन्ते ।
 तत्रान्यार्थमिति ॥ ८ ॥

इत्यन्यार्थदोषस्वरूपं प्रथमम् । अन्यार्थहीनम् ॥ ९ ॥

इत्यर्थहीनदोषो द्वितीयः । प्रमाणवर्जित उच्यते ॥ १० ॥

इति तृतीयम् । प्रमाणवर्जितमुच्यते ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः । हीनाधिकमुच्यते ॥ १२ ॥

अत्र दोषद्वयमुक्तम् ॥ १३ ॥

भ्रष्टं तु दुःखितं यत्स्याज्जलतैलादिभिर्हृतम् ।
 भाषायां तदपि स्पष्टं विस्पष्टार्थं विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 सत्याभाषा न भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ध्येद्भ्रश्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १५ ॥ *
 गन्धमादनसंस्थस्य मयास्यासीत्तदर्पितम् ।
 व्यवहारिकधर्मस्य बाह्यमेतन्न सिध्यति ॥ १६ ॥
 अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
 आकुलं च क्रियादानं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥ १७ ॥
 रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं वदेत् ।
 तदादी तु लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषुः ॥ १८ ॥ *

इत्येतत्सप्त भाषादोषाः । अष्टम उच्यते ॥ १४ ॥

विवरणोदाहरणमिदम् ॥ १५ ॥

इत्यष्टमो ऽयं भाषादोषः । एवमेतैरष्टभिरपि दोषैर्विवर्जिता भाषा
 आदेया भवतीति ॥ १६ ॥

यदा वादी अन्यादृशार्थस्याक्षरनिवेशं कृत्वा व्यवहारकाले अन्यादृशमेव
 प्रभृततरार्थोत्पादकमर्थमुपन्यस्यति तदा क्रियादानमाकुलं भवति ।...यदा
 च प्रथमवादयोर्द्वितीयेन द्वितीयप्रथमेन सभ्याश्च द्वाभ्यामपि व्याकुलाः ।
 तदार्यापत्या क्रियापि व्याकुला भवतीति ॥ १७ ॥

रागादीनां कामक्रोधलोभानां मध्ये येनैव भावेन कोपितो वादी करण-
 भागत्य वदेत् । तदेव फलकादिष्विति फलकपत्रभूर्जसंपुटिकाकुशेष्वपि
 यथासंभवं तत्क्षयमेव लेखको लिखेदिति ।...॥ १८ ॥

राजकुलावबोधाय धर्मस्थैः सुविचारितम् ।
 तस्मादन्यद्यपोह्यं स्याद्वादिनः फलकादिषु ॥ १९ ॥
 वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं शेषं च फलके स्थितम् ।
 ससाक्षिकं लिखेयुस्ते प्रतिपत्तिं च वादिनाः ॥ २० ॥
 वादिभ्यां लिखिताच्छेषं यत्पुनर्वादिना स्मृतम् ।
 तत्प्रत्याकलितं नाम स्वपादे तस्य लिख्यते ॥ २१ ॥
 अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितो ऽपि वा ।

तेषु फलकादिषु यत्किमपि वादिनः सक्तं प्रथममेव लिखितम् । तस्मादन्यदभ्यधिकमपि तद्गम्यैः सुविचारितं व्यपोह्यम् । अपनेतव्यमित्यर्थः । तच्च किमर्थं राजकुलावबोधार्थं वादिनश्चेति ॥ १९ ॥

अयं श्लोको वादस्थानकप्रस्थाने न निवरणाय ।...तत्र वादिभ्यामभ्यनुज्ञातमित्येकं वाक्यम् । शेषं च फलके स्थितमिति द्वितीयम् । ससाक्षिकं लिखेयुस्त इति तृतीयम् । प्रतिपत्तिं च वादिनोरिति चतुर्थम् ।...के लिखेयुः कारणिकाः । किं लिखेयुः । यत्किमपि वादी भाषाप्रथमपादे स्थितो वदति । ते फलकस्थितं लिखेयुः । यच्चोक्तं शेषं च लिखेयुरिति । तदिह भाषा यावत्फलके ऽभिलिख्यते यावच्च स्रोतरेणावच्छ्रियते तावत्पूर्वो ऽपि भाषावादिनामेव स्वकीयपादे स्थितो वादी यदि किमपि विसृज्य कुलेखितं प्रसाधयति । सुस्मृतं च सत्यं च लेखयति । तत इदं तस्य प्रत्याकलितमुच्यते । पश्चादाकलितमित्यर्थः ।...॥ २० ॥

तत्र वादिभ्यामिति द्विवचननिर्देशः कृतस्तद्वितीयस्योत्तरवादिनो ऽपि प्रत्याकलितस्थायमेव विधिर्दृष्टः । यच्च ससाक्षिकमुक्तं तच्च साक्षिनिर्देशकाले तृतीयपादे ऽप्ययमेव विधिर्दृष्टव्यः । यच्चानुज्ञातमित्युक्तं तद्वाभ्यामपि वादिभ्यां श्रुतधारिभ्यां द्वयोरपि यथासंभवं लिख्यत इति ॥ २१ ॥

यदि कदाचिच्छरीरापाटवाद्वा स्वयं वक्तुं निष्प्रभुत्वाद्दार्धिना प्रत्यर्थिना

यो यस्वार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥ २२ ॥*
 यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
 परार्थवादी दण्डाः स्याद्यवहारे ऽपि विब्रुवन् ॥ २३ ॥*
 पूर्ववादं परित्यज्य यो ऽन्यमालम्बते पुनः ।
 वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ २४ ॥*
 सर्वेष्वपि विवादिषु वाक्छलेनापहीयते ।
 पशुस्त्रीभूम्यूणादाने शास्यो ऽप्यर्थान्न हीयते ॥ २५ ॥*

वापटुशरीरेण करणायै स्वयमेव नियुक्तो भवति । एवमुक्त्वा यथा ऋस्य
 जयेन मम जयः । पराजयेन पराजयः । अथवा पटुशरीरेण गृहस्थितेनैव
 तस्यापि प्रधानपुरुषस्य हस्ते संदिश्य यः को ऽपि प्रहितो भवेत् । एवं
 तयोर्द्वयप्रतिहस्तकयोः करणायै प्रतिष्ठतोर्यस्यार्थे विवदते । तस्य जयपरा-
 जयाविति । २२ ।

अनेके पुरुषाः कामक्रोधलोभयुक्ताः परकीयार्थं एवासंबध्यमाना अपि
 अनियुक्ता अपि धनिकात्वं कृत्वा परान्विदेषयन्ति । तन्निवारणार्थं श्लोक
 इति । २३ ।

यो वादी पूर्वपादलिखितखप्रतिज्ञार्थं क्रियया निर्वाहयितुमसमर्थः ।
 अन्यपादाश्रितमभियोगमवतरयति । स तस्मात्संक्रमणाज्ज्ञेयवादीति ज्ञेयो
 वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्येषु सर्वेषु विवादिषु वाक्छले । नापहीयते । नावसायं प्राप्नोति । यत्र
 पुनर्गोमहिष्यादिपशुवादः । यत्र स्त्रीविषयसंबध्यमानो यो वादः । तथा गृह-
 क्षेप्रादिको वादः । यो भूमिवादः । यत्र पञ्चविंशतिभेदभिन्नार्थादानवादः ।
 एतेषु सर्वेष्वपि प्रधानवादिषु केनापि द्विरुक्तवाक्छलेनापि नावसायं न
 प्राप्नोति । शास्यो ऽपि विनयं प्राप्नोति । तस्मात्प्रक्रान्तखकार्थान्नावहीयते । न
 परिच्यवत इति ॥ २५ ॥

अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्वम् ।
 अभियोक्ता दिग्देश्यं प्रत्यवस्कन्दितो न चेत् ॥ २६ ॥
 पूर्वपादे हि लिखितं यथाक्षरमशेषतः ।
 अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥ २७ ॥
 क्रियापि द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।
 मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां घटादिदैविकी स्मृता ॥ २८ ॥*
 दिवा कृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु वा ।
 संभवे साक्षिणां चैव दिव्या न भवति क्रिया ॥ २९ ॥
 अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेष्मनि साहसे ।

अभियुक्तः प्रतिवादी यद्यभियोगस्यापह्वं मिथ्या करोति । तदा अभि-
 योक्ता वादी देश्यं दिग्देश्यं । क्रियामानयेदित्यर्थः । यदि स एव वादी
 प्रतिवादिना प्रत्यवस्कन्दनोत्तरेणाभियुक्तो भवति । तत्र च प्रत्यवस्कन्दनोत्तरे
 प्रतिवाद्येव मानयेद्देश्यमिति ॥ २६ ॥

यदर्धेना पूर्वभाषायां लिखितं तस्मिन् तृतीयपादेन क्रियया खरीकरणी-
 यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मिथ्या कुर्वतः प्रतिवादिनः साधनार्थं क्रिया द्विप्रकारा दृष्टा मानुषी
 दैविकी च । तत्र मानुषी लेख्यसाक्षिरूपा । दैविकी घटा ऽभिरुदकं चैव
 विषं कोशश्च पशुमः । इत्येवमादिकेति ॥ २८ ॥

यानि दिवा कृतानि कार्याणि भवन्ति तेषु श्रोतारो प्रष्टारश्च संभवन्ति ।
 लिखितमपि संभवति । तेनैतेषु प्रदेशेषु मानुष्येव क्रिया प्रमात्रं न दैविकी ।
 तथा संभवे साक्षिणामिति । यच्च ससाक्षिकमेव प्रयोजनं कृतं । तत्र
 साक्षिसंभव एव विद्यमाने दिव्या क्रिया न भवति ॥ २९ ॥

अरण्ये वनमध्ये पत्तने वा निर्जनप्रदेशे रात्रौ च मानुषासंभवे एकान्त-

न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ ३० ॥*

कारणप्रतिपत्त्या च पूर्वपक्षे विरोधिते ।

अभियुक्तेन वै भाष्यं विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् ॥ ३१ ॥

पलायते य आहूतो मौनी साक्षिपराजितः ।

स्वयमभ्युपपन्नश्च अवसन्नश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥*

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

ग्रहमध्ये वा । तथा साहसे व्यवहारे । तथा न्यासापह्नवे । एतेषु प्रदेशे-
द्वेषेषु च मानुषीक्रियाभावे दिव्या संभवति क्रियेति ॥ ३० ॥

अत्र कारणप्रतिपत्तिरिति संस्कारेण सह संप्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दो-
त्तरमित्यर्थः । सर्वत्र कारणोत्तरे प्रतिवादी संप्रतिपत्तिं कृत्वा कारणं ब्रवीति ।
अतस्तेन कारणप्रत्युत्तरेण पूर्वपक्षे विरोधिते भाषार्थे निरर्थकीकृते । अभि-
युक्तेन प्रतिवादिना भाष्यं भावनीयम् । तत्स्वकीयं कारणमुपन्यत्तं खरी-
करणीयमित्यर्थः । एतस्तेन विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् । पूर्वपक्षं वादित्वं प्रति
प्राप्तेन । तत्स्वकीयं कारणं क्रियया खरीकरणीयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आहूतः आकारितो ऽपि राजपुरुषैः प्रकृतव्यवहारखेटनार्थं पलायते ।
स अवसन्नः प्राप्तावसाय उच्यते । मौनीति यः प्रकृतव्यवहारे स्वकीयं प्राप्ता-
वसरं प्रोत्साह्यमानो ऽपि न वदति । मौनी तूष्णीं स्थितस्तिष्ठति । अय-
मप्यवसायं प्राप्तो द्वितीयः । तथा च साक्षिभिर्यैः पराजयं प्रापितः । अय-
मप्यवसन्नस्तृतीयः । तथा व्यवहारार्थमागतः स्वकीयमन्यार्थं यः स्वयमेव
प्रतिपद्यते । स स्वयमभ्युपपन्नश्चतुर्थो ऽवसायं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

अत्र ये समनन्तरपूर्वश्लोके दर्शिताश्चत्वारः प्राप्तावसाया उक्ताः पुन-
रस्मिंश्श्लोके मौनी आहूतव्यपलायी च हीनवादित्वनियममात्रेणानुग्रह
पुनरपि ईवादेश्यत्वमापादितौ । ततस्तेषांश्चतुर्णां मध्ये निश्चितौ हावेवाव-
सन्नौ प्राप्तावसायौ प्रतिष्ठितान्तौ । एको यः साक्षिभिः पराजितो द्वितीयो

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ३३ ॥*

मणयः पद्मरागाद्या दीनारादि हिरण्मयम् ।

मुक्ताविद्रुमशङ्खाद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगामिनः ॥ ३४ ॥

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।

पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति ॥ ३५ ॥

षाण्डसनं पादुकेति राजोक्तो ऽयं वधमर्हति । A. See, however, the Comm. and Yājñavalkya II, 303. । ३५ ।

यः स्वयमभ्युपपन्नः स्वकीयमन्यायवादित्वं प्रतिपन्नः । अतो ये हीनवादशब्देन प्राप्ता विनयमात्राकोटनाः । न तु प्राप्तावसायाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीति । ते चात्रोच्यन्ते । तत्र अन्यवादी यो मतिभ्रंशात्किञ्चिदन्यद्ददति । यश्च क्रियादेषाद्भूषणं प्रयच्छति । यश्च राजदैविकादिना नेपस्थानकर्ता जातः । यश्च तत्क्षत्रमेवोत्तरमदत्त्वा उत्तरकालं प्रार्थयति । यश्च स्वकीयवैरिणं दानग्रहणिकं वा दृष्ट्वा तद्गुणान्प्रपलायनः । एते पञ्चापि एतैरेव खलैश्च प्राप्तावसाया न भवन्ति । तत्क्षत्रमात्रवादहीनाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यद्येतेषां वस्तूनां स्वामी एतानि जातिविशुद्धानि निर्दोषाणि मणित्वा विक्रीयाति । ग्राहको ऽपि तत्प्रत्ययादेव मूल्यं दत्त्वा गृह्णाति । यावदन्यत्र सुदूरमपि गत्वा परीक्षापयति । तावत्कृत्रिमाणि कूटानि यदि भवन्ति । ततस्तानि स्वामिगानि भवन्ति । तेन तेषां स्वामिना तानि गृह्णीत्वा अन्यानि वा गुणप्रयुक्तानि दत्त्वा परितोषणीयो ग्राहकः । मूल्यं वा समर्पणीयमस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एतानि वस्तूनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रामति । स राज्ञः सक्ताशक्तादधमर्हतीति । ३५ ।

पण्यमूल्यं धृतिर्न्यासो दण्डो यच्चावहारकम् ।
 वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ३६ ॥*
 मिथ्याभियोगिने ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
 तेषां जिज्ञां समुत्कृत्य राजा शूत्रे विधापयेत् ॥ ३७ ॥
 अज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा
 आधिः पत्रं विक्रयो वा क्रयो वा ।

पण्यमूल्यं विक्रीतक्रयाद्यकमूल्यम् । धृतिः कर्मकरवृत्तिः । न्यासः स्थाप-
 निकसुक्तं अथम् । दण्डो दोषविनयो राजकुले । अचवहारकम् उच्छिन्नकं
 गृहीतम् । वृथादानं यच्चाख्यादीनां प्रतिपन्नम् । आक्षिकपणा द्यूतहारित-
 अथम् । एते पद्याः सुचिरकाषागतेनापि धनिना सामकाः स्वरूपस्थिता
 गृहीतव्या एते अविचारिता अविवक्षिता न वर्धन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणाकारिण एव विहितः । यदा पुनस्ते एव
 शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिने ये स्युः भवन्ति । दर्पाद्वा निजदुर्वच-
 नाविक्षेपकारिणो भवन्ति । तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिज्ञान् कृत्वा
 शूत्रे निधापयेत् । ततस्तेन पापेन न गृह्यते । अन्यथा शिष्टपाषाणार्थं
 दुष्टनियन्त्रार्थं करग्राहिनो निर्मितस्य राज्ञ एव स दोष इति ॥ ३७ ॥

यो राज्ञे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । अज्ञा । एतेन राजाज्ञा न
 गण्यता । लेखः । प्रसुसक्तलेखेनार्यं प्रारब्धः । पट्टकः । अनेन दासी मदी-
 यावद्व्या पट्टकलिखितम् । शासनम् । अयं मदीयं शासनग्राममवद्व्य
 भुङ्क्ते । ममेदं । शासनं तिष्ठति । आधिः । अयमाधिः प्रथमं मम अखिलेन
 कृतः । तत्केन भोक्तव्यः । पत्रम् । एष मम यत्र लिखितगृहीतमपि अर्थं न
 प्रयच्छति । क्रयः । अस्य वृत्ताद्भायं मया क्रीतं मूल्यमर्थं च दत्तम् । भायं

राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं य-
स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः विधिज्ञैः ॥ ३८ ॥
साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशोधनम् ।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्साक्ष्यं विशोधयेत् ॥ ३९ ॥*
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥ ४० ॥*
स्वयमभ्युपपन्नो ऽपि स्वचर्यावसितो ऽपि सन् ।

मम नार्पयति । इत्यादिकानि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वावेदनोदाहरणानि
उक्तानीति ॥ ३८ ॥

यदा प्रतिवादी साक्षिकदूषणं प्रयच्छति । तदा पूर्वं साक्षिविशोधनं
साक्षिप्रकरणोक्तन्यायेन कर्तव्यम् । यदि चादुष्टदूषणं करोति ततः क्रिया-
हेविहीनवादिविनयं ग्राह्यः । ततः शुद्धेषु साक्षिषु साक्षिवचनं विशोधयन् ।
यज्ञं निर्याजं चेति ॥ ३९ ॥

ये साक्षिभिर्वा स्वसाक्ष्येणावसाये प्राप्ताः । ये च सभ्यैरवसायं प्रापिताः ।
विधर्मिणो मन्यन्ते । तेषां तीरितानुश्लिष्टन्यायेन राजोत्तरकरणस्यावधि-
ष्ठितो भूत्वा पुनर्थवहारदर्शनं कुर्यादिति । ये पुनः स्वचर्यावसिता भवन्ति ।
कूटसाक्षिप्रपञ्चकरणेन वा कूटीभूताः । स्वमेव स्वकीयसंबन्धाः प्रपश्यन्ते ।
तेषां नास्ति पौनर्भवो विधिः । पुनर्थवहारदर्शनं च नास्तीति ॥ ४० ॥

अत्रावसन्नास्त्रयो ऽभिहितः । एकः स्वयमभ्युपपन्नः । स्वमुखेन प्राप्ता-
वसायः । द्वितीयः स्वचर्यावसन्नः । कूटलिखितसाक्षिप्रपञ्चेन प्रपञ्चकरणेन
स्वकीयदुष्टचर्याया दुस्वरिज्ञेणावसन्नः । तृतीय उद्दिष्टसाक्षिभिरेवावसायं
प्रापितः । अयं त्रिविधो ऽप्यवसन्नो राज्ञा स्नेह्या विधुष्य दण्डनीयः । किं

क्रियावसन्नो ऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥ ४१ ॥

पश्चानुत्सार्य तु सभ्यैः कार्यो विनिश्चयः सदा ।

अनुत्सारितनिर्णिक्तो विरोधः प्रेत्य चेह च ॥ ४२ ॥

सभ्यैरेव जितः पश्चाद्राज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।

जयने चापि देयं स्याद्यथावज्जयपन्नकम् ॥ ४३ ॥

व्यवहारमुखं चैतत्पूर्वमुक्तं स्वयंभुवा ।

सभ्यैरेव भूदमः A. See the Comm. ॥ ४३ ॥

तर्हि परं सभ्यावधारणं यो ऽप्यर्हेत । किमुक्तं भवति । यावत्सभ्यैर्दृष्टाव-
धारणं निगदितम् । तावन्न धारणीयो ऽसाविति ॥ ४१ ॥

यदा निर्णयकालो भवति क्रमः । तदा वादिप्रतिवादिनोः पक्षैः सर्वैस्तत्-
क्षयसंबन्धमानकैः सह द्वावप्युत्सार्य सभ्यैर्निर्णयः कर्तव्यः । यदा पुनः अनुत्सा-
रितपक्षयोः प्रत्यक्षयोरेव सभ्या निर्णयं पर्यालोचयित्वा प्रयच्छन्ति । तदा
तयोरेवैकः प्राप्तवसन्नः ।...राज्ञः कारयिक्तानां च तेनैव विज्ञेयार्थनाशा-
द्वैहिकविरोधः । दुष्टनिग्रहशिशुप्रतिपाख्याच्च पारत्रिकविरोधः प्रपद्यत
इति ॥ ४२ ॥

तत्र व्यवहारे यः कश्चित्प्राप्तवसायो भवति । स सभ्यैः प्रकटितदण्डो
निगदितदण्ड इत्यर्थः । राज्ञा शास्त्रानुसारवच्छास्यः । यच्च प्राप्तजयो भवति
तस्मै जयपन्नं दातव्यमिति ॥ ४३ ॥

यो ऽयं व्यवहारमाहकानामाध्याय उपलक्षित एतत्सर्वव्यवहाराङ्गं सुखम् ।
सर्वव्यवहारार्थव्यापित्वात् । स्वयंभुवा ब्रह्मणाभिहितमनया प्रत्यङ्गीकृतव्यवहा-

मुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्याद्यवहारस्य नान्यथा ॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रमुखशुद्धिः स्यात् । मुखशुद्धौ तु शुद्धिर्यवहारस्य स्वयंभवा कीर्तितेति ॥
॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

इति नारदव्यवहारसंहितायां कल्याणभट्टपरिशोधितासहायभाष्यव्यव-
हारमातृका समाप्ता ॥ २ ॥

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथं च न ।
 नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ १ ॥*
 अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 दैवीं स वाचं वदति यः शास्त्रमनुजीवति ॥ २ ॥*

धर्मज्ञो... शास्त्रमुपजीवति । Vulg. ॥ २ ॥ Vulg. inserts 3

इदानीं व्यवहारविधिरुच्यते ।...अत्र राजसभाव्यवहारकाले लोकाचारजन्यपक्षपक्षाभ्यस्थिता बहवो लोका वादिप्रतिवादिभ्यां सह धर्माधिकार्यमागच्छन्ति । तत्र केचिज्ज्ञानिनः केचिदज्ञानिनः केचिज्ज्ञानाभिमानिनः । यदि साकोटनं निषिद्धा न भवन्ति । ततस्ते सभ्यानेवानेकप्रमादवाक्चैर्विद्वोभ्य द्रावयन्ति परस्परं वादकण्टककारिणो भवन्ति ।...इति श्लोकपूर्वार्धेनानियुक्तवक्तव्याकोटनाभिहिता । उत्तरार्धेन नियुक्तानामपि सैव दर्शिता । यथा नियुक्तेनैव वक्तव्यमपक्षपतितं वचः । नियुक्तेन तु सभ्येन धर्मासगच्छेन केवलं धर्ममूर्तिमेवावस्थापयता किमपि धर्मशास्त्रोक्तव्यवहारनिर्णयवचनं तदेव वक्तव्यम् । न पुनर्वादिनोरेकतमस्यापि पक्षपातान्धितं न वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

अस्यायमर्थः । यदि कथमपि सर्वेऽपि सभासदे बुद्धिदूबाष्ठास्त्रार्थं विस्मृत्य । अथवा लोभादिना कारणेन शास्त्रोक्तं न्यायमार्गमुत्सृज्य व्यवहारस्यान्याययुक्तं निर्णयदानं प्रवृत्ता भवन्ति । तत्र च प्रसङ्गागतः कश्चित् स्मृतितन्मव्यवहारमार्गज्ञो ब्राह्मणः प्रत्यक्षस्तिष्ठति । तेन शास्त्रोक्तवचनपाठपूर्वकं प्रतिषेधनीयाः सभासदः । एवं प्रबोधयतस्तदतस्तस्य ह्यं नास्ति । अनियुक्तो ऽपि शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति । यतः शास्त्रं नाम देवभाषा । २ ।

युक्तरूपं वदन्सभ्यो नाम्प्रयाद्द्वेषकिल्बिषे ।
 ब्रुवाणस्त्वन्यथा सद्यस्तदेवोभयमाम्प्रयात् ॥ ३ ॥
 राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरोक्षितान् ।
 व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव ॥ ४ ॥*
 धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 समाः शची च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ ५ ॥*

Slokas after 2 : व्यवहारेषु सर्वेषु नियोक्तव्या वाङ्मृताः । गुणवत्त्वपि नैकस्मिन्विश्वेद्वि विचक्षणः ॥ दश वा वेदशास्त्रशास्त्रयो वा वेदपारगाः । यद्रूपः कार्यमुत्पन्नं स धर्मो धर्मसाधनम् । धर्माणां संग्रहच्छेता राजा च सुधराधिपः । तस्मान्न वाच्यमेकेन वचनं तु ससंग्रहम् । सभ्यस्तदे० Vulg. ॥ ३ ॥ नियुञ्जीत परीक्षितान् Vulg. ॥ ४ ॥ ६ om. b. L. After ६ Vulg.

शास्त्राचाराविरुद्धं यत्तद्युक्तरूपमुच्यते । एवंविधं वाक्यं ब्रुवन् सभ्यो नाम्प्रयाद्द्वेषकिल्बिषे । ऐहिकामुधिकबाधे इत्यर्थः । युक्तवादी सभ्य इह-लोकानाधाकारं लोकद्वेषम् । परलोकनाधाकारं च किल्बिषं नाम्प्रयात् । अन्यथा ब्रुवाणः सद्यस्तत्क्षणात्तदेवोभयमाम्प्रयादिति ॥ ३ ॥

...ये व्यवहारधुरं वोढुं शक्ताः सद्गवा इव शास्त्राचारलोकान्नाचारदृष्टपरंपराः प्रौढमतयो ये तान्धार्मिकान् राजा नियुञ्ज्यात्सुपरोक्षितान् कृत्विति ॥ ४ ॥

अत्र सभासदक्षमभिहितम् । इह धर्मशास्त्रेषु स्मृतितन्त्रसांकेतिक-शब्दगूढार्थदुर्बोधानि मुनिवचनानि वाङ्मयेन भवन्ति । तेषु...वचनार्थेषु...मन्दमतयो न सम्यगन्यायदृष्टप्रमाणनिर्णयविदः सभासदः सभायोग्या न भवन्तीत्येतदर्थमिदमभिहितं धर्मशास्त्रार्थकुशला इति । कुलीनाः कुलमाहात्म्यात्पक्षपातविक्षतिं न भजन्ते । सत्यवादिनः स्वभावादेवानृतादुद्धि-जन्ते ।... ॥ ५ ॥

तत्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलश्च पार्थिवः ।
 सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥ ६ ॥
 शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।
 शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि धर्ममेव वदेत्ततः ॥ ७ ॥
 यच्च धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यचानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तच्च सभासदः ॥ ८ ॥
 विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यचोपतिष्ठते ।
 न चास्य शल्यं क्लन्तन्ति विद्धास्तच्च सभासदः ॥ ९ ॥

inserts two verses = Manu. VIII, 16, 17. After ७ Vulg.
 inserts another verse रौति धर्मः सभामध्ये भिद्यमानो ऽदृतेषुभिः ।
 अधर्ममयतः कृत्वा बध्यो ऽप्येष दुरात्मभिः । After ९, Vulg. inserts a

तत्रतिष्ठ इति । एवं कक्षयोक्तसम्प्रतिष्ठितो धर्मो भवति । पार्थिवश्च
 धर्ममूलः । अतः कारणात् । सह सद्भिः सभासद्भिर्व्यवहारविशोधनं कु-
 र्यात् ।...॥ ६ ॥

यदा राजा व्यवहारान्विशोधयेत् । तदा शुद्धेषु व्यवहारेषु सभासदः
 शुद्धिं प्राप्नुवन्ति ।...॥ ७ ॥

अथ धर्मन्यायाचारस्य मूल्यं सभासद एव ।...तेन ताव् प्रति पुनरिद-
 मुक्तम् ।...॥ ८ ॥

तत्र यथा लोकः शस्त्राभिघातपीडितो वैद्यपार्श्वमागच्छति । तत्र च ते
 सभासदस्तस्य तदवस्थधर्मस्याधर्मस्योद्धरणव्यापारनियुक्ताधिकारिणो ऽपि यदा
 तत्पापशल्यं न क्लन्तन्ति । नापनयन्ति । तदा...दृष्टिकविषयेषु । उपेक्षित-
 पापशल्येन । ते एव सभासदो विद्धा भवन्ति । अतः कारणादित्युक्तम् ॥ ९ ॥

सभायां न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
 अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति क्विबिषी ॥ १० ॥
 ये तु सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
 यथाप्राप्तं न ब्रुवते सर्वे ते ऽनृतवादिनः ॥ ११ ॥
 पादो ऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १२ ॥*
 राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

verse = Manu. VIII, 15. सभा वा न प्रवेष्टव्या Vulg. ॥ १० ॥
 Vulg. places १५ before ॥ ११ ॥ यन्मयुक्तितः Vulg. ॥ १६ ॥

इत्यत्र सभ्यैः सभायामेककालमेव न प्रवेष्टव्यम् । न पुनरधर्मन्याययुक्त-
 मित्यर्थः । तथा तस्यां प्रविष्टः सभ्यो ऽब्रुवन्किञ्चिदप्राप्तवसरश्च विब्रुवन् ।
 धर्मन्यायविपरीतं ब्रुवन्किबिषी भवति महापातकीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये सभ्या अधर्मविच्छेदस्थानभूतां सभां प्राप्य वादिप्रतिवादिनोः संदेह-
 विच्छेदार्थिनेरपि अन्यकार्यथासक्ता इव किञ्चिदन्यदेव कार्यान्तरं ध्यायन्त
 इव तूष्णीं तथा आसते तिष्ठन्ति । एकस्य जयं द्वितीयस्य पराजयमवसर-
 प्राप्तमपि न ब्रुवते । ततस्ते सर्वे ऽपि अनृतवादिसमाना राज्ञा ब्रुवन्त्याः ।
 अनृतवादिविगययोग्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतच्छ्लोकद्वयमपि संततार्थनिगमप्रतिबद्धत्वादेकत्रैवोक्तम् । यदत्र औ-
 वादिप्रतिवादिनौ व्यवहारमत्सरारूढौ धर्माधिकरजसुपस्थितौ । ततो द्वावपि
 सत्त्वौ न चापि द्वावप्यसत्त्वौ । तयोरवश्यमेकेन सत्त्वेन भवितव्यम् । अपरेषा-
 सत्त्वेन । तदासत्त्वस्यैव सभासदो जयं प्रयच्छन्ति । पराजयं तु सत्त्वस्यैव । तदा
 तस्य दृष्टव्यवहारस्य यत्पापमेनःशब्देनोक्तम् । ततश्चतुर्भागविभक्तं भवति ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यच्च निन्द्यते ॥ १३ ॥
 अन्धो मत्स्यानिवाञ्छाति निरपेक्षः सकण्टकान् ।
 परोक्षमर्थवैकल्याद्भाषते यः सभां गतः ॥ १४ ॥
 तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।
 वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रशक्तिः ।
 प्राङ्घ्रिवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्यवहारतः ॥ १६ ॥*

तस्य पापस्य पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणः पादः सभासदः सर्वान्पादो
 राजानमृच्छति । राजानं गच्छतीत्यर्थः । यदा पुनर्निन्दार्हं एव निन्द्यते ।
 असत्यस्य पराजयः क्रियत इत्यर्थः । तदा राजा भवत्यनेनाः । अपापाः
 सभासदो ऽपि तस्मात्पापाद्भिमुच्यन्ते । तत्सर्वमेवैतैः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते ।
 अन्यायकर्तारमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

...यस्य चक्षुरिन्द्रियं भवति निर्मलं च । स वक्त्रजिह्वाताणुभेदिनो मत्स्य-
 कण्टकानपनीय मत्स्यानेवाञ्छाति । यः पुनरन्धः सकण्टकान्तिथ्याप्तान्तदपन-
 यनासमर्थः । निरपेक्षः सकण्टकान्मत्स्यानञ्छाति । एवं शास्त्रचक्षुः । परो-
 क्षमर्थवैकल्यात् । अर्थासामर्थ्यात् । भाषते यः सभां गत इति ॥ १४ ॥

तस्मादेतत्सर्वमवधार्य सभ्यः सभास्थानं प्राप्य रागद्वेषविवर्जितो भूत्वा
 तादृशमपक्षपतितं वचो ब्रूयात् । यथा नरको न गच्छेत्परकीयदोषसमर्धान-
 पातकादिति ॥ १५ ॥

यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः स च विद्वानि-
 ति । शल्योद्धरणप्रयोगगुणः । बद्धप्रकारं यन्त्रतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्य-
 मुद्धरेत् । एवमेव प्राङ्घ्रिवाकः पापशल्यं व्यवहारान्तर्गतमनुपलक्ष्यमपि व्य-
 हारयुक्तिभिर्बद्धरेदिति ॥ १६ ॥

यच सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
 स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादतो ऽन्यथा ॥१७॥*
 न सा सभा यच न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
 नासौ धर्मो यच नो सत्यमस्ति
 न तत्सत्यं यच्छ्लेनानुविद्धम् ॥ १८ ॥

इत्यत्र व्यवहारदर्शनागतो लोकः सभ्यजनो जनशब्दादवगम्यते । अत्र
 व्यवहारे निष्पन्ने सर्वे सभ्याः । तथा सर्वो ऽपि सभ्यजनः साधु तदर्थे लोकौ
 ऽपि सध्वेतदिति मन्यते आगति । स एव व्यवहारो निःशल्यो ज्ञेयः । अतो
 ऽन्यथा विपरीतस्वरूपः सशल्य एवावमन्तथः ॥ १७ ॥

एतत्सभाशब्दमभिहितम् ॥ १८ ॥

इदानीं प्रथमं व्यवहारपदमृत्वादानमारभ्यते ॥

ऋणं देयमर्देयं च येन यत्र यथा च यत् ।
 दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥*
 पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।
 विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्धरेद्भुरम् ॥ २ ॥*
 पितृव्येनाविभक्तेन भात्रा वा यदृणं कृतम् ।
 मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे दद्युस्तद्रिक्थिनो ऽखिलम् ॥ ३ ॥*
 क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्त्रर्णमुद्धृतम् ।

यस्मानुद्धते धुरम् Vulg. । २ । दद्युस्तत्सर्वं रिक्थिनः A. । ३ ।

...एवमृणशब्दमात्रस्य निगम उक्तः । इदानीं येन यत्र यथा च यत् तद्देयमर्देयं चेत्यादिकं सविस्तरवक्ष्यमाणपदार्थं दानधर्मग्रहणधर्माभ्यामुप-
 कक्षितं यदृणादानं अथ हारपदं पञ्चविंशतिक्यवहारभेदभिन्नमभिधीयते ॥ १ ॥

अत्र येषां पित्रा कृतमृणं स यावज्जीवति तावत्स्यमेव दद्यात् । तस्मिंस्तु पितर्युपरते मृते तदृणं तत्पुत्रा एव दद्युः । यदि विभक्तास्ततः खांशतो दद्युः । अथाविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युः । यो वा तामुद्धरेद्भुरमिति । अत्रैतदुक्तं भवति । यदि ज्येष्ठः सुचिरदूरमवसितो भवति । कुष्ठक्षयपातकादिभिर-
 योग्यो भवति । तदा यः को ऽपि पित्रधनभारस्य धुरमुद्धरेत् । स कनिष्ठो ऽपि पित्रकृतमृणं दद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थञ्च पितुर्भाता पित्रव्यशब्देनोच्यते । तेन पित्रव्येनाविभक्तेन यदृणं कृतम् । अथवा मात्रा भात्रा वा कुटुम्बार्थे यदृणं कृतं भवति । ये केचित्त-
 द्रिक्थभाजस्ते सर्वे तत्सर्वमिति । यदि विभक्तास्ततः खांशतो दद्युः । अथवा अविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युरिति ॥ ३ ॥

इत्यस्मिच्छ्लोके तथायतो द्वितीयश्लोको ऽपि अतुर्थपुरुषो ऋणदायकः ।...
 तेनैतदुक्तम् । स्वयमकृतमृणं संततिगुणदायैः पुत्रैर्यन्त्रर्णमुद्धृतं तत्तेषामेव ये

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ ४ ॥*

इच्छन्ति पितरः पुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥ ५ ॥*

मोचयिष्यन्ति ये हि नः Vulg. ॥ ५ ॥ Vulg. has the following S'lokas instead of ६: अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्प्लव्य यत्नतः । पिता ऋणान्मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् । तस्मादधिक्रमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भव्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥ A omits ७, ८. This, however, appears to be due to a mistake

पौत्राः स्वयमकृतधनदायकाः । तेषामेव स्वकीयपितामहानां स्वयमकृतधन-
दायकानां सक्तं तद्वचम् । तस्मादेव क्रमादव्याहृतं प्राप्तं तदेव दद्युरिति ।
तच्चतुर्थादिति च । तेभ्यः संततिगुणदायकेभ्यः पुत्रेभ्यो यच्चतुर्थः । तस्मान्-
दृश्यसंबन्धो निवर्तते । मूलिकस्य पञ्चमत्वात् । यः पुनर्मूलिकचतुर्थः स पित्र-
पितामहप्रपितामहानामुत्तमर्णो ऽधमर्णदाता सर्वमुनिभिरपि समर्थितः ।
तथा चायमपि द्वितीयश्लोकेनैतन्निःसंदिग्धं कर्तुकामः प्राह ॥ ७ ॥

इत्यस्मिन्द्वितीयश्लोका उत्तमर्णाधमर्णयोरेकयोगनिर्देशो ऽयमेतदर्थं कृतः ।
येन एकयोगनिर्दिष्टानामर्थिनां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिर्भवति ।
यथा मूलिकचतुर्थपित्रपितामहप्रपितामहानां त्रयाणामपि पुरुषाणामुत्तमर्णं
पित्रपिच्छोदकादिकं ददाति । तथा हिरण्यधान्यादिकमधमर्णमेतेषां त्रया-
णामपि ददात्येवेत्यर्थः । तथा च वृद्धप्रपितामहे ऽप्येतदाह ॥ ५ ॥

पूजनीयास्त्रयो ऽतीता इति । अतीताः पित्रपितामहप्रपितामहास्त्रयो
ऽपि चतुर्थकेनोत्तमाधमर्णयोर्हयोरपि निर्ऋतीकर्तव्यास्त्रयो ऽग्रतः इति ।
तेनैव चतुर्थकेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त्रयो ऽप्युत्तमर्णाधमर्णयोर्निर्ऋतीकरणार्थ-

पूजनीयास्त्रयो ऽतीता उपजीव्यास्त्रयो ऽग्रतः ।
 एतत्पुरुषसंतानमृणयोः स्याच्चतुर्थके ॥ ६ ॥

of the copyist, as the Comm. on ६ is incomplete. Vulg.

मेव उपजीव्या इति ।...चतुर्थे पुरुषे सर्वस्मृतिषूक्तमर्षाधमर्षदायकं सुप्रति-
 स्तितमपि । ये ऽधमर्षदानवाह्यं कुर्वन्ति ते मन्दमतयो वाह्या निरपेक्षाः स-
 कण्टकमत्याश्रमपापभाजो भवन्तीति कः संदेहः ।...यथास्मिन्नर्थे पाटलिपुत्र-
 वृत्तमुपाख्यानमभिहित्यते । श्रीपाटलिपुत्रनगरे ब्राह्मणः श्रीधरो नाम व्यव-
 हारकः । तेन खसंततिसहितस्यात्मनो वर्तनार्थमतिश्लेशार्जितं धनं वखिग्-
 देवधरनाम्नः...दिकशतमासकालान्तरकालमदृश्या प्रयुक्तं द्रम्भाणां दश सह-
 स्राखि । ततस्तस्यैकमासे गते देवधरेण कालान्तरे द्रम्भशतद्वयं दत्तम् । याव-
 द्वितीयमासः प्रविष्टः । तावद्देवधरः स्यान्निपातदोषान्मृतः । देवधरस्य पुत्रो
 विस्त्रुचिकामृतः । देवधरस्य प्रपौत्रो महीधरो बाणस्तिष्ठति । स द्यूतमद्य-
 वेप्रसाद्यसनी । सूनुभिर्मातुषैः प्रतिग्राह्यतः । ते ऽपि स्मार्तदुर्धरनाम्ना
 ब्राह्मणेनागत्याभिहितः । यथा व्यवहारकश्रीधरस्य रूपको ऽपि न दातव्यः ।
 अहं वः स्मृत्याचारेण स्याममध्ये ऽपि रक्षयिष्यामि । तैश्चोक्तम् । यद्येवं
 ततो द्रम्भसहस्रमेकं जज्ञपातं (?) दास्यामः । वयं भवद्भिरेव संतुष्टाः । एवं
 तेषां परस्परं निष्पन्ने द्वितीयमासे च परिपूर्णे संजाते व्यवहारकश्रीधरेण
 ते महीधरकुटुम्बधुरंधरा मातुषाः कालान्तरेण द्रम्भशतद्वयं प्रार्थिताः ।
 तैश्चोक्तम् । तव मूषमपि नास्ति । कुतः कालान्तरम् । ब्राह्मणस्मार्तदुर्धरेण
 कथितम् । तच्चतुर्थान्नवर्तत इति । तच्छ्रुत्वा श्रीधर ऋष्टमद्भुरवाताभिघात
 इव मूर्च्छामधिगम्य कब्धचेतनः सकुटुम्बपरिवारस्त्रजनपरिवृतः प्राणामधिगम्य
 श्रीधर ऋष्टमद्भुरवाताभिघातवृत्तान्तेन देवधरप्रपौत्रं महीधरं समातुल-
 नाह्वय । उभयपक्षे ऽपि न्यायाविचनौ प्रतिध्रुवौ ऽदृष्ट्वा महीधरमातुजा
 उक्त्वाः । श्रीधरस्य कालान्तरं कस्मान्न प्रयच्छतः । तैश्च...ब्राह्मणदुर्धरो

याच्यमानं न दीयेत ऋणं वापि प्रतिग्रहम् ।
 तद्धनं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥ ७ ॥*
 कोटिशते तु संपूर्णे जायते तस्य वेश्मनि ।
 ऋणसंशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥ ८ * ॥
 तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनां धनम् ॥ ९ ॥*
 न पुत्रं पिता दद्याद्दद्यात्पुत्रस्तु पैतृकम् ।
 कामक्रोधसुराद्युत्प्रातिभाव्यकृतं धिना ॥ १० ॥

reads याचमानं । in ७. In ९, Vulg. reads धनिनो धनम् ।

नियुक्तः । तेन चाक्तम् । एते वयिजो ऽस्माकं पूर्वजपारंपर्येण मित्रस्थाने ।
 तेनाहं ब्रवीमि । किं न श्रुतं भवद्भिरिति नारदवचनम् । दद्युः पैतामहे
 पौत्रास्तत्तुर्थांश्चिबर्तत इति । तेन देवधरप्रपौत्रो महीधरश्चतुर्थो न ददाति ।
 एतस्मार्तदुर्धरवचनमुपहस्य ... दत्तसमस्तमहाजनानुमतिः ... परिशीतसक-
 लशास्त्रपरमार्थो भट्टः स्मार्तशेखरो नाम प्राह । हे दुर्धर भवान् स्मृति-
 शास्त्रवाक्यार्थविभागेषु न क्षुब्धः । न चापि शब्दार्थव्याख्याने ... यत्पुनरिदं
 श्रीधरसक्तमेव धनं दद्यसहस्रमात्रं स्वरूपस्थितमेव तिष्ठति । तद्धि मास-
 कालान्तरितमेव लक्षोपचारसोभाश्रीधरस्योद्दानितुमिच्छसि । न कञ्चसी-
 त्युक्त्वा स्मार्तदुर्धरस्यावसायः ॥ ६ ॥

अत्राजन्माग्निहोत्रपावनमखण्डिततपःसमाचरणं चातिकष्टेन निर्धा-
 ह्यते । इयमप्येतदपि महाफलम् । ... सर्वं च तद्धनिकस्यैव भवति । नर्षि-
 कस्येति ॥ ९ ॥

... यत्कामान्धेन कृतम् । यत्पुत्रस्योपरि क्रोधान्धेन कृतम् । तथा यत्सुरा-
 पानव्यसनान्धेन कृतम् । तथा यद्धूतव्यसनान्धेन कृतम् । तथा यत्परस्य

पितुरेव नियोगाद्यः कुटुम्बभरणाय वा ।
 कर्णं वा यत्कृतं कञ्चिद् दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥ ११ ॥*
 शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यककरैश्च यत् ।
 कुटुम्बहेतारुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना ॥ १२ ॥*
 ग्राहको यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बे च कृतो व्ययः ।
 दातव्यं ज्ञातिभिस्तस्य विभक्तैरपि तद्वयम् ॥ १३ ॥

११ om. A. See, however, the Comm. Instead of ११, Vulg. has the following : देयं भार्याकृतम्भ्रं भर्ता पुत्रेण माह्वकम् । After १०, Vulg. inserts the following : आधितोन्मत्तद्वज्जानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् । ऋणमेवंविधं पुत्रो जीवतामपि

प्रतिभवास्थितेन कृतम् । एतावन्न दद्यात् । अथवा कुटुम्बभरणार्थं कृतम् अथवा क्वचिदपि प्राणान्तिककञ्चिद् यत्कृतम् । तत्पुत्रकृतमपि पिता दद्यादित्युक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्यत्र न केवचमीदृशं पुत्रकृतमेव पिता दद्यात् । कुटुम्बहेतारुत्क्षिप्तम्... कुटुम्बिना देयम् । तत्र शिष्यो विद्यार्थी । अन्तेवासी जल्पितकाणावधिवासो शिष्यः । दासो गृहजातः क्रीतो वा । स्त्री पत्नी माता वा । वैयाह्वयकरः । व्याह्वयस्य भावो वैयाह्वयम् । तत्कर्तुं शीघ्रमस्येति वैयाह्वयकरः । अथापारकारीत्यर्थः । एतैरपि कुटुम्बार्थं कृतम्भ्रं कुटुम्बिना दातव्यमित्युक्तम् ॥ १२ ॥

अत्रैतेषां नामोद्दिष्टाणां मध्ये येन केनापि कुटुम्बार्थं कृतम्भ्रं... । स यदि देशान्तरं गतो रोगादिना नष्टवान् । ततो यवहारकस्य तद्वयं ज्ञात्याद्यैर्विभक्तैरपि दातव्यमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

नार्वाक्संवत्सराद्विंशत्पितरि प्रोषिते सुतः ।
 ऋणं दद्यात्पितृभ्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ १४ ॥*
 दाप्यः परणमेको ऽपि जीवत्ववियुतैः कृतम् ।
 प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥ १५ * ॥
 न स्त्री पतिकृतं दद्याद्वर्यं पुत्रकृतं तथा ।
 अभ्युपेतादृते यदा सह पत्या कृतं भवेत् ॥ १६* ॥

दापयेत् ॥ १५ om. A. See, however, the Comm. In १६

इत्यत्र यानि कुटुम्बव्ययव्यङ्ग्यतादीनि ऋणानि शेषादिभिरपि कृतानि
 विभक्तदायादैरपि व्यवहारकायां निर्विकल्पं दातव्यान्वेति । तत्कथमपि
 तेषु कालहरणं नास्ति । यदा पुनः... पिता वा पितृभ्यो वा ज्येष्ठो भ्राता
 वा जलवर्त्मना स्थलवर्त्मना वा दूरे देशान्तरगतो भवति । न चागच्छति
 जीवमानश्च श्रूयते । अस्मिन्विषये नार्वाक्त्रिंशतिमाहर्षात्पितरि प्रोषिते
 सुतः । इत्यादिकं सार्थकम् ।...दाप्यः परणमेको ऽपीत्यस्य श्लोकस्य यथार्थं
 व्याख्यानं विधिवचनविषयं चेति । उत्तरार्धं तु निषेधविषयं व्याख्यायते ।
 प्रेतेषु तेषु सामान्यग्राहकेषु लोकान्तरीभूतेषु यथा पिता तथा तत्पुत्रो ऽपि
 न परणं दातुमर्हति । स्त्रीयांश्चमात्रमेव ददद्विशुध्यतीत्युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत्र स्त्री अभ्युपेतादृत इति । स्वयं प्रतिपन्नं विना पुत्रकृतमृणं न दद्यात् ।
 प्रतिपन्नं तु दद्यात् । यतो रिकथमृणं ततः । अत्र या स्त्री विधवीभूता
 अपुत्रा च तत्र सैव यदि भर्ता क्रियमाणेन निरूपिता । ततः पतिकृतमृणं
 दद्यात् । अथवा सैव रिकथग्राहिणी ऋणं दद्यात्प्रतिपन्नं तु दद्यादित्यर्थः ।
 तथा सह पत्या कृतं विना पतिकृतमपि न दद्यात् । स्त्रीसहकृतं तु दद्या-
 दित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

दद्यादपुत्रविधवा नियुक्ता वा सुमूर्षणा ।

यो वा तद्रिक्यमादत्ते यतो रिक्यमृणं ततः ॥ १७ ॥

न च भार्याकृतमृणं पत्युर्वापि कथं भवेत् ।

आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥ १८* ॥

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् ।

तेषां तत्प्रत्यया दृष्टिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥ १९* ॥

Vulg. reads सह ताभ्यां. ये वा तद्रिक्यमापाय Vulg. ॥ १७ ॥
कथंचित्पत्युरापतेत् Vulg. पत्यु दापयेत् C; पत्युरातरेत्। Vivá-
dachintámani, p. 15. कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥ Vulg. कुटुम्बार्थो
हि दुस्तरः। A. L. and Vivád. loc. cit. ॥ १८ ॥ Para. १९

अत्र या स्त्री विधवीभूता अपुत्रा च । तत्र यदि पत्या म्रियमाणेन निरू-
पिता । ततः पतिकृतमृणं दद्यात् । अथवा सैव रिक्यपाहिणी ऋणं
दद्यात् । अथवा तस्यायोग्यत्वात् । दायादा रिक्यं गृह्णाति । ततो य एव
रिक्यं गृह्णाति । स एव ऋणं ददाति । यत्रो रिक्यं संचरति तत
ऋणमपीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अत्र भार्याकृतमृणं पत्युर्न संबध्यते । आपत्कृतादृत इति । पतिपुत्र-
दुहित्रादिकुटुम्बस्य आपदुद्धरणार्थं तु पत्नीकृतमपि ऋणं कुटुम्बपतिर्दद्यात् ।
अतः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः । ॥ १८ ॥

अत्र रजकः प्रसिद्धः । शौण्डिको वरटः । एतेषां रजकादीनां स्त्रीप्रत्य-
यमेव कौकसंश्ववहारो वर्तनं जीवनं च । कुटुम्बमपि तदीयस्त्रीसमाश्रयमेव ।
एतेषां स्त्रीभिः कृतमृणं कुटुम्बस्य प्रार्थकृतम् । आपत्कृतं विना । निवृत्तमेव
रजकादयस्त्रयो विनिकल्प्यं दद्युरिति ॥ १९ ॥

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
 तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥२०*
 या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
 सो ऽस्या दद्याद्वरुणं भर्तुंरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥ २१* ॥
 अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

om. Vulg. A is faulty. See, however, the Comm. and Vivád. loc. cit. तस्या धनं हरेत्सर्वं Vulg.; तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो A.; तस्य ऋणं हरेत्सर्वं Viramitrodaya, p. 356, Vyavaháramayúkha, p. 72, etc. ॥ २० ॥ Vulg. inserts two S'lokas after २१ : भार्या खुषा प्रखुषा च भार्यायाश्च प्रतिग्रहः । एतान्दरुणं दाप्यो भूमिं यच्छोपजोवति । दारमूलाः क्रियाः सर्वा वर्णानाम-

अत्र या स्त्री विधवा पुत्रवती च क्रमागतस्त्रीधनवती च कामान्वा पुत्रसुत्सृज्य त्यक्त्वा अन्यं भर्तारमाश्रयेत् । स्त्रीधनस्वकीयसहितापि तस्या यत्स्त्रीधनं तस्योऽन्य एव भर्ता गृह्णीयान्न पुत्राः । या पुनर्निःस्वा स्त्रीधन-रहिता भर्तृधनसहितान्यं याति । तद्धनमन्यो भर्ता न लभते । तस्य पित्र-धनस्य पुत्रः स्वामीति ॥ २० ॥

अत्र या तु स्त्री विधवा वाजपुत्रवती च भर्तृसक्तधनसहिता चान्यं भर्ता-रमाश्रयेत् । सोऽन्य एव भर्ता तदीयपूर्वभर्तृकृतमृगं दद्यात् । प्रधन-कादितदीयपरिग्रहप्रतिपादित्वात् । ... तथैवाविनाशितप्रधनकासुत्सृजन्वि-मुध्यति ॥ २१ ॥

अत्र यस्य पुरुषस्य ऋणयुक्तस्य मृतस्य धनं दद्यादैराक्रम्य गृहीतम् । पत्नी च निर्धना पुत्रमप्युत्सृज्य अन्यस्य गृहे प्रविष्टा पुत्रोऽपि धनमाह-

स आभजेद्वृणं वोढुः सैव तस्य धनं यतः ॥ २२* ॥

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

नूपूर्वशः । यो यस्य हरते दारांश्च तस्य हरते धनम् ॥ See २३. In २२, Vulg. reads ऋणं वेढुः स भजते सैव तस्य धनं स्मृतम् ॥ २५, and the

विहीनः केवलस्तिष्ठति । तदा व्यवहारकस्त्रयाणां मध्ये विष्टव्य कस्य धनं गृह्यात् । केन च तद्दातव्यमिति । अस्वार्थस्य निगमार्थमेतदुक्तम् । एषां मध्ये ऽपि ऋणभाग्यो धनं हरेत् । धनस्य प्राधान्यात् । धनयाही ऋणं दद्यात् । तस्मिन्विद्यमाने नान्यः कश्चिदिति । यस्य तु सऋणस्य गतस्य पुरुषस्य धनस्याभावात्तन् धनहारी कश्चिज्जातः । स्त्रिया अप्यभावात्तन् स्त्रीहारी कश्चिदस्ति पित्रमाहधनवर्जितः पुत्रः केवलस्तिष्ठति । तदा असतोः स्त्रीहारिणोः पुत्र एव बीजसंभवसंबन्धात्पितृकृतमृणं प्रयच्छति । इति यस्य तु धनस्य हारी न कश्चिदस्ति । न पुत्रो विद्यते । पत्न्येव धनपुत्रविहीनान्यस्य गृहे प्रविष्टा । तदा धनहारिपुत्रयोरसतोर्विद्यमानयोः स्त्रीहारी ऋणं दद्यादिति । त्रयाणामपि धनस्त्रीहारिपुत्राणां समुदितानामपि मध्ये येन ऋणं देयं तद्दर्शितम् । तथा । द्वयोरभावे एकैकेन येन ऋणं देयं तदपि संग्रहपाठं दर्शितम् । ...यस्य पुनर्निर्धनत्वाद्भनं नास्ति । पुत्रहारी च विद्यते । तदा तयोः स्त्रीहारिपुत्रयोर्द्वयोर्मध्ये केन ऋणं देयमित्यत्रापि । अर्थापत्तितारतम्यापेक्षया यदि रूपयौवनसंपन्ना काममदोद्धता प्रधानाभिमतता च स्त्री तस्य तदा स्त्रीहारी ऋणं दद्यात् । यतस्तदेव तस्य धनमित्युक्तमेव । अथवा सापि स्त्री कर्मकारित्वग्रासमात्रभोजना । ततः पुत्रो ऽसतोः स्त्रीधनिनेरिति न्यायात् । पुत्र एव ऋणं दद्यात् । इति विष्कटीकृतमिदम् ॥ २३ ॥

अयं ग्रन्थकारश्चतस्रः खैरिण्यो वक्ष्यति । तिष्ठः पुनर्भुवः । (१७. ४६, ४८) एतयोरन्तिभोक्तमयोः खैरिण्योपनर्भोः स्त्रियोर्यः स ग्रहीता स एव तत्पूर्व-

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ २३* ॥
 अन्तिमा स्वैरिणीनां या उत्तमा च पुनर्भुवाम् ।
 ऋणं तयोः पतिहृतं दद्याद्यस्ते समञ्जते ॥ २४* ॥
 भार्या स्त्रुषा च मृत्या च भार्यायाश्च परिग्रहः ।
 एतावद्भिर्ऋणं देयं भूमिं यश्चोपजीवति ॥ २५ ॥
 [विभक्ता भ्रातरो ये स्युः पृथग्दारक्रियाधनाः ।
 यो ह्यपुत्रो मृतस्तेषां तत्पत्नी तत्समञ्जते ॥]
 स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्यान्याहुर्मनीषिणः ।

bracketed portion om. Vulg. As to v. २३, see before.
 The bracketed verse seems a marginal gloss which has

पतिहृतम्बं दद्यादिति समुदायार्थः । विशेषार्थश्चायम् । अत्र उत्तमशब्दः
 सर्वसाधारणः । एतासां सप्तानामपि मध्ये यैव काचिद्भाग्यसौभाग्यगुणै-
 रत्तमा । तस्या एव ग्रहीता तत्पतिहृतम्बं दद्यात् पुत्र इति विशेष-
 नियमात् ॥ २४ ॥

अत्र भार्यास्त्रुषादीनामेतेषां नामोद्दिष्टानां मध्ये येनैव तत्कुटुम्बार्थे हृतम्बं
 तेनैव देयम् । अत्रास्त्रान्प्रदोषसंभवे नास्ति । अयं प्रथमः पक्षः । द्वितीयः
 पुनस्त्वयम् । यदि तेषां मध्ये येनैव कुटुम्बार्थे यदुद्धरणार्थे हृतम्बं तद्गृह-
 पतिना दायार्थैर्वा दातव्यमिति । अथवा एतेषां मध्ये य एव कश्चित्कु-
 टुम्बभूमिमुपजीवति । स एव हृतम्बं प्रयच्छत्येव तृतीयः पक्ष इति ॥ २४ ॥

इति ऋणादाने देयादिभेदः ॥ २५ ॥

पत्नीदुहित्वधप्रभृतिसर्वस्त्रीकृतानि सर्वाण्यपि कार्याणि अप्रमाणानि ।

विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥ २६ ॥

एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे च राजा च पतिपुत्रयोः ॥ २७ ॥

भर्ता प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते ऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्याद्वा स्थावरादृते ॥ २८ ॥*

तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसंदेशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥ २९* ॥

been inserted in the text by a copyist. कार्यौष्णाड्डरना-
पदि। Vulg. ॥ २६ ॥ Vulg. inserts the following after
२६: नाधिकारो भवेत् स्त्रीणां दानविक्रयकर्मसु । यावत्संजीवमाना स्यात्ता-
वद्भोगस्य सा प्रथः । In २७, Vulg. reads एतान्यपि...पुत्रः पत्युर-
भावे वा राजा वा. २९ a om. Vulg. After २९, Vulg. inserts
the following: तथाहितमविच्छेयं क्षेत्रादिक्रमनाहितम् । In ३०,

अतस्त्वाभिः कृतान्यप्यकृतानीव द्रष्टव्यानि । विशेषतो गृहक्षेत्रदानविक्रयाः ।
प्रमाणकृतानि नक्षवन्तोत्थर्यः ॥ २६ ॥

...स च यद्यनुमन्यते । ततः कृतान्यपि सर्वकार्याणि प्रमाणाणि । पत्युर-
भावे पुत्रो वा यद्यनुमन्यते । पतिपुत्रयोरभावे राजा वा यद्यनुमन्यत
इति ॥ २७ ॥

अत्र यत्किमपि भर्ता परितुष्टेन दत्तम् । तच्च त्रयं यथाकाममश्रीया-
द्द्याद्वा गृहक्षेत्रादिस्थावरवर्जितमिति । २८ ॥

यथा स्त्रीकृतं तदा दासकृतमपि कार्यमकृतमेव परिचक्षते भ्रुवते गुरवः ।
यदि पुनः स एव स्वामिसमादेशात्करोति । ततः सर्वं तत्कृतमपि प्रमाणा-
मेवेति ॥ २९ ॥

पुत्रेणापि कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तत्समौ ॥३०॥
 अप्राप्तव्यवहाराश्चेत् स्वतन्त्रो ऽपि हि नर्णभाक् ।
 स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ॥३१॥*
 वयः स्वतन्त्रा लोके ऽस्मिन् राजाचार्यस्तथैव च ।
 प्रतिवर्णं च सर्वेषां वर्णानां स्वे गृहे गृही ॥३२॥*

The correctness and authenticity of the reading preserved in a is proved by the quotations in the Mitāksharâ and other Commentaries. स्वतन्त्रो Vulg. ॥३१॥

पितुरसंमतात्पुत्रेणापि यत्कृतं कार्यं तदप्यकृतमेव द्रष्टव्यम् । यतो यथा दास अस्वतन्त्रस्तथा पुत्रो ऽपि पितरि जीवति । अविभक्तभाग अस्वतन्त्र इति ॥ ३० ॥

अत्र किञ्च पितरि मृते पुत्रः स्वतन्त्रः स्यात् । स च ऋषभभागपि संभवति । तन्निषेधार्थमाह । प्राप्तव्यवहारो यावत्पोगच्छ इत्यर्थः । तावत्स्वतन्त्रो ऽपि अक्षमत्वाद्दृष्टभास संभवति । स्वतन्त्रत्वं ज्येष्ठे भवति । ज्येष्ठत्वं गुणैर्वयसा च कृतं भवतीति ॥ ३१ ॥

अस्मिन् लोके एते यथोक्तास्त्रयो ऽपि स्वतन्त्रा उत्तराधरविशेषापेक्षया । तद्यथा । राजा स्वतन्त्र उत्तरगुह्निरपेक्षत्वात् । प्रजावरत्वापेक्षया । आचार्यो ऽपि शिष्याधरापेक्षया । तथा सर्वेषां वर्णानामपि स्वकीये स्वकीये गृहे गृही अधरपरिग्रहापेक्षया स्वतन्त्र इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥३३॥*
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासादिश्च परिग्रहः ।
 स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य यत्यात्क्रमागतम् ॥३४॥*
 गर्भस्थसदृशो ज्ञेय अष्टमादत्सराच्छिशुः ।
 बाल आ षोडशाद्वर्षात्पोगण्ड इति शस्यते ॥३५॥*
 परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरौ विना ।
 जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३६॥*
 तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
 अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३७॥*

दासादिश्च परिग्रहः । Vulg. ॥ ३४ ॥ ओमान् Vulg. ॥ ३७ ॥ नित्यशः ।

अत्र श्लोकद्वये ऽपीतरेतरापेक्षया स्वतन्त्रत्वमस्वतन्त्रत्वं च प्रदर्शितमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कार्यकारणयोग्यत्वापेक्षया एतदुच्यते । अष्टमात्संवत्सरादवाक् । गर्भस्थसदृशः श्रौचाद्यक्षमः । अष्टम्यात्परतः श्रौचाध्ययनक्षमः । बाल इत्युच्यते । षोडशाद्वत्सरात्क्षमः । आ षोडशाद्वत्सरादिति ॥ ३५ ॥

तावत्पुत्रो ऽपि दृढत्वमपि प्राप्त अविभक्तभाग अस्वतन्त्र एवेति ॥ ३६ ॥ तयोरपि मातापित्रोः पिता श्रेयान् । बीजप्राधान्यात् । बीजिन अभावे माता मातुरभावे तत्पूर्वजः श्रेयान् । उत्तरोत्तरापेक्षया चाधरस्यास्वतन्त्रत्वं तदनुदर्शितम् ॥ ३७ ॥

स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
 अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३८॥*
 यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
 अकृतं तदिति प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥३९॥*
 स्वतन्त्रो ऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
 अकृतं तदपि प्राहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥४०॥*
 कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।
 रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥४१॥*

Vulg. ॥ ३८ ॥ शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः Vulg. ॥ ३९ ॥ असतन्त्रः स हेतुकः
 A. See, however, Raghun. Vyavaharatattva p. 63.
 ॥ ४० ॥ कामक्रोधाभियुक्तार्तं Vulg. See Raghun. ibid. ॥ ४१ ॥

एते पश्चादुक्ताः स्वतन्त्रा राजाचार्यगृहपतयः । ते सर्वे ऽपि स्वकीय-
 स्वकीयपरतन्त्रेष्वेव सर्वदा । तथाया । राजा स्वतन्त्रः प्रजासु । परतन्त्रे-
 ष्वेतेषु स्वतन्त्रता अनुशिष्टौ आकोटने ताडने । विसर्गे परित्यागे विक्रय-
 मपि यावदीश्वराः प्रभव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र स्वतन्त्रो ऽपि बालः शिशुर्यत्कार्यं कुरुते । तथा प्रौढो ऽपि दासा-
 दिरस्वतन्त्रो यत्कुरुते । तत्कृतमपि अकृतमाङ्गर्धर्मशास्त्रज्ञा इति ॥ ३९ ॥

अत्र किल पितुः परीक्ष्ये ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणे प्रमाणम् । यावत्तत्राप्ययं
 हेतुरप्रमाणो दृष्टः । यदसावप्रकृतिं गतः कुर्यात्तत्कृतमप्यकृतमाङ्गः । अप्र-
 कृतिं गत इति । भूतगृहीतो वा द्यूतादिव्यसनगृहीतो वा स्वभावप्रकृतिं
 परित्यक्तः । अनेन हेतुना स्वतन्त्रो ऽप्यस्वतन्त्रः । स हेतुकः । तेनापि
 दानाधमनविक्रयादि कार्यं कृतमप्यकृतमेव द्रष्टव्यमिति ॥ ४० ॥

अप्रकृतिंगतलक्षणमिदमुक्तं समाकारमिति ॥ ४१ ॥

कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
 तत्कृतं तु कृतं प्राहुर्नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥४२॥
 धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
 रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥४३॥
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
 कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पृथक् ॥४४॥
 श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं Vulg. । ४२ । तत्साधने स्मृतः Vulg. । ४३ ।
 शुद्धं Vulg. । ४४ । शुद्धसुदयो ऽप्यस्य तद्विधः Vulg. । ४५ । पार्श्विकं

अत्र श्लोके समस्तकृताकृतयोपसंहार उक्तः । यः कुले ज्येष्ठो वयसा
 गुणैश्च । तथा श्रेष्ठः संख्यवहारप्रतिष्ठायुक्तः । प्रकृतिस्थश्च अविभूतचित्तः
 पुत्रयो यो भवेत् । तत्कृतं तु कृतं ज्ञेयम् ।...इति ऋष्यादाने कृताकृतभेदे
 द्वितीयः ॥ ४२ ॥

धर्मार्थकामक्रियाः सर्वा अपि धनमूलाः । यतस्तत्साधन उद्यमः
 कर्तव्यः । तत्साधनोपायश्च त्रिविध उक्तः । प्रथमं रक्षणं द्विपदचतुष्पदा-
 दिभ्यः । ततश्च वर्धनं कृषिकलान्तरवाणिज्यादिभिः । तदनन्तरं भोगः ।
 ऐहिकामुष्णिकसुखार्थेनेति । धनभेदाधिकारः श्लोकसंबन्धः ॥ ४३ ॥

धनभेदं शुक्लमुच्यते । द्वितीयं शबलं तृतीयं कृष्णमित्येवं तावस्त्रिविध-
 मिदम् । पुनश्च पृथगिति । एकैकं सप्तसप्तभेदभिन्नं भवतीति ॥ ४४ ॥

तत्र श्रुतागतं विद्वत्ताप्राप्तम् । शौर्यागतं पुत्रव्यकारप्राप्तम् । तपसा-
 गतं यमनियमकान्याकाम्यकर्मयथोक्तविध्यनुष्ठानपात्रताप्राप्तम् । कन्यागतं
 कन्याविवाहनिमित्तप्राप्तम् । तथा याज्यप्राप्तम् । तथान्वयागतम् । पूर्वज-

धनं सप्तविधं शुक्लमुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥४५॥*
 कुसीदकृषिवाणिज्यशुक्लशिल्पानुवृत्तिभिः ।
 कृतोपकारादानं च शबलं समुदाहृतम् ॥४६॥*
 उत्कोचद्यूतदौत्यार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजैनोपार्जितं यच्च कृष्णं हि तदुदाहृतम् ॥४७॥*
 तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
 विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥४८॥

द्यूतचौर्यार्तिप्रातिरूपिकसाहसैः । Vulg. ॥ ४६ ॥ प्रेत्य चेह परत्र च ॥

कुलक्रमप्राप्तम् । एवं सप्तस्थानागतं धनं शुक्लमित्युच्यते । उद्योगोऽप्यस्य
 तथाविध इति । वियोगफलप्राप्तिस्तस्य श्रेयस्कारिणी युद्धैव प्रकृत्या ॥४५॥

तत्र कुसीदं वृद्धिप्रायः । कृषिः कर्षणम् । वाणिज्यं भाखकविक्रयः ।
 शुक्लं कन्यासंप्रदाने धर्म्यं चाधर्म्यं च । शिल्पमालेख्यादिविज्ञानम् । अनु-
 वृत्तिः सेवाराधनम् । कृतोपकारः प्रत्युपकारः । तैः सप्तभिः प्रकारै-
 र्नाम्नाण्यस्य धनं यद्भवति । तच्छबलमित्युच्यते । मध्यममित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रोत्कोचो लक्ष्मोपचारः । द्यूतमत्तादिक्रीडा । दौत्यं दूतकर्म । आतं:
 कश्चिद्भेगातीं व्यसनी । तथा प्रतिरूपकं सुवर्णरजतादीनां कूटप्रतिप्रक्षा-
 विकरणम् । साहसं चौर्यादि । व्याजं क्लृप्तम् । एतैः सप्तभिः प्रकारैर्धनं
 यदुपार्जितं भवति तत्कृष्णमित्युच्यते । अधममित्यर्थः । एवं शुक्लशबल-
 कृष्णसंज्ञाभिस्त्रिविधं धनमेकैकशश्च सप्तप्रकारमप्यभिहितम् ॥ ४७ ॥

अत्र जगत्यपि क्वचित्कीदृशेनापि तेन त्रिविधेन एकविंशतिभेदभिन्नेन
 क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणं च विविधाश्च कर्मक्रियाः प्रवर्तन्ते । विविध-
 संभोगाश्चेति ॥ ४८ ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
 तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४९॥
 तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात्स्मृतम् ।
 साधारणं स्वान्निविधं श्रेष्ठं नवविधं विदुः ॥५०॥
 क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
 अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं शुभम् ॥५१॥
 वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य शुभं त्रिधा ।
 प्रतिग्रहेण यत्सम्भवं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥५२॥
 त्रिविधं क्षत्रियस्यापि शुद्धं वैशेषिकं धनम् ।
 काराद्युद्धोपलब्धं च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥५३॥
 वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यापि त्रिधा शुभम् ।
 कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैषामनुग्रहात् ॥५४॥

B. β. ॥ ४९ ॥ ५० om. A. See the Comm. धनम् for शुभम्
 Vulg. ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणस्य त्रिजक्षणम् Vulg. ॥ ५२ ॥ प्राङ्गर्वैशेषिकं
 धनम् । युद्धोपलब्धं काराच्च [कार्याच्च] दण्डाच्च व्यवहारतः Vulg. ॥ ५३ ॥

एते शुक्लश्रवणकृष्णा भेदा धनस्यैतदर्थं दर्शिताः । येनैतेषां विनियोग
 इहलोकपरलोकफलानां त्रयाणामपि वर्णानां यच्छुभं तत्सर्ववर्णासाधारणं
 त्रिविधं भवति ॥ ४९ ॥

वर्णैर्वर्णैर्विशेषशुभत्रिविधधनश्रेष्ठं नवविधं भवति । एवमेव द्वादश-
 विधमपि शुद्धधनं निगमन्याख्यातैः श्लोकैरिदानीमुच्यते ॥ ५० ॥

एतत्सर्ववर्णासमाप्तं त्रिविधं शुद्धधनम् ॥ ५१ ॥

निजनिजवर्णादृत्तिविहितो धनागमो धर्मो भवति । विपर्ययात्त्वन्योन्य-

सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।
 विपर्ययाद्धर्म्यः स्यान्न चेदापङ्गरीयसी ॥५५॥
 आपत्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथंचन ॥५६॥
 न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
 वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥५७॥
 उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।...शूद्रस्यैभ्यस्वनयद्वात् । Vulg. ॥ ५४ ॥ उत्कृष्टं
 वापकृष्टं वा Vulg. ॥ ५८ ॥ क्षत्रवृत्त्याञ्जिते जने । A ॥ ५८ ॥

वर्णवृत्तिसमाचरणाद्धर्म्यः स्यात् । इति ऋणादाने ऋप्रकारधनमेद-
 स्तृतीयः । इदानीमापद्ब्राह्मणविधिरुच्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणस्य आपन्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्बवर्तनपीडासु अगन्तरवृत्ति-
 रविरुद्धा । क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अदृष्ट्या कुटुम्बवर्तनपीडासु
 वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न
 तस्येति ॥ ५६ ॥

वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वांगित्वं सर्वविक्रयत्वं च । एत-
 द्द्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्गतो ऽपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य
 यत्कर्म शूद्रः सन्यस्योपवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहोमादि न कथं च न कुर्वीत ।
 पतनीये हि ते तयोः । इतरेतरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः ।
 पतनीये भवत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शूद्रस्य ब्राह्मणमुत्कृष्टं ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापकृष्टम् । तत एव तयोस्ते

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५८॥*
 आपदं ब्राह्मणस्तोर्त्वा क्षत्रवृत्त्यर्जितैर्धनैः ।
 उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां हत्वा पावनमात्मनः ॥५९॥
 तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।
 काण्डपृष्ठश्च्युते मार्गादपाङ्गेयः प्रकीर्तितः ॥६०॥
 वैश्यवृत्त्या चाविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।
 घृतं मधु मधुच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥६१॥
 मांसौदनतिलक्षीमसोमपुष्पफलोपलाः ।
 मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधः ॥६२॥
 चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।
 उदश्वित्केशपिण्याकशाकाद्रौषधयस्तथा ॥६३॥

शकान्यौषधयस्तथा ॥ Vulg. ॥ ६३ ॥

कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिर्वैश्यवृत्तिश्च । एते
 ब्राह्मणस्यापि क्षत्रिदापत्काले विहिते । शूद्रस्यापि क्षत्रिदधिकस्यापत्काले
 विहिते इति ॥ ५८ ॥

यदा आपदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं कारितः । तामापदं तीर्त्वा तां
 क्षत्रियवृत्तिसुत्सृजेत् । हत्वा पावनमात्मनः । ब्राह्मणेषु प्रसङ्ग प्रायश्चित्तं
 भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

यः पुनस्तत्रैव रतिं बध्नाति । स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति । स्वर्गाच्चरवते
 ऽसौ पिष्टश्राद्धकर्माददिव्यपाङ्गेयः प्रकीर्तितः ॥ ६० ॥

ब्राह्मणस्य तु विक्रीयं शुष्कं दारु तृणानि च ।
 गन्धद्रव्यैरकावेचतूलमूलकुशादृते ॥६४॥
 स्वयं शीणं च विदलं फलानां बदिरेऋदे ।
 रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविद्यतं भवेत् ॥६५॥
 अशक्तौ भेषजस्यार्थं यन्नहेतोस्तथैव च ।
 यद्यवश्यं तु विक्रियास्तिला धान्येन तत्समाः ॥६६॥
 अविक्रियाणि विक्रीणन्ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

ब्राह्मणस्य त्वविक्रीयं ३ ॥ ६४ यन्नार्थे ऽपि तथैव च Vulg. ॥ ६६ ॥
 विक्रीणानन्वविक्रीयं Vulg. ॥ ६७ ॥ Vulg. begins a new

अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधुच्छिष्टं...मदनं च तदुच्यते । क्षारा
 गुडाद्याः । रसा वृत्तैलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः कूरः । क्षौमं
 तन्त्रम् । सोमो यज्ञद्रव्यम् । उपलाः पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अम्बु
 पानीयम् । आपूपाः पक्वान्नम् । वीरुधो गुल्मजलादयः । कौशेयं पट्टसूत्रम् ।
 कुतपमूर्णासंभूतम् । एकशपा एकसंततखुरा अश्वसमाः । उदन्वितकम् ।
 केशाश्वमराद्याः । पिपशाकः खलः । शाकानि आर्द्रौषधयः । एतद्ब्राह्मण-
 स्याविक्रीयम् । श्लोकत्रयोद्दिष्टमिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

ब्राह्मणस्य तु वैश्वदेवतावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि
 विक्रियाणि । तत्र गन्धद्रव्यमुशीरबालकमुस्ताद्यम् ।... ॥ ६४ ॥

अत्र स्वयं शीणं च यदन्यदपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं
 मुद्गमाषाटकीवल्गाद्यम् । फलानां मध्ये बदिराबीकुदानि च ।...तथा यच्च
 कार्पासोद्भवं सूत्रं तद्यद्यविद्यतं रज्जुं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रिया-
 षोति ॥ ६५ ॥

अत्र तिला यधान्यद्वान्यं विक्रीयम् । तथा ते ऽपि तिला धान्यसमा एव

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६७॥
 प्रमाणानि प्रमाणस्यैः परिकल्प्यानि यत्नतः ।
 सीदन्ति हि प्रमेयाणि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥६८॥*
 लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं चिविधं स्मृतम् ।
 धनस्वीकरणे येन धनी धनमवाप्नुयात् ॥६९॥
 नाकरिष्यद्यदि स्रष्टा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
 तत्रेयमस्य लोकास्य नाभविष्यच्छुभा गतिः ॥७०॥

Chapter here. प्रमाणस्यैः L. परिपाच्यानि यत्नतः । सीदन्ति
 हि प्रमाणानि Vulg. पुरुषस्थापराधतः ॥ L. ॥ ६८ ॥ धनस्वीकरणं
 Vulg. ॥ ६९ ॥ ७०—७४ .om. Vulg. ततोऽद्यं यस्य लोकास्य A.

यज्ञार्थमभ्यनुष्ठाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवे भेषजार्थं वेति ॥ ६६ ॥

अत्र यानि अविक्रियाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीयन्प्राप्त्यर्थो मार्गच्युतो
 भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति
 ऋणादाने आपद्प्राप्त्यर्थत्तिस्रतुर्थः ॥ ६७ ॥

अत्र यत्किमपि प्रमेयं वक्तुं प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयमित्यर्थः ।
 तत्सर्वं प्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटीभवति । यथा गणितं संख्यया । मेयं
 मापनेन ।...तथात्रापि द्वाविंशच्छतभेदोपलक्षिते । अष्टादशपदव्यवहारः
 प्रमेयभूतो लिखितसाक्षिभुक्तिदिव्यप्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटं भवति । अतो
 मतानि प्रमाणानि प्रमाणस्यैः पुरुषैः साधुन्दपतिसभ्यादिभिर्यत्नतः परि-
 कल्प्यानि । यतः प्रमाणैर्यवस्थापरिच्छिन्नैः सद्भिर्यानि प्रमेयाणि संदिग्धी-
 कर्तुमभिप्रेतानि । तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्तीत्यतः प्रमाणावच्छेदो
 यत्न उपन्यस्त इति ॥ ६८ ॥

तत्र तावदलिखितप्रशंसा ॥ ७० ॥

देशकालफलद्रव्यप्रमाणावधिनिश्चये ।
 सर्वसंदेहविच्छेदि लिखितं चक्षुरुत्तमम् ॥७१॥
 गृहीत्वापि स्थले द्रव्यं योऽपह्नवितुमिच्छति ।
 स्थापितः साक्षिभिर्मार्गं स दुःसाध्योऽपि साध्यते ॥७२॥
 लिखितं स्याद्दहुच्छिद्रं साक्षिणो नाजरामराः ।
 भुक्तिस्त्वनर्थसंबद्धा संततैवार्थसाधकी ॥७३॥
 तदेतन्निविधं ज्ञेयं प्रमाणाय न साधितम् ।
 संदेहमागतमपि धनी धनमवाप्नुयात् ॥७४॥
 लिखितं बलवन्नित्यं जीवितश्चैव साक्षिणः ।
 कालातिहरणाङ्गुक्तिरिति शास्त्रविनिश्चयः ॥७५॥

॥ ७० ॥ गृहीत्वापि श्रुते A. ॥ ७२ ॥ इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ Vulg.
 ॥ ७५ ॥ मुक्तिस्त्वाभ्यां Vulg. ॥ ७६ ॥ मोहादुपेक्षते । प्रत्यक्षं Vulg.

अथ साक्षिप्रशंसा ॥ ७२ ॥

अथ भुक्तिप्रशंसा ॥ ७३ ॥

अत्र बलावलप्रमाणां निरूपणेनोक्तम् । यदेतन्लिखितं नाम तत्प्रयत्न-
 रक्षितं सम्भृतेष्वपि धनिकर्णिकसाक्षिषु पुत्रपौत्रप्रपौत्रसंततिसंबन्धमान-
 द्रव्यस्योभयपक्षसंभावितसंशयहारस्य प्रतिष्ठाप्रविष्टं द्रव्यप्रमाणासंदेहविच्छेद-
 कारकं भवति । साक्षिणस्तु जीवन्त एव प्रमाणाविति । जीवतां चैतदपे-
 क्षया लिखितं बलवन्नित्यमित्युक्तम् । यदा पुनः कालातिहरणं भवति । तदा
 चतुर्थपञ्चमपुरुषोपरिष्ठादपि अपरिमितकालादपि संततभुक्त्यैव धनी धन-
 मवाप्नुयात् । इति शास्त्रस्य निश्चयः । एतत्प्रमाणावलावकमुक्तम् ॥ ७५ ॥

त्रिविधस्यास्य दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥७६॥
 विद्यमाने ऽपि लिखिते जीवत्वपि हि साक्षिषु ।
 विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥७७॥*
 भुज्यमानान्परैरर्थान्यः स्वाम्मौख्यादुपेक्षते ।

। ७८ । Vulg. inserts the following verse after ७६ उपेक्षां

तत्र पूर्वस्य पूर्वस्य गुरुत्वे निर्दिष्टे लिखितप्रमाणस्यैवाधिक्यमुपपद्यते ।
 उत्तरोत्तरं तु भुक्तेर्मान्यगौरवव्याख्यानमागच्छति । पुनश्चास्मिन्नेव श्लोक-
 चतुर्थपादे ऽभिहितम् । भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसीति । भुक्तेरेवातिगौरवमा-
 पादितम् । तत्त्वमेतद्योजनीयम् । अत्रोच्यते । स्थावरविषये निरागमाया
 दुर्बलत्वं दृष्टम् । यथाक्तमत्रैव । संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
 आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् । एवमनागमाया भुक्तेर्दुर्बलत्व-
 मात्रं प्रतिष्ठते । तस्याः पूर्वं प्रमाणं साक्षिष्य उक्ताः । ते च यदि स्थावर-
 स्थागमप्रतिष्ठाकारिणो भवन्ति । ततो भुक्तिः प्रतिष्ठते । नान्यथा । एवं
 भुक्तेः पूर्वसाक्षिप्रमाणस्य गुरुत्वमापन्नम् । ततश्चागमद्वारेणैव साक्षिभ्यो
 लिखितं श्रेय इति । एवं चागमप्रतिष्ठिता सती भुक्तिस्तेभ्यः साक्षिलिखित-
 दिभ्यो गरीयसीति योजितमिदम् ॥ ७६ ॥

अत्र तु साक्षिलिखितयोरपि प्रमाणयोर्भुक्तिप्रमाणं विना दुर्बलत्वमुप-
 दर्शितम् ।...एकैकं प्रमाणमप्यप्रमायम् । यदुभयप्रमाणसंपन्नं वस्तु तद-
 विचक्षणं प्रमाणमिति ।... ॥ ७७ ॥

स्वकीयानर्थादिपदचतुष्पदस्थावरादिकान्प्रीतिसमर्पितवजाल्कारगृहीत-
 शून्याक्रान्तादिप्रपञ्चैः परैर्भुज्यमानानुपेक्षते । तस्य जीवतो ऽपि चिरकाला-

समष्टं जीवतो ऽप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशे ॥७८॥*
यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥७९॥*
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्भवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥८०॥*
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

कुर्वतस्तस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः । काले ऽभिपन्ने पूर्वोक्तो व्यवहारो न
सिध्यति ॥ भक्तं A. ॥ ८० ॥ नेपभोगेन जीर्यते ॥ Vulg. ॥ ८१ ॥ न संभोग

तिक्रान्ता मुक्तिस्तान्परायामेव वशीकुरुते । प्रत्यक्षं प्रापयति । किं पुनर्मृत-
स्येति ॥ ७८ ॥

यदि पुनर्देशकालबलापेक्षया तं स्वार्थं प्राप्तुं न क्षमः । प्रतिवचः प्रति-
दिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं च करोति । ततः कालान्तरे ऽपि तत्तस्य न प्रण-
श्यति । व्यवहार उत्तरं लभत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यदि जडो न भवति । दीर्घतीव्रामयग्रस्तमूकान्धबधिरौ ऽपि वा । यदि
चापोगण्डबालः । प्रत्यक्षतो ऽस्य सक्तं स्थावरादिक...वंश्यापरेण तु मुज्यते ।
ततो ऽर्थप्रतिष्ठितं द्रव्यव्यवहारेण तद्भुक्तं यो भोक्ता स एव तद्धन-
मर्हतीति ॥ ८० ॥

यत्किञ्चिदधिकृतं वस्तु तत्पुत्रिरेण कालेनापि तेन द्रव्येण लभते । न
भोगेन प्रणश्यति । तथा परसीमा चिराक्रान्तापि स्वस्थभूते देशे पुनर्लभ्यते
न प्रणश्यति । तथा मातापित्रोः परेक्ष्यं येन सधनो बालः परिगृहीतस्त-
द्बालधनं चिरभोगेनापि न प्रणश्यति । तथा निक्षेपो न्यास उपनिधिनि-
क्षेपमध्य अन्तर्हितसारद्रव्यम् । तथा स्त्री निक्षेपभूता या मुक्ता । तथा

राजस्वं ओचियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति ॥८१॥*
 प्रत्यक्षपरिभोगात्तु स्वामिना द्विदशाः समाः ।
 आधादीन्यपि जीर्यन्ते स्त्रीनरेन्द्रधनादृते ॥८२॥
 स्त्रीधनं च नरेन्द्राणां न कथंचन जीर्यते ।
 अनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥८३॥*
 संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
 आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् ॥८४॥
 आगमेन विशुद्धेन भोगे याति प्रमाणाताम् ।
 अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥८५॥*
 भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
 भोगच्छलापदेशेन स विज्ञेयस्तु तस्करः ॥८६॥*
 अनागमं तु यो भुंक्ते बह्वन्यद्दशतान्यपि ।
 चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥८७॥*

इति स्थितिः ॥ Vulg. ॥ ८० ॥ न तद्भुक्तं परं नयेत् ॥ Vulg. ॥ ८८ ॥

राजस्वशब्देन भूमिभक्ता ओचियस्वशब्देन गावो ऽभिहितः । एतेषु सविशेषन्यासाश्चिरकालाविक्रमे ऽपि न नश्यन्तीति ॥ ८१ ॥

आधादीनां यः स्वामी तस्य प्रत्यक्षं...द्विदशाः समाः विंशति वर्षाणि येन भुक्तानि तस्यैव तानि जीर्यन् । परिणतिं यान्तीत्यर्थः । स्त्रीधनं सुप्रतीतम् । नरेन्द्रधनशब्देन पर्यायेण तु भूमिभक्ता । किञ्च नरेन्द्राणां भूमिरेव धनमित्यतः स्त्रीनरेन्द्रधने तु विंशतिवर्षैरपि न नश्यत इति ॥८२॥

एकं निरन्तरभोगेन न प्रणश्यति । मुनिवचनसिद्धादेशादिति ॥ ८३ ॥

एवं तु पुनरनागमस्यैव माहात्म्यं दर्शितमिति ॥ ८४ ॥

भुज्यते ऽनागमं यत्तु न तद्भोगपदं नयेत् ।
 प्रेते तु भोक्तारि धनं याति तद्वंशभोग्यताम् ॥८८॥
 स्मार्ते काले क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
 अस्मार्ते लिखिताभावे क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥८९॥*
 आहृतैवाभियुक्तः स्यान्नार्थानामुद्धरेत्पदम् ।
 भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात्प्राप्ता या पितृतः क्रमात् ॥९०॥*
 अन्यायेनापि यद्भुक्तं पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
 न तच्छक्यमपाहृतं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥९१॥*

८९ om. A. भुमेः Vulg. See Viram. 204. आहृते वा b. y. L; आहृतैर्वा B. β. C. प्राप्ता या पितृतः Vulg; प्राप्तानां पितृतः A. See the Comm. ॥ ९० ॥ पित्रा पूर्वतरेण वा । Vulg.; पित्रा पूर्व-तरैस्त्रिभिः । Ragh. 52, Viram. 204. ॥ ९१ ॥ काणावष्टब्धं Vulg.

अत्र यावद्भोक्ता जीवति तावदनागमं भुज्यमानं परकीयं भवति । यथा-
 तथो ऽस्योद्धरणसंभवो भवति । यदा पुनरत्र भोक्तापि अप्रार्थित एव
 मृतः । तदा तद्वस्तु तदीयवंशभोग्यतां याति । अतो नोपेक्षणीय-
 मित्यर्थः ॥ ८८ ॥

कश्चित्परकीयार्थानामाहृतां स एवार्थः धनिना स्वार्थसंचितार्थमारम्भ-
 णीयः । स आहृतैव तेनाभियुक्तः सन्तमर्थं प्रतिष्ठापदं नयेत् । तस्मिन्पुनरा-
 हृतारि मृते तदीयसंततरेपरतिष्ठिक्रमागता भुक्तिरेव प्रतिष्ठाविशुद्धिका-
 रिणी [न] भवति ॥ ९० ॥

यत्किमपि वस्तु दृढपितामहेनाहृतमन्यायेनापि विनागममपि ततश्च
 प्रपितामहेनापि भुक्तं तदगन्तरं पितामहेनापि । एवमनेन पुरुषपारंपर्येण
 पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तत्पितुः क्रमात्त्रिपुरुषागतं अक्षय्यरादिकं वस्तु
 तत्कोनाप्यपाहृतं न शक्यम् । अत्र भाषायामुच्यतेमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टभयाचितम् ।
 अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमं विना ॥६२॥*
 तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
 पुत्रेण सो ऽर्थः संग्रोध्यो न तं भोगपदं नयेत् ॥६३॥*
 सन्तो ऽपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः ।

॥ ६२ ॥ न तं भोगो निवर्तयेत् ॥ Vulg. ॥ ६३ ॥ Vulg. inserts the following a fty ६३ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छ्र-
 द्यामपाहृतुं क्रमात्त्रिपुरागतम् ॥ आवितं यत्स्यात् Vulg. ॥ ६० ॥ स्याद्वि-

अत्र अन्वाहितमिति यत्किमपि असारं प्रतिवक्तु समर्पपरपान्नात्सारं
 वक्तु कार्यार्थं गृहीतम् । तथा हृतं यत्तस्कारन्यायेन तथा यद्विन्वास्य
 न्यस्तम् । तथा यद्बलात्कारेणावष्टम् । तथा यत्कार्यार्थं याचितम् । तथा
 यद्द्वेषान्तरगतस्य परोक्षे भुक्तम् । एतैः षड्भिः प्रकारैः प्राप्तं यद्भुक्तं तद्विना-
 गमं भुक्तमित्युच्यते । तेषु भुक्तिरप्रमाणेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

एवमेतेषां प्रकाराणामेकेनाप्यन्यायेन परकीयमर्थं भुञ्जन्त्यः कश्चिदर्थ-
 धनिना न्यायार्थं प्रारब्धो अनिव्यन्नव्यवहार एव प्रेतीभूतः । तस्य सक्तः स
 तदवस्य एव व्यवहारः पुत्रेण संग्रोध्यः । सो ऽर्थः पितृकामभुक्त्या ततो न
 भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मृते धनिनि यदि कश्चिद्ददति । मम धनिनामुक्तामुकगौर्महिषी बलि-
 वर्दी वा । अमुककेदारो वा । अमुकप्रयोजने पर्वणि प्रतिपादितः । तथा
 आमुकाः साधवः साक्षिणो नाम विद्यन्ते । अन्यो ऽपि यदि कश्चिद्ददति ।
 तव पित्रा मम द्रम्मशतं दातव्यम् । अमुकामुकसाक्षिणः । ततो मृते
 धनिनि मृतान्तरे सन्तो ऽपि साधवः साक्षिणो न प्रमाणं स्युः । अन्यत्र
 खयं श्रावितादिति । यदा पुनस्तेनैव धनिना समासन्नमृत्युना कथंचित्सा-

अन्धश्चाविताद्यस्मान्स्वयमासन्नमृत्युना ॥६४॥*
 न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः ।
 साक्षिमत्कारणं तच्च प्रमाणं तस्य जीवतः ॥६५॥
 आवितश्चातुरेणापि यस्त्वर्थी धर्मसंहितः ।
 मृतेऽपि तच्च साक्ष्यं स्यात्षट्सु चान्वाहितादिषु ॥६६॥*
 यदृणादिषु सर्वेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

निश्चये ॥ Vulg. ॥ ६५ ॥ आवितोऽनातुरेणापि Vulg. ॥ ६६ ॥ क्रियार्था-

क्षिणामत्रैव स्वमुखेनैव कोऽप्यर्थः आवितः स्यात् । अथवा असौ मुमुर्षुः
 केनापि धनिना जल्पयितः । तेनापि समासन्नमृत्युना चोऽर्थः स्वमुखेन
 प्रतिपन्नः । ततस्तस्मिन्मृतेऽपि साक्षिणः प्रमाणमिति ॥ ६४ ॥

अत्र अर्थी धनी उच्यते । प्रत्यर्थी ऋणी । तस्मिन्प्रत्यर्थिनि ऋणिके प्रेती-
 भूते साक्षिणां वचः वचनं न हि प्रमाणम् । यतः साक्षिमत्कारणं तस्य
 जीवत एव च न मृतस्येति ॥ ६५ ॥

अत्र आतुरेणापि पित्रा युत्रपरोक्षे ऽपि योऽर्थो धर्मदत्तादिसाक्षिणां
 पुरतः आवितः स प्रमाणः । तथा षट्सु चान्वाहितादिषु । तस्मिन्नातुरे
 समुपस्थिते संजातपञ्चात्तापो यद्वदति साक्षिपुरतः । यथा मया अमुक-
 पान्नात्कारममुकं वसु असारप्रतिवस्तुना अन्वाहितं तदर्पणीयम् । तथा
 अमुकसक्तकं वसु मया हृतं तन्मोक्तव्यम् । तथा अमुकेनामुकं वसु मम
 निक्षिप्तम् । तदर्पणीयम् । तथा अमुकं मया बलाद्वशब्दं तन्मोक्तव्यम् ।
 तथा अमुकं याचितम् । तदर्पणीयम् । अमुकं परोक्षं युक्तम् । तन्मोक्त-
 व्यमिति । एतेषु षट्सु अन्वाहितादिषु मृतेऽपि तस्मिन्साक्षिणः प्रमा-
 णानि ॥ ६६ ॥

ऋणादिषु व्यवहारपदेषु सर्वेष्वपि या या उत्तरा अग्निमा क्रिया प्रथ-

प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु पूर्वा पूर्वा बलीयसी ॥६७॥
 स्थानस्त्राभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते ।
 तत्कुसीदमिति प्रोक्तं तेन, वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥६८॥*
 वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विक्तविवर्धिनीम् ।
 अशीतिभागं वृद्धीयाच्छते मासस्य वार्धुषी ॥६९॥*

दिषु Vulg. ॥ ६७ ॥ ६९—१०१ om. Vulg. १०४ a is placed

वृद्धिपरिच्छेदविषये भवति । तथा तथा पश्चिमा बाध्यते । सा उत्तरोत्तरा
 प्रमाणात् । प्रतिग्रहे पुनर्येन प्रथमं ग्रामो जन्वत्तस्य प्रमाणात् । येन पश्चा-
 त्जन्वत्तस्य न प्रमाणात् । आधिरपि यस्य पूर्वाधिक्यस्य प्रमाणात् । पश्चात्कु-
 ताधिरप्रमाणात् । क्रीतमपि येन पूर्वं क्रीतं तस्य प्रमाणात् । पश्चात्क्रीत-
 नप्रमाणात् । एवमेतेषु प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु व्यवहारपदेषु पूर्वा क्रिया बल-
 वतीति । इति ऋष्यादाने प्रमाणाभेदः पञ्चमः । अतः कुसीदवार्धुषिकभेदौ
 भवतः ॥ ६७ ॥

अत्र स्थानशब्दो अत्र्याश्रितः स्वस्थानाश्रितः परदेशाश्रितश्च ब्रह्मणः ।
 तद्यथा । स्थानस्थितस्य अविनष्टद्रव्यपिण्डस्य यो वृद्धिजाभः । तथा स्वस्थाने
 स्वस्थेन व्यवहारकस्य यो जाभः । तथा स्थाने स्थाने देशे यो वृद्धिक्रमाचारेण
 जाभः तस्य स्थानजाभः । तस्य निमित्तं दानं प्रयोग्यं यद्व्यस्य सवृद्धिकस्य
 तस्येति दानग्रहणमिष्यते । एतच्च प्रयोग्यदानग्रहणं स्मृतिसमयशब्देन
 कुसीदमिति नाम प्रोक्तम् । तेन कुसीदेन प्रायोग्येन कुसीदिनां प्रयोज-
 नानां वृत्तिरिति ॥ ६८ ॥

एकशतस्य प्रयुक्तस्य मासे सुक्ते ऽशीतिभागवृद्ध्या सपादो ब्रह्मो भवति ।
 इयं वसिष्ठविहिता अतिधर्मवती वृद्धिः । एतां वृद्धिं विक्तविवर्धिनीं प्रयो-
 जकः सृजेत्प्रवर्तयेदिति ॥ ६९ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं स्मृतम् ।
 मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्दणानामनुपूर्वशः ॥१००॥*
 द्विकं शतं ता गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन् ।
 द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्लिषी ॥१०१॥*
 कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा ।
 चक्रवृद्धिश्च शास्त्रे ऽस्मिन्वृद्धिर्दृष्टा चतुर्विधा ॥१०२॥*
 प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता ।

before १०१ in Vulg. शश्वत्पणपादादि कायिका । B. b. β. C. y. and Mitāksharā etc. ; पणान्ता तु L. ऋणानां...देशाचारस्थि-

अत्र ब्राह्मणेषु प्रयोगवद्द्वौ द्विकं शतं धर्मम् । क्षत्रियेषु त्रिकं वैशेषु
 चतुष्कं शूद्रेषु पञ्चकम् । इयं मासमासवृद्धिर्वर्षानामनुक्रमेणेति ॥ १०० ॥

अथवा सर्ववर्षेष्वपि साधुपुरुषेभ्यः सत्काशाह्निकमेव शतं गृह्णीयात् ।
 एतत्सतां वृत्तमित्येवं स्मरन् । एवमनया वृद्ध्या प्रयोजको ऽर्थकिल्लिषी न
 भवति ॥ १०१ ॥

इत्यत्र श्लोके चतुर्विधवृद्धिनामचतुष्टयमिदमुक्तम् । जज्ञां त्विदमु-
 च्यते ॥ १०२ ॥

अनेन श्लोकद्वयेन चतुर्विधापि वृद्धिर्थाख्याता ।...अतीतकालवृद्धिः फलं
 यस्यां प्राप्यते । सा कालिका वृद्धिरुच्यते । प्रतिमासवृद्धिः स्रवन्ती वृद्धिः
 फलदेत्यर्थः । सा च शास्त्रोक्ता वर्षानुक्रमेण पञ्चकशतमवधिभूता वृद्ध्या
 या पुनः ऋणिकेनैव अपात्रभूतेन अथवा पात्रभूतेनैव सविशेषार्तिवशात्स्व-
 मुखेनैव दशैकादधिका करवृद्धिर्वां कृता । वृद्धिः सा कारिता नाम यस्मिं-
 क्तेन स्वयं कृतेति । अथ काथोच्यते ।...द्रव्यपिण्डे द्रव्यकायः । तस्याविरो-

वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता ॥१०३॥*
 कायाविरोधिनी स्वस्वपणपादादिका क्रमात् ।
 वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥ १०४ ॥*
 अर्थानां सार्वभौमैः ऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः ।
 या देशावस्थितिस्त्वन्या यचर्णमवतिष्ठते ॥१०५॥*
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि तथान्यत्र चतुर्गुणम् ।
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देयं देशे ऽवतिष्ठते ॥ १०६॥*

तिस्त्वन्या Vulg. ॥ १०५ ॥ १०६ om. Vulg. चिरण्यवस्त्रधान्यानां

धिनी मूलद्रव्यकायस्याविनाशिनी । सा च स्वस्वपरिमाणपादादिका ।
 किमुक्तं भवति । ऋणिकस्योपरि यो द्रव्यपिण्डकायो दिवसभाटकवृद्ध्या-
 चारेण सः सो दिनप्रतिदिनं पयः पयो देयः । पादः पादो वा देयः ।
 इत्यनेन क्रमेण तं पयं पादं वा प्रतिदिनं गृह्णते धनिकस्य सचिरकाले-
 नपि मूलद्रव्यकायमध्यात्किंचिन्न पतति । अपरिमितद्रव्यप्रवेश इति । यदा
 मदा स द्रव्यपिण्डकाय ऋणिकेनाखण्डित एव संपूर्णो देयः । इत्येषा काया-
 विरोधिनी वृद्धिः कायिकेति नामोच्यते । अतश्चक्रवृद्धिरुच्यते । यस्यां पुन-
 र्वृद्धौ एकोऽङ्गः पञ्चशतेन दत्तः । तत्र विंशतिभिर्मासैर्जातं ३४ । एते ऽपि
 अन्यैर्विंशतिभिर्भूता ३८ । पश्चादन्यैर्विंशतिभिर्जाता ३९ । पुनरन्यैर् ३२ ।
 इयं वृद्धिरपि पुनर्वृद्धिरुच्यते ।...॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्थानां वृद्धिकरविधिः सर्वभूमिसामान्यो वृष्टः । अन्या तु देशावस्थि-
 तियों या यत्र प्रसिद्धा सा तत्रैव यचर्णमप्यवतिष्ठते व्यवहारतः प्रतिकृते
 ॥१०५ ॥

कस्मिंश्चिद्देशे द्विगुणावधिवृद्धिरेव केचपि पुनस्त्रिगुणचतुर्गुणाष्ट-
 गुणापि । अन्यदेशेष्ववतिष्ठते ॥ १०६ ॥

द्विरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्विचिञ्चतुर्गुणा ।
 रसस्याष्टगुणा वृद्धिः स्त्रीपशूनां च संततिः ॥१०७॥
 न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धात्प्रवर्धते ॥१०८॥*
 प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिन्न तद्वर्धत्ययाचितम् ।
 याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥१०९॥*

Vulg. ॥१०७॥ The following three verses are inserted in
 Vulg. after ॥१०७॥ सूत्रकर्पासकियवानां त्रयुष्णः सीसकस्य च । आयु-
 धानां च सर्वेषां चर्मणस्ताम्बलोद्भयोः ॥ अन्येषां चैव सर्वेषामिष्टकानां तथैव-
 च । अक्षय्या वृद्धिरेतेषां मनुराह प्रजापतिः ॥ तैजानां चैव सर्वेषां मद्यानां
 मधुसर्पिवाम् । वृद्धिरष्टगुणा क्षेया गुडस्य जवणस्य च ॥ १०९ om.

द्विरण्यं यथा कयापि वृद्ध्या ऋहीतं । तथा तावदेव वर्धते यावद्द्विगुणो-
 भूतम् । धान्यं जल्पितवृद्ध्या तद्दीयमानं प्रतिग्राह्यं तावद्वर्धते यावत्त्रिगुणम् ।
 वस्त्रं तावद्वर्धते यावत्तुर्गुणम् । रसस्तावद्यावदष्टगुणो भूतः । स्त्रीपशूनां
 च समाधत्तानां या संततिरित्यथते सा द्रम्मधनिकस्य भवतीति ॥ १०७ ॥

एषामनन्तरोक्तानां वस्तूनां प्रीतिसंख्यवहारेण दत्तानामविचारित-
 वृद्धिर्नास्ति तावद्यावत्षण्मासं ततःपरं त्वकारितापि वृद्धिः षण्मासादुपरि
 भवतीति ॥ १०८ ॥

प्रीतिदत्तं यत्किमपि भवति तत्तावन्न वर्धते यावन्न याचितम् । यदा
 पुनर्याच्यमानमपि न दीयते तदा षण्मासादर्वागपि तद्विवासादारभ्य पञ्चक-
 शतवृद्ध्या वर्धते ॥ १०९ ॥

एष दृष्टिविधिः प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य कर्मणः ।
 दृष्टिस्तु योक्ता धान्यस्य वार्धुषं तदुदाहृतम् ॥११०॥*
 आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्धुषिकर्मणा ।
 आपत्क्षपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥१११॥*
 ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
 निक्षिपेत्तत्स्वकुल्येषु तदभावे ऽस्य बन्धुषुः ॥११२॥*
 यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः ।
 तदा दद्याद्द्विजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥११३॥*

Vulg. धर्मतः Vulg. ॥ ११० ॥ ब्राह्मणः स्यान्न वार्धुषी Vulg. ॥ १११ ॥
 देयमद्य यस्वास्य नास्ति चेत् । A. निर्वपेत् Vulg. ॥ ११२ ॥ स्वजा-
 तिभ्यस् Vulg. ॥ ११३ ॥ यदि नोपनिखिदत्तमृगं वावेदयेन्न यत् ।

एष विधिः प्रीतिदत्तस्य कर्मण उद्दिष्टः । कर्मशब्दः क्वचिद्भिरण्यपर्याय-
 वाचको दृष्टः । या पुनर्धान्यस्य दृष्टिर्भवति ततो वार्धुषिकं नाम वर्तमान-
 मुच्यते ॥ ११० ॥

किञ्च क्वचिगोरक्षादिदृष्टिर्वैश्यस्य शास्त्रविहिता शास्त्रोत्पादकैव । तत्पुन-
 र्धान्यदृष्टिप्रयोजनं तस्याप्यनिघिद्धम् । तेनैतदुक्तम् । यदि काचिदापह्न-
 वति । ततश्चामापदं काममिच्छया वार्धुषिकर्मणा निस्तरेत् । ब्राह्मणस्य
 पुनरिदं वार्धुषिकं च कष्टास्वप्यापत्सु न विहितमतिनिघिद्धत्वादिति ॥१११॥

अत्र ब्राह्मणस्य यत्किमपि येन दातव्यं विद्यते । तस्य ब्राह्मणस्यापि यदा-
 भावस्तदा तदीयस्वकुल्येषु निक्षिपेत् । कुल्यान्यस्त्रीन्युच्यन्ते । तान्येकानि
 समानि येषां ते सकुल्याः पितृपितृव्यतत्सुतादयः । तेषु सकुल्येषु निक्षिपेत् ।
 तदभावे बन्धुषु मातृभगिनीभागिनेयादिस्त्विति ॥ ११२ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । ईदृशं च ब्राह्मणस्योग्रत्वं दृष्टम् ॥११३॥

गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी ।

अदद्याच्चमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥११४॥*

यदि नो लेखयेद्दत्तमृणिना चोदितो ऽपि सन् ।

ऋणिकस्यापि वर्धेत यथैव धनिकस्य तत् ॥११५॥*

लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् ।

धनिकार्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥११६॥*

विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।

लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥११७॥*

धनिकस्यैव वर्धेत तद्व्यं यन्न लेखितम् Vulg. ॥ ११५ ॥ ११६ is placed before ११५ in Vulg. प्रतिश्रयम् । Vulg. ॥ ११६ ॥ Vulg. inserts the following after ११८ निक्षेपः प्रातिभाष्यं च ऋणः-

यदि प्रविष्टधनमुपगतोपरि पृष्ठयोर्न प्रयच्छति धनी । ततो यथा धनिक-
द्रव्यं वर्धते तथैव ऋणिकस्यापि तदिति ॥ ११५ ॥

यत्किञ्चित्पत्नलिखितमृण्यं तन्निःशेषं धनिकस्य ऋणी दद्यात् । तदभावे
प्रतिश्रयमिति । दत्तप्रणष्टाद्यपायबाहुल्यात्तदभावे लेख्याभावे धनी ऋणिकस्य
प्रतिश्रयं विशुद्धिपन्नं दद्यात् । एवं धनिकार्णिकयोः परस्परं विशुद्धि-
र्भवति ।...इति कुसीदवार्धुंषिकभेदः षष्ठः । अतः प्रतिभूभेदो भवति
॥ ११६ ॥

दृष्टिभाभार्थप्रयोगस्य क्रियमाणविश्राममूलहेतू द्वावेव प्रतिभूवो द्विती-
यमाधिः । तेषां च द्रव्यदृष्टिप्रमाणप्रतिभाधीनां चतुर्णामप्यङ्गानां व्यक्ति-
कारके संदेहप्रणाशनं द्वयमेव प्रमाणम् । लिखितं साक्षिणश्चेति ॥ ११७ ॥

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।

त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिषेवार्येषु स्वरिभिः ॥११८॥*

ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वापि हापिते ।

प्रतिभूस्तद्वृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥११९॥*

श्रीषश्च यो भवेत् । याच्यमानं न दत्तं चेद्दृष्टिं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ प्रत्ययेना-
वल्लोधतः A.; प्रसवे वापियाचिते Vulg., corrected according
to Viramitrodaya ॥११९॥ After ११९ Vulg. inserts the

अत्र यदा धनिकेनर्षिको विद्यत एवं ब्रूते यथा मया तव किञ्चिन्न
दातव्यम् । धनिकस्तु ब्रूते यद्याचारेण प्रतिष्ठापयामि ततोऽहं गृह्णामि ।
न्यायकरखस्यैवोपस्थानप्रतिभुवं देहि । एवमुक्त्वा ऋणी धनिकस्य यं प्रतिभुवं
प्रयच्छति । एवमुक्त्वा यथा अमुकं हि ते मया न्यायोपस्थानं करणीयम् ।
अस्मिन्नर्थे त्वं मयास्योपस्थानप्रतिभूर्दत्तः । एवमुक्तः स पुरुषो यथा स्थितो
धनिकेन च गृहीतः । तदासौ उपस्थान प्रतिभूरित्युच्यते । इदानीं
दानप्रतिभूश्च्यते । स च यदा धनिकपान्त्रोऽत्र्यम्बुषिको गृहीतुमुच्यते
द्वितीयं द्वितीयं वा पुरुषं सामान्यग्राहकं खाश्रदायकं वा पाठयित्वा प्रति-
भुवं प्रयच्छति । तदासौ त्र्यदानप्रतिभूः स्थित इत्युच्यते । अयं च द्वितीयः ।
तथा यदा धनिकेनर्षिको विद्यत एवं ब्रूते । यथा मया तव किञ्चिन्न दातव्य-
मासीत् । तत्तदा काल एव सर्वं मया प्रवेष्टितमिति कारणोत्तरं प्रयच्छति
मिथ्योत्तरं वा ददाति । ततश्च धनिको वदति । यद्येवं तर्हि...प्रतिभुवं
प्रयच्छ । एवमुक्तः ऋणी अस्मिन्नर्थे यं पुरुषं प्रत्युपकारणाय तस्य प्रयच्छति
स प्रत्ययप्रतिभूरित्युच्यते । इति त्रिविधोऽप्युक्त इति ॥११८॥
अत्रातिव्याप्त्या ऋणिकभयन्नासजननार्थमेव मुनिना प्रत्ययोपस्थानप्रति-
भुवोरपि ऋणदानविधिरुक्तः ।... ॥११९॥

बहवश्चेत्प्रतिभुवो दद्युस्ते ऽर्थं यथाकृतम् ।
 अर्थे विशेषिते ह्येषु धनिनश्छन्दतः क्रिया ॥१२०॥*
 यमर्थं प्रतिभूर्दद्यान्निकेनापपीडितः ।
 ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥१२१॥*
 धर्मेण व्यवहारेण ऋणेनाचरितेन च ।

following दर्शनप्रतिभूर्यत्र ऋजः प्रात्त्वधिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋषं दद्यु-
 र्दद्युर्दानाय ये स्थिताः ॥ १२० om. A. See however, the Comm,

बहवश्चेत्प्रतिभुवः स्थिताः स्वकीयस्वकीयांश्चमुपस्थितं त्रयं गृह्णन्ति । ततस्ते
 यथाकृतमृषं तथैव स्नांश्चस्थितं दद्युः । अथ सामान्यग्राहकत्वेन यदृष्या दाप-
 नीयत्वेन समस्थायकत्वेनाजीवतः श्रेष्ठगामित्वेनार्थो विशेषितो भवति । ततो
 धनिकश्छन्दतः क्रिया तेषां मध्ये यत्र सुखभं धनं धनो पश्यति । तमेव विदुः
 गृह्णाति । तथा चोक्तमेव सामान्यग्राहपत्तलक्ष्यविचारप्रकरणे कल्याण-
 भट्टेन । ये जीवन्ति मृतानां हि ये श्रेष्ठा जीवितामपि । धनी तांश्चेच्छ्या-
 दत्ते जीवश्चेष्टानुगामिनः ॥ तथा चायमेव महर्षिर्नारदः परं तदा विशेष-
 मिमं वक्ष्यति । दाप्यः परस्मैकोऽपि जीवत्वविद्यतैः कृतम् । प्रेतेषु न तु
 तत्पुत्रः परस्मै दातुमर्हति ॥ १२० ॥

यदा धनिकेनापपीष्य प्रतिभूरेव धनं ग्राह्यते । तदा ऋणिकः ...प्रतिभुवे
 द्विगुणं प्रतिदापयेत् ।...अथ ऋणिकः प्रत्तस्तस्याप्यविदितमप्यपीडितो
 ऽपि प्रतिभूरेव साध्याद्विगुणलोभात्स्वयमेव धनं ददाति । तत ऋणिकतस्य
 तत्सममेव दद्यान्न द्विगुणम् ... ॥ १२१ ॥

अत्र चाणक्ये सामभेदोपप्रदानदण्डाश्चत्वार एव कार्यसाधनोपाया
 दृष्टाः । अत्रापि त एव चत्वारः केवलमन्यनामभिर्धर्मव्यवहारच्छलनकसंज्ञा
 निरुक्ताः । अधिकमत्राचरितम् । अभोजनम् । तच्च ऋणोद्ग्राह्यविषयः

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चकेन बलेन च ॥ १२२ ॥*

यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमर्णो ऽधमर्णकात् ।

न स राज्ञा निषेधव्य ऐहिकामुष्णिकार्थतः ॥ १२३ ॥*

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

१२२, १२३ om. Vulg. १२७—१२६ om. Vulg. After 130

नेव क्षोपयोगं न सर्वत्रिकम् । तदुक्तं धर्मैः तस्याज्ञा प्रियधर्मस्मरत्वाय
प्रथममर्थं साधयेत् । तेनास्थिमानं भेदेन राजकीयसमाभयदर्शनेन व्यव-
हारेण । तथा प्रदानलोभं दर्शयित्वा ह्येन । तथा दण्डेन स्वकीयवलेनैव
धादबन्धनाचारीप्रक्षोपादिना । एवमेतैः सामादिभिर्धर्मादिभिस्त्रयैः स्वकी-
यमर्थं साधयेत् । यथैतदाचरितसुक्तम् । तच्चरितमिच्छन्त्योऽस्मिन् धातो-
र्भक्त्याधर्मरूपमिदम् । चरितं भक्षितम् । न चरितमभक्षितम् । अमो-
जनमित्यर्थः । तदाभोजनं तस्यैव साधनार्थं यः परकीयधनं गृहीत्वा न
प्रयच्छति । यः पुनर्धनी स्वकीयमर्थमुदयाह्वयति तस्याभोजनेन प्रायश्चित्तं
नास्ति । केचन...वाकस्याप्यपरोधनार्थं वाचरन्नात् । प्राणान्तिकभयदर्श-
नार्थं वा । धनी स्वकीयभृत्यपुत्रेणाभोजनं कारयति स्वयं करोति वा ।
अयमेवैको विषयो धनिनः स्वयं भोजनेन सर्वमेति ॥ १२२ ॥

ये श्रुता दुष्टाः परकीयं धनं गृहीत्वा भक्षयित्वायुध्यमाना राजान्भिता
भूत्वात्मानं रक्षयितुमिच्छन्तो निषेधं कारयन्ति । स्वच्छन्देन व्यवहारेण
राज्ञा धनी स्वमर्थं साधयन्न निषेधव्यः । ऐहिकामुष्णिकार्थतः । इत्यैहिक-
कार्यसंख्यवहारभङ्गभयात् । आमुष्णिकार्थं साधुवर्तनभङ्गपातकभयात् । इति
प्रतिभूभेदः समाप्तः ॥ १२३ ॥

अधिक्रियत अप्यधनिना संबन्धाधिकारमानीयते । इत्याधिः । स च
द्विविधः । असाधिः स्थिरादिष्वसौ ऽपि द्विलक्ष्यो ज्ञेयः । एकः क्षतका-
क्षोपनेयः । द्वितीयो यावद्देयोद्यतः । तत्र क्षतकाक्षोपनेयो यः द्विप्रकारः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥१२४॥
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
 उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ॥१२५॥*
 प्रमादाद्द्वनिनस्तद्ददाधौ विकृतिमागते ।

एको दीयमाने घने प्राप्तकालावधौ आधिपानैः समर्पणीयः । द्वितीयस्तु
 अतिपुष्ट्यमात्रो धनिना एवं विचार्य गृह्यते । यथा पञ्च वर्षाणि दश वा
 इत्यन्तं कालं...न मोचनीयः । तत्परतो ऋषिके । अयमपि कृतकालोपनेय
 उच्यते । एष द्विविधो ऽपि व्याख्यातः । यावद्देयोद्यत उच्यते । अस्मिन्दिवसे
 गृहीतं इत्थम् । तस्मिन्नेव वृद्धिफलभोग्यन्यायेन समर्पितः । यावद्देयं धनं
 जातं तावदेवं तत्कालं समर्पितः । यथा यावद्देयं धनं तिष्ठति तावदपरि-
 मितकालमपि भोक्तव्यः । अनेन क्रमेण य उद्यतः समर्पितः स यावद्देयोद्य-
 ताधिकृष्यते । एवं कृतकालोपनेयो यावद्देयोद्यतश्चाधिर्द्विविधो ऽपि सविस्तरं
 व्याख्यात इति ॥ १२४ ॥

स पुनराधिरन्यप्रकारेण द्विविधः । एको गोप्यो...रक्षणीय इत्यर्थः
 द्वितीयो भोग्यः । प्रकाश एव गृह्यतेऽत्रादिः । उपचारस्तथैवास्तेति । अस्य
 द्विविधस्याप्याधेर्गुप्तस्य कालान्तरोपन्त्रयोपचारः । भोग्यस्य फलोपन्त्रयोप-
 चारः । विपर्यये फलहानिरिति । विपरीतार्थो विपर्यय उच्यते । यतो
 गोप्यस्य भोगः क्रियते ततस्तस्य कालान्तरे फलहानिर्भवति । अथ प्रकाशस्य
 भोगः क्रियते । ततस्तस्य सस्यनिवासादिफलहानिर्भवति । इत्येवं विपर्यय
 इति ॥ १२५ ॥

अत्र यथा लाभहानिर्विपर्यये भवति तद्द्वनिनः प्रमादाधिनाशे मूलनाशो
 ऽपि भवति । तत्र प्रमादः । चलादिदृष्टमभादिकस्याकालवाहनमतिवाहनं
 चेत्यादि गोप्याधेश्च धनिकप्रमादः प्रकाशमोचनम् । इत्यादिना धनिप्रमा-
 देन आधिनाशे संजाते विकृतिं वा प्राप्ते कालकूटममादौ मूलनाशो

विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृताहते ॥ १२६ ॥*
 न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
 मूल्यान तोषयेच्चैनमाधिस्तेनो ऽन्यथा भवेत् ॥ १२७ ॥*
 यः स्वामिनाभ्यनुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते ऽविचक्षणः ।
 तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥ १२८ ॥
 न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
 न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गो ऽस्ति न विक्रयः ॥ १२९ ॥
 रक्ष्यमाणो ऽपि यच्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।
 तच्चाधिरन्यः कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥ १३० ॥*

भवति । यदा पुनः प्रकाशं राजदैविकादाधिनाशो भवति तदा धनिने
 मूलनाशो नास्ति । राजिकं यथा स्वल्पापराधे ऽपि राजगृहीतसर्वस्वेन सह
 तन्मध्यस्थाधेनेष्टस्य तथैव चौरापहृतस्यापि आधेर्मूलनाशो नास्तीत्येवा-
 क्तम् ॥ १२६ ॥

कृतकालोपनेयो य आधिः स...बलावृत्तमेव न भोक्तव्यः । अथ कायमपि
 कृतम् । ततः कालान्तरवृद्धिं परित्यजेत् । यत्र मूल्यानाधिर्लभते तेन
 मूल्यानाधिधनिनं परितोषयेत् । अन्यथाधिस्तेनदेवं प्राप्नुयादिति ॥ १२७ ॥

अस्य भाष्यम् । अथ यः सोपकार आधिः सहज्जिपणभोग्य एव तस्मिन्
 सोपकारे आधौ कौसीदीं वृद्धिं न कश्चिदाप्नुयात् । यावच्च विचारित-
 कालावधि संरोधो न चालनीयः । तावदवान्तर एवाधेर्न तस्य क्वचिद्दान-
 मस्ति न विक्रय इति ॥ १२९ ॥

यत्र धनिना प्रयत्नरक्ष्यमाणाधिः कालेन शीघ्रतामसारतामाप्नोति ।
 तच्चर्किनेन धनिकस्याधिरन्यो ऽधिकर्तव्यः । अथवा धनमेव दातव्य-
 मिति ॥ १३० ॥

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥१३१॥*
 ऋणिकः सधनेो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा पञ्चकं शतम् ॥१३२॥*
 स्ववाक्संप्रतिपत्तौ तु ऋणिकं दशकं शतम् ।
 विनयं दापयेद्राजा द्विगुणं तु पराजितम् ॥ १३३ ॥
 न स्याद्द्रव्यपरीमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।

Vulg. inserts a verse—Manu. VIII. 168. Vulg. places
 १३२ before १३१. राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वां तु विंशकम् ॥
 Vulg. and Viram. १३२ ॥ १३३ om. Vulg. नश्येदर्थपरिमाणं

अथ कदाचिदृणी अन्यमघाधिं कर्तुमशक्तः । धनमपि दातुमशक्तः । ततो
 यथाशक्त्यनुसारेण स्तन्धकस्थित्या काले काले यथोदयं यथाकामं धनं दाप्य
 इति ॥ १३१ ॥

स्वयमुद्गृह्ये निष्कृये पञ्चकं शतं गृहीत्विति ॥ १३२ ॥

धनिना धारणिक आवेदितः सन् यदि स्ववाचैव संप्रतिपत्त्युत्तरेण प्रति-
 पद्यते । यथा सत्यमिदमस्ति । ममास्यैतद्दातव्यमिति । ततः स्ववाक्संप्रति-
 पन्नगुणांस्वयमेव धनिकस्याप्रतिपादनदेवाच्च राजा ऋणिकं दापयेद्दशक-
 मेव शतम् । अथासौ...धनी च यथासंभवं क्रियाभिः स्वधनं कम्भं खरी-
 करोति । तदा तन्ऋणिकं पराजितं राजा तमेव दशकशतविनयं द्विगुणं
 प्रतिदापयेत् । विंशतिब्रह्मेणैकशतमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

अथ पराजितस्य ऋणिकस्य यदि समस्तद्रव्यपूरणपरिमाणं न स्यात् ।
 ततो देशकालानुसारेण स्तन्धकपत्रे लिखापनीय ऋणिकः । एवमपि संचैव
 साधितं द्रव्यं भवति । जातिसंज्ञाधिवासानां लेख्यत आगम इति यदुक्तं

जातिसंज्ञाधिवासानामागमो लेख्यतः स्मृतः ॥१३४॥

लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥१३५॥*

देशाचाराविरुद्धं यद्यक्तावधिविलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥१३६॥*

Vulg. ॥१३४॥ अक्ताविलुप्तिलक्षणम् । Vulg.; अक्ताधिविधिलक्षणम् ।
Vulg. अक्तावाधि Mitâksharâ, Viramitrodya. १३७ om.

तत्पञ्चाखण्डपत्रम् । नवाङ्गसंपूर्णमागमग्रन्थेन सूचितम् । यद्योक्तं त्रिविधि-
लेख्यप्रकरणकारककल्याणभट्टेन । तत्काणिकराजधनिकर्णिकसाक्षिलेखकैर-
ङ्गैः पञ्चभिरेतैः पत्रं पञ्चाखण्डं भवति । तथा च काणप्रदेशधनिकर्णिकवित्त-
संख्यासोपास्यर्णिकमतसाक्षिसलेखकान्तरङ्गैरेभिरप्यत्रलक्ष्मणस्यैः कल्याण-
भट्टगदितं भवतीह पत्रम् । इति ऋष्यादाने आधिभेदो ऽष्टमः । अथ
लेख्यभेदो भवति ॥ १३४ ॥

अत एव स्वहस्तकृतं द्वितीयमन्यहस्तलिखितम् । एवं तावद्विविधमेवो-
क्तम् । एतयोस्तु यत्स्वहस्तलिखितं सत्याक्षिभिर्विनापि प्रमाद्यम् । यत्स्वन्य-
हस्तलिखितं तस्याक्षिसहितं प्रमाद्यम् । स्वहस्तलिखितस्यैतन्माहात्म्यं यद्वि-
नापि साक्षिभिल्लक्षणमाद्यमेवेति । यद्योक्तम् । सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोस्तद्देशा-
चारमाहात्म्यं दर्शितम् । यस्मिन्देशे वा देशस्थितिरालेख्यसिद्धिरिति ॥१३५॥

अत्र लेख्यप्रमाणमुक्तम् । तदिह यल्लेख्यमदेयदानलेखनेन । अस्तन्तो-
परि लिखितादिना च । देशाचारविरोधेन वर्जितं यत्तद्देशाचाराविरुद्धम् ।
यत्र लेख्ये अक्तामाधिप्रतिभूसख्यलक्षणं यत्र च पत्रलिखितक्रमः । अविज्ञप्त
अविनष्टः । यत्राक्षराख्यपि अविज्ञप्तानि । लेख्यं प्रमाद्यमिति । तथा चाह
कल्याणो ऽपि । लिखितं लक्ष्यज्ञेन युक्तिन्यायैकवर्त्मना । अर्थतो ग्रन्थतश्चैव
मन्तव्यमव्यभिचारात् ॥ १३६ ॥

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
 तदप्रमाणं लिखितं भीतेऽपधिकृतं तथा ॥१३७॥*
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकखेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः ॥१३८॥
 आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
 सिद्धिरचोभयस्यास्य भोगो यत्रास्ति नान्यथा ॥१३९॥*
 दर्शितं प्रतिकालं यत्प्रार्थितं आवितं तथा ।
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥१४०॥*

A. See, however, the Comm. Vulg. inserts the following after १३८ यदि क्वं भवेत्किंचित्प्रश्निर्वा कृता भवेत् । प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः ॥ यच्चावितं स्मा-

अत्र मत्तेन लिखितं तथा ब्रह्महत्यायभिज्ञस्तेन यत् । स्त्रिया यत् । बालेन च कृतं यत् । तथा अर्थसंबन्धेन विनैव बलात्कारेण कारितं यत् । तथैव भीतेऽपधिकृतं यत्कारणमिति ।...तत्कारणमप्रमाणमिति ॥ १३७ ॥

यत्र पक्षे धनिकर्णिकसाक्षिलेखकाः सर्वे ऽपि मृताः । तदप्यप्रमाणं किलान्यथा तादृशैः पक्षैर्जनस्य कूटप्रपञ्चकृतैर्विश्वासः संभवति । एतदर्थ-मुक्तम् । यत्र तु लेख्ये आधिर्भुक्तिरहितः स्थिरीकरञ्चिद्भूतस्तिष्ठति । तत्पक्षे सर्वेष्वपि मृतेष्वपि प्रमाणमेवेति ॥ १३८ ॥

यस्मिन्नत्र जङ्गमः स्थावरो वा प्रकारद्वयमध्ये आरूढ एवाधिर्न तु भुक्तः । ततो भोगेन विना तयोर्लिखितमात्राधिचिद्भूतयोरेपि सिद्धिरपि नास्तीति ॥ १३९ ॥

अत्र धनिकसंतत्या ऋणिकसंततेर्यत्प्रतिकालं दर्शितम् । यदा यदा किंचित्फलं प्रार्थते । यथा यत्प्रतिकालं आवितं कालान्तरे स्तन्धर्कं वा

अदृष्टार्थमश्रुतार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥१४१॥

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते ।

सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ १४२ ॥

रिति तथा । Vulg. । १४० । अश्रुतार्थमविज्ञातं Vulg. । १४१ ।
हृते B β C । १४२ । हृतोन्मिष्ट (न्मृष्ट) नष्टेऽलिखिते च ।

गृहीतम् । अथवा आवितमेव भूयो भूयः कथितम् । तदेवमधिकसंततेः
संतानाकृष्टप्रत्ययमेव मतेऽपि हि साक्षादिषु सर्वेष्वपि प्रमाद्यमेवेति ॥१४०॥

यत्पुनर्लेख्यमधिकसंततेः स्वयमदृष्टार्थं स्वकीयपूर्वजेभ्यः सकाशादश्रुता-
ग्रम् । केवणमाचारव्यवहारार्थमेवागतं दृष्टम् । एवंविधं न लेख्यं सिद्धि-
माप्नोति । जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥ १४१ ॥

अस्य श्लोकस्यार्थो इयोरपि वादिप्रतिवादिनोः सोपयोगः । वादिन-
क्तावत् । यदा वादिना प्रतिवादी लिखितत्रयसंबन्धे पृष्टः । न च तत्पक्षं
तस्य हृते । ऋषी च वदति । दर्शयतु ममायं पक्षम् । यदि विद्यमानं
स्यात्...तदानयनाय धर्माधिकारखेनावशिष्टार्थं कालहरणं देयम् । अथवेदं
पक्षं दग्धं हृतं वा । तदा असत अविद्यमानस्य तद्द्रष्टृदृदर्शितमधि साधु-
जनसाक्ष्यपेक्षया प्रमाद्यम् । ते च ते प्रष्टारः साक्षिलेखकाः साधवो यदि
जीवन्ति । अथवा केचिदुदासीना आगता यैस्तस्मिन्विद्यमानं दृष्टम् । अवि-
द्यमानं पक्षमानीतं च । वादिना किंतु यावद्याच्यते । तावदङ्गनष्टत्वादक्षर-
भ्रष्टत्वाद्वा असत्पक्षसंदेहमागतं तदा तस्याश्रोभनस्य ये तत्काललिख्य-
मानस्य साक्षिलेखकउदासीनादयो प्रष्टारः केचित् । ते ऽङ्गभ्रान्त्यपनोदने
नाम वर्यभ्रान्त्यपनोदने वा प्रमाद्यं भवन्ति । एवमयं वादिसंबन्धमानः
श्लोको ऽभिहितः । इदानीं प्रतिवादिसंबन्धमानो ऽयमेवोच्यते । यदा...
पक्षान्कृष्टपिटनामजातित्रयप्रमाद्यर्थिमतसाक्षिलेखाद्यङ्गपरिपूर्णलिखितबलात्
कश्चिदृषी धर्माधिकारमानीतः । तेन चोत्तरकाले ऽभिहितम् ।

यत्र स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।
 तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥१४३॥
 लेख्यं यच्चान्यमामाङ्गं हेत्वन्तरकृतं भवेत् ।

यथा सत्यमिदमस्ति । मया तत्पत्रं लिखितमासीत् । किंतु...मया इत्थं
 न गृहीतम् । पत्रं च प्रमादात्पार्श्वे स्थित्वा मया न पाटितम् । तावत्कति-
 पयदिवसागमेनैवास्य पित्रा उक्तो ऽहं यथा तत्त्वदीयमगृहीतार्थं पत्रं मया
 तस्मिन्नेव दिने अनादरेण बहिरेव मुक्तम् । किञ्च निरर्थकत्वात् । अति-
 प्रयत्नेनान्वेषयतापि मया तत्कश्चिन्न दृष्टम् ।...अतो ऽहमेव विमुद्दिपत्रं
 प्रयच्छामि । एवमुक्त्वा तेनास्य पित्रा तत्काल एव मम प्रणष्टिविमुद्दिपत्रं
 दत्तं तच्च मयातिप्रयत्नेन तत्काले ऽमुक्तायतने वसता तत्रैवामुक्तपार्श्वे ध्वज-
 गृहमङ्गुषायां स्थापितम् । इत्येवं प्रतिवादिनोत्तरे दत्ते तदा...तद्द्वाराद्यं
 तस्य सतस्तत्कालहरणं देयम् । असतस्तद्दृष्टदुर्घनं प्रमाणाभित्यादिकं प्रति-
 वादिनो ऽपि सोपयोगार्थमिति ॥ १४२ ॥

यत्र लेख्ये भूताभूतकृते ऽर्थे विप्रत्ययो भ्रान्तिर्भवेदिति । तत्परीक्ष्यं
 स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरिति । स्वहस्तप्रतिविश्र्वासकेन क्रियाया तदा-
 रूढसाक्षिभिश्चिह्नेन लेखकलिपिचिह्ननिरूपणेन । युक्त्या चानया युज्यमान-
 तार्थता युक्तिरयुक्तिस्तद्विपर्यये । पुरुषस्य दारिद्रे द्रम्मलक्षधनिकत्वात् ।
 प्राप्तिर्दिधा । एका कथमनेन पत्रमिदं प्राप्तम् । द्वितीया जल्पतः साक्षोभ्य-
 माक्षोभ्यं वा । कीदृशास्य प्राप्तिरित्यादि भूताभूतलेख्यसंग्रहमुद्धरेदिति
 ॥ १४३ ॥

अत्र अन्यनामरूप अङ्गो यस्य लेख्यस्य तदन्यनामाङ्गमुच्यते ।...यस्य सक्तं
 इत्थं भवति तस्यैव नाम्ना लिखितं किंतु तस्य पार्श्वोद्येन किमपि क्रीतं ज्ञवं
 वा । तस्य तद् इत्थं प्रार्थयतः । तत्पत्रमन्यनामाङ्गं भवति ।...अत्र च संब-
 न्धागमहेतूनां त्रयाणां परीक्षापदकानां कल्याणकृतं श्लोकत्रयमिदमस्ति ।

विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥१४४॥
 लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत् ।
 साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितान्न तु साक्षिणः ॥१४५॥
 द्विन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
 कर्तव्यमन्यक्षेप्यं स्यादेव लेख्यविधिः स्मृतः ॥१४६॥*

Vulg. ॥ १४६ ॥ अतदृष्टानुभूतत्वात् Vulg. ॥ १४७ ॥ चक्षुषः कार्य-

तत्र संबन्धः । अन्वयजातिवैवाच्या मैन्येकव्यवहारतः । युज्यते द्रव्यसंबन्धो
 निःसंबन्धो न युज्यते ॥ अथागमः । अन्वयक्रीतमाधत्तं जल्पिप्रीत्यामिलक्ष्यैः ।
 सागमं बह्मिरेतैः स्याद्दिनात्वेवैर्निरागमम् ॥ अथ हेतुः । वितर्कं च
 निमित्तं च हेतुशब्दः प्रयुज्यते । प्रमाद्यं संशयोत्पीयं सनिमित्तं न चान्यथा
 ...॥१४४ ॥

१. धनिकस्य प्रवेशिते धने तेनैव हस्तीकृतेन ऋणी तद्व्यवसंबन्धं निर्हरेत् ।
 यदि पुनर्धनी तस्य लिखितस्य हृतनष्टदुग्धादि कारणमुपन्यस्यति ।
 ततस्तदीयं प्रणष्टविशुद्धिपक्षं याच्यम् । अत इदमुक्तं लिखितं लिखितेनैव
 हरेदिति । तत्र पुनः प्रथमसंख्यव्यवहारकरणं साक्षिमत्संज्ञातम् । अत्र ऋण्ये
 विश्रोद्धमाने तैरेव साक्षिभिः प्रत्यचीकृतैस्तद्व्यवहारं निर्हरेत् । ... ॥ १४५ ॥

... तेषु दग्धभिन्नहृतच्छिन्ननष्टदुर्लिखितदोषैरवसन्नभूतेषु पुनरपि काला-
 न्तरे कालदायकयाहकद्रव्यफलप्रमाणादीनामविस्मरणाद्यं कर्तव्यमन्यक्षेप्यं
 स्यादित्युक्तं महर्षिणा । तच्च तेन लिखितं कर्तव्यमिति धनिकार्यं कयोर्वि-
 श्लेषनामोच्चारणं न कृतं यत् । यथासंभवकृतलेख्यप्रमाणाद्यं यदि ऋणी
 प्रत्यक्ष एव तिष्ठति । तदासौ धनिनान्यलेख्यकरणाद्य विधारणीयः । तेना-
 प्यवश्यमेव करणीयमन्यक्षेप्यं स्यादिति । ... यद्यसौ ऋणी समागतस्तत्सुतो
 वा वदति न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमन्येन कारितम् । तदास्यैव श्लोकस्योत्तरा-
 र्थमाश्रयेत् । इति ऋणादाने लेख्यभेदे नवमः ॥ १४६ ॥

संदिग्धेषु च कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
 श्रुतदृष्टानुभूतार्थात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ १४७ ॥*
 समक्षदर्शनात्साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।
 श्रोत्रस्य यन्परो ब्रूते चक्षुषोर्दर्शनं स्वयम् ॥ १४८ ॥
 एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः ।
 कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधो ऽकृत उच्यते ॥ १४९ ॥*
 लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिन्न एव च ।
 गूढश्रोत्रसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ १५० ॥

कर्मकृत् ॥ b. L. y. C; कार्यकर्मवत् । B. β, ॥ १४८ ॥ शास्त्रे Vulg.
 ॥ १४९ ॥ अकृतः षड्विधस्तेषां स्वरिभिः परिकीर्तितः । त्रयः पुनरनिर्दिष्टाः

यानि कानिचित्संदिग्धानि कार्याणि तेषु द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरपि
 विवदतोरिति... विवादं कुर्वतोः साक्षिभ्यः सकाशात्कार्यव्यक्ति दर्शनं स्मृती-
 भवति । यतस्ते उदासीनाः श्रुतार्थत्वादनभूतार्थत्वाद्वा यत्साक्षिकाले किमपि
 नुवते । तस्माद्यत्किदर्शनं कार्यनिर्णयो भयतोत्तर्यः ॥ १४७ ॥

प्रत्यक्षदर्शनात्साक्षीत्युच्यते । तत्राह्णोर्यत्तेषां प्रतिप्रतिसानुभवं प्रयोजनं
 तत्प्रत्यक्षम् । तेषां च श्रोत्रस्य यच्छब्दश्रवणं तत्परत अर्थसानुभवम् । यत्तु
 चक्षुःसानुभवं तत्स्वयमेवार्थदर्शनसानुभवमिति ॥ १४८ ॥

अत्रैकादशविधाः साक्षिणो दृष्टाः । तेषां च पञ्च साक्षिणः कृता भवन्ति ।
 ते च प्रत्येकमुच्यन्ते ॥ १४९ ॥ ।

लिखितः पत्रारूढः । स्मारितः कर्णकथितः । यदृच्छाभिन्नो ऽनुरोधिता-
 गतः कृतः । गूढो कुट्यन्तरितश्रोता । उत्तरसाक्षी साक्षिजल्पितश्रोता ।
 एवं पञ्चविधः साक्षी कृतो भवति ॥ १५० ॥

षडेते पुनरुद्दिष्टाः साक्षिणस्त्वहताः स्वयम् ।
 ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ १५१ ॥*
 कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
 कुल्याः कुलविवादिषु भवेयुस्ते ऽपि साक्षिणः ॥ १५२ ॥*
 कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतो ऽर्थतः ।
 त्यवराः साक्षिणो ऽनिन्द्याः शुचयः शुद्धबुद्धयः ॥ १५३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ १५४ ॥

साक्षिणः समुदाहृताः ॥ ग्रामश्च etc. Vulg. ॥ १५१ ॥ सर्वेषु Vulg.

षडेते पुनरुद्दिष्टा अपि साक्षिणो भवन्ति । तद्यथा ग्राममध्ये वृत्तप्रयोजनस्य ग्राम एव साक्षी । धर्माधिकरणवृत्तस्य प्राङ्निवाक आसनस्य । राज्ञः पुरतो वृत्तस्य राजा । तथा यः कार्यस्याभ्यन्तरः । तथा कार्यार्थमर्थिना यः प्रहितः । तथा कुलविवादिषु कुलहरकमेव (?) साक्षी । एते षडपि साक्षिण अहता अपि भवन्ति । एवं हताहतभेदेनैकादशविधः साक्ष्युक्तः ॥ १५१ ॥

कुलीनाः कुलोत्पन्नाः । ऋजव आर्जवस्वभावाः । तथा जन्मतः कर्मत अर्थतश्च शुद्धा ये भवन्ति । शुचयो ये त्वण्व्याः । शुद्धबुद्धयः प्रतिष्ठितशास्त्रबुद्धयः । अनिन्द्या लोकप्रसिद्धाः । एवंविधाः साक्षिणो भवन्ति । त्रयाणामधो द्वैवेको वा उभयानुमतः । अधिकाल्नु भूवादे । अन्यत्र कार्यवित्तरानुसारेण ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

एते अत्रारो ऽपि वर्णाः स्वीयवर्णसाक्षिणो भवन्ति । अथवा सर्ववर्णेषु सर्वे वर्णा भवन्ति ॥ १५४ ॥

अ्रेणीषु अ्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ १५५ ॥*
 अ्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् ।
 तेभ्य एव न साक्ष्यं स्याद्द्वेषारः सर्व एव ते ॥ १५६ ॥*
 असाक्ष्यपि हि शास्त्रे ऽस्मिन्दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
 वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्नृतान्तरः ॥ १५७ ॥*
 ओत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥ १५८ ॥*

हेतृताम् L; द्विष्यताम् B. b. β. C. y. ॥ १५६ ॥ शास्त्रेषु Vulg. ॥ १५७ ॥
 Vulg. inserts the following after १५७ ओत्रियाद्या वचनतः
 स्तेनाद्या दोषदर्शनात् । भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे साक्षिणां यतः ॥ स्वय-
 मुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैव यो वदेत् । नृतान्तरो ऽर्थिनि प्रेते सुमूर्खुश्चाविता-

अ्रेणीषु अष्टादशप्रकृतिनिबद्धासु ये अ्रेणिपुरुषास्ते तन्मध्यपतितत्वान्तादृशा
 एव साक्षिणः । प्रमाणं स्वेषु वर्गेषु भाटवर्गेषु भाटिका इत्यादयः । बहिर्वा-
 सिषु अन्यजातिषु बाह्या एव । स्त्रीषु च व्यवहारोत्पत्तौ स्त्रिय एव साक्षि-
 त्वमर्हन्ति । एतेषु साक्षिपरीक्षा नास्ति ॥ १५५ ॥

अत्र अ्रेण्यादिषु वर्गेषु यदि कश्चिद्भ्राजगामित्वात् । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्य-
 दोषाद्वा । द्वेष्यतां गच्छेत् । ते बहवो ऽपि हेतृत्वात्तस्य साक्षित्वं नार्हन्ति ।
 यतो द्वेषारः सर्व एव ते तस्येति । इति ऋणादाने साक्षिभेदो दशमः
 ॥ १५६ ॥

स्वयमुक्तिर्नृतान्तर इत्यादि ते प्रत्येकं व्याख्यास्यन्ते ॥ १५७ ॥

इत्यत्र व्याख्यानं कुर्वता मुनिनैव परिस्फुटं व्याख्या कृता । केवलं नृता-

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वधकाश्च ये ।
 असाक्षिणस्ते दुष्टत्वान्तेषु सत्यं न विद्यते ॥ १५६ ॥*
 राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिषेकार्यनिश्चये ।
 वचनं यच्च भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥ १६० ॥
 अनिर्दष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
 सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ १६१ ॥*
 यो ऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्न सति चार्थिनि ।
 क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥ १६२ ॥*
 द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

न्तरसाक्षी एव विष्णुटीकरणार्थमुदाहरणमाचक्षते ।...यो ऽर्थः श्रावयित-
 तव्यः साक्षिणो भवति । एवं यथा त्वया प्रत्यक्षेण मम प्रत्यक्षमेते द्रग्मा
 गृहीताः । एतदीदृशं साक्षित्वमसौ साक्षी तस्मिन्नसति चार्थिनि न्यते
 कस्याप्ये वदतु । तदा तस्मिन्नसति तं कूटसाध्यदातारं को दण्डयतु ।
 अस्मादनवस्थाभयान्मृतान्तरसाक्षी अप्रमाण उक्तो मुनिना । ... ॥ १५८ ॥
 १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

...यदा कश्चित्समागत्यैवं वदति । यथा यो ऽयं वृषभस्वत्पार्श्वे तिष्ठति ।
 स मदीयं वृतीयं वर्तते । मत्सकाशाच्चौरैर्हृतस्यानेन सह सप्त गोरूपाणि
 गतानि । तानि यदि तव पार्श्वे जम्भानि । तथा च रक्तवर्णपुण्ड्रकचमर-
 पुच्छशुक्लपादाद्यभिज्ञानस्यष्टीकृतं चतुर्भिः साक्षिभिरात्मीयमहं संभाव-
 यामि । तच्छ्रुत्वा द्वितीयेनाभिहितम् । इह प्रजापतेः वृष्टिं कुर्वत अने-
 कानि द्विपदचतुष्पदानि समानाभिज्ञानानि भवन्ति । यदि सदृशाभिज्ञान-
 मात्रेण जम्भते ततः स्वकीयपत्न्याः...यान्यभिज्ञानानि भूकर्यानासिकाक्षिदन्त-

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयस्तस्य साक्षिणः ॥ १६३ ॥*
 आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थे वशाद्भवेत् ।
 विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥ १६४ ॥*
 न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः ।
 भेदयेत्तं न चान्येन हीयेतैवं समाचरन् ॥ १६५ ॥
 साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेयाङ्गच्छेद्वापि दिगन्तरम् ।
 तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्युः प्रमाणं च्युत्तरा क्रिया ॥ १६६ ॥

दृते ॥ अधर्मं L. b. C. y; अधर्मं B. β. अर्थं Vulg. प्रति वादिता ॥ १६४ ॥
 Vulg. inserts the following after १६४ अर्थुक्तं हि यदा वाक्यं
 प्रत्यर्थं प्रतिपद्यते । अन्तस्त्यापदेशेन तदाधर्यं प्रचक्षते ॥ जानन्नन्यैर्न लेख-

जिज्ञाहस्तपादादिकानि तानि परस्त्रीष्वपि दृष्ट्वा कस्मात्संगृह्यं न प्रवेश-
 यामि । तदेव वृषभो गृहजातो वर्धितो यस्मिन्ग्रामे स्थितस्तस्माद्ग्रामादह-
 मपि साक्षिणस्तुष्टयमानीय स्वकीयं संभावयामीति । इत्यत्र पूर्वकालः पक्षो
 यस्य भवति तस्य साक्षिणः प्रमाणाणि भवन्ति ।...॥ १६३ ॥

अत्राधरभावो जाघवमसाध्यमानत्वं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्भवति विवादे उत्तर-
 पक्षो गरीयान् साध्यास्तदा साक्षिणः । प्रतिवादिना प्रष्टव्याः ।...॥ १६४ ॥

तत्र यः परोद्दिष्टं साक्षिणं रहसि संभाषेतासौ हीयेत भेदयञ्च तर्जुन-
 भर्त्सनादिना लौकिकभेदेन अर्थसंप्रदानेनेति ॥ १६५ ॥

अत्र यदि साक्ष्युद्दिष्टो म्रियते देशान्तरं वा गच्छेत् । तस्य सुमूर्खैर्यि
 यासोर्वा तदर्थं पृष्ट्यर्थिना उद्देशश्रुतार्थस्य वा स्वयं विश्रावयतो वचनं
 श्रुतं यैस्ते उत्तरसाक्षिणः प्रष्टव्या इति । अयं च प्राक्सूत्रस्यानोक्त उत्तर-
 साक्षी प्रष्टव्यः ॥ १६६ ॥

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 आत्मनैव लिखेज्जानन्न चेदन्येन लेखयेत् ॥ १६७ ॥*
 आष्टमादत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।
 आ पञ्चमात्तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य च ॥ १६८ ॥*
 आ तृतीयात्तथा वर्षात्सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
 आ संवत्सरतः सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः ॥ १६९ ॥*
 अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ १७० ॥*
 यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः ओत्रं च साक्षिणः ।
 सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥ १७१ ॥*

येत् ॥ L. b. β. y; अजानंलु न लेखयेत् ॥ B. C. ॥ १६७ ॥ Instead of
 १६८, १६९, A has आष्टमादत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आ
 पञ्चमात्तथा सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः ॥ १६८-१७० om. B पुंसः स्मृतिः
 ओत्रं च साक्षिणः । A ; बुद्धिः स्मृतिः ओत्रं च नित्यशः । Vulg. ॥ १७१ ॥

तत्रासौ पञ्चविधः प्रागुक्तसाक्षी तस्य भेदफलविवक्षायेदमुच्यते । सुदीर्घे-
 णापि कालेन लिखितस्य साक्षित्वं तेन च लिपिसमये तेनात्मनैव खनाम
 लेख्यम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे साक्षिणः खहलेन मतमारोयिष्यन्ति । इति ।
 लेखनेन विलिखिते आत्मनैव लिखेदत्राहं साक्षी देवदत्त इति । न चेत्लिपिश्च-
 स्तदान्येन लेखयेत् । तस्य कालान्तरं निरूपयतश्चिन्नाय भवतीति ॥ १६७ ॥

इति कालो नियम्यते । यथावतोऽवधेः प्रश्नकालनियमो न दृष्टः साक्षिणं
 प्रति ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥

आभ्यामपि कालनियमप्रतिषेधः साक्षित्वस्यानुस्मरणत्वकालेन क्रियते ।
 ... ॥ १७१ ॥

असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्थे षड्भिवादाः प्रकीर्तिताः ।
 लक्षणान्थेव साक्षित्वे येषामाहुर्मनीषिणः ॥ १७२ ॥*
 उल्काहस्तो ऽग्निदेो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ।
 केशाकेशीगृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥ १७३ ॥*
 कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।
 तथा कुठारपाणिश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥ १७४ ॥*
 प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।
 असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥ १७५ ॥*
 कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमुपद्रवेत् ।
 हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥ १७६ ॥
 नार्थसंबन्धिना नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

पारजायिकः Vulg. ॥ १७३ ॥ समीपतः । A. समीपगः । Vulg. and Viramitrodaya 223, Raghunandana 54. ॥ १७४ ॥ अत्युप-
 चिह्नो Vulg. ॥ १७५ ॥ हेतुपगतिः । A. ॥ १७६ ॥ कर्तव्या न व्याधार्ता न

अत्र विनैव साक्षिभिर्लिङ्गादिषु वक्ष्यमाणेषु षट्सु विवादेशु विनयो
 भवति ॥ १७२ ॥

...प्रत्यक्षचिह्नत्वाच्च विनैव साक्षिभिः प्रत्यये ऽत्र दोष इति । अप्रत्यक्षे
 त्वत्र चिह्ने ऽपि पारुष्यपरीक्षणमेव न्यार्थं ततः ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

निगदव्याख्यानश्लोकः हेतुः कारणं तत्सामर्थ्येन परीक्षा कर्तव्या ॥ १७६ ॥

...न च वाक्यपारुष्यविषयैव केवलमपि साक्षिणां साधुता विवक्षिता ।

न दृष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः ॥ १७७ ॥
 दासनैकतिकाश्राद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तकितवग्रामयाजकाः ॥ १७८ ॥*
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितातुराः ।
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः ॥ १७९ ॥*

दूषिताः ॥ Vulg. The same reading is found, Manu VIII. 64, ॥ १७७ ॥ Vulg. inserts the following after १७७ न साक्षी दृष्टपतिः कार्यो न कारककुशीलवौ । See Manu VIII. 65. दासनैकतिकाश्रान्तः Vulg. The Vīramitrodāya (p. 157) has •श्राश्रान्त, like A. प्रव्रजितान्तगाः । Vulg. ॥ १७९ ॥ एकस्याली-

किंतु यत्र यत्र साक्षिप्रमाणावतारः । तत्रापि यथोच्यमाना अर्थसंबन्धि-
 प्रभृतयः साक्षियो न भवन्ति ।...श्रातः...स्वकुल्यस्त्रोच्यते । तथा सहायः
 इति एकार्थसंबन्धकारिणः । वैरी शत्रुः । दृष्टदोषस्तु अन्यकार्येषु कूटसाक्षि-
 कादिनापि ज्ञायते ।... ॥ १७७ ॥

तत्र दासो गृहजातः । नैकतिकाः क्लृप्तवहारी । अश्राद्धो न आद्रमहं-
 बीति । दुर्नकादिदृढः । संव्यवहारायोग्यो क्षुत्सृष्ट्यादिकरणात्मात् । उन्मत्तो
 वायुदोषात् । प्रमत्तः प्रमादशीलः । अर्तः व्यसनार्तः । कितवो द्यूतकारः ।
 ग्रामयाजकः ग्रामतिक् । महापथिकः दीर्घाध्वगः । सामुद्रो वणिक
 समुद्रयात्रानिरतः । प्रव्रजितो भिक्षुः । आतुरो रोगी । व्यङ्गः अङ्गहीनः ।
 एकः एक एव । श्रोत्रियः कान्दसः । आचारहीनः प्रच्युतः स्वधर्मात् । क्लीबः
 शत्रुः । प्रकननाससर्धः । कुशीलवश्चारय इति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

नास्तिकब्राह्म्यदारामित्यागिनो ऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थालीसहायारिचरन्नातिसनाभयः ॥ १८० ॥*
 प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यद्वितुण्डिकाः ।
 गरदामिदकीनाशश्रुद्रापुत्रौपपातिकाः ॥ १८१ ॥*
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः ।

सहायाश्च वरन्नातिसनाभयः C. y. L. b. β; °जाति° B. ॥ १८० ॥ प्राग्दृष्ट-
 दोषः Vulg. श्रुद्रापुत्रोपनायिनः B. b. β. C. y; °पातिताः L; श्रुद्रोः
 पुत्रोपयाजिकाः A. See, however, the Comm. ॥ १८१ ॥ निर्धनान्त्या°
 B. β. y; निर्धूतान्त्या° L. b; निर्धान्त्या° A. See the Comm.

तत्र नास्तिको मिथ्यादृष्टिः । ब्राह्म्यो ऽहृतसंस्कारः । दारामित्यागिनो
 धर्मभार्यावैतानामित्यागिनः । अयान्ययाजको निन्दितयाजकः । एकस्थाली-
 सहभोजनः सहायः । अरिः शत्रुः । चरो राजनियुक्तः । न्नातिर्बन्धुः ।
 सनाभिः सोदर्य इति ॥ १८० ॥

तत्र प्राग्दोषो यस्य स प्राग्दृष्टदोषः । प्राग्जन्माशुभदोषकर्मपरिष्कार-
 प्राप्तदोगच्छिन्नः ।...स्तेनादिदृष्टदोषो ऽपीति । शैलूषो नट इति । विषजीवी
 विषक्रेता विक्रेता वा । आद्वितुण्डिकाः सर्पादिदन्दशूकयात्री । गरदो
 द्वेषसंबन्धाद्विषस्य दाता । अमिदो गृहादिदाहकः । कीनाशः श्रुद्रः कदर्यो
 वा । श्रुद्रापुत्रः श्रुद्रौपुत्रः । औपपातिकाः उपपातकसंयोगात् ॥ १८१ ॥

तत्र क्लान्तः खिन्नः । साहसिकः प्रसह्यायुक्तकारी । श्रान्तो निःसङ्गः ।
 निर्धनो द्यूनादित्यसनदोषाद्भूतसर्वस्वः । अन्त्यावसायी चाण्डालः । भिन्नदृष्टो
 मिथ्यादृष्टिः । अतमादृष्टो ब्रह्मचारी प्राक् खानात् । जडो निरिन्द्रियः ।

भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ॥ १८२ ॥*

भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रचक्रकाः ।

अघशंस्यात्मविक्रोतहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥ १८३ ॥*

कुनखी श्यामदन्तश्च मित्रध्रुकुशठशौण्डिकाः ।

रैन्द्रजालिकसुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिनः ॥ १८४ ॥*

वधकश्चर्महृत्पङ्कः पतितः कूटकारकः ।

कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः ॥ १८५ ॥*

मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रोता ब्राह्मणश्चैव द्विजे वार्धुषिकश्च यः ॥ १८६ ॥*

•शौण्डिकाः ॥ Vulg. ॥ १८२ ॥ L. y. C. b. insert १८० b. before १८३, b. श्यामदन्तिचि० Vulg. ॥ १८० ॥ Vulg. places १८८ and १८९

तैलिकाः चक्रादितैलिकाचक्रिकाः । मूलिको मूलद्रव्यविक्रयजीवन इति ॥ १८२ ॥

तत्र भूताविष्टः सग्रहः । नृपद्विष्टो राजद्विष्टः । वर्षनक्षत्रचक्रकाः सांवत्सरचक्रकाः । अघशंसी पापस्तेनो हिंस्रो वा । आत्मविक्रोता धनेन दासत्वमुपगतः । हीनाङ्गो बाहुपादहीनः । भगवृत्तिः स्त्रीजीवनः । सुख-मंगो वा ॥ १८३ ॥

उयः क्रूरः । क्षत्रियाद्वा शूद्रायां जातः । वधकः सैनिकः । चित्र-हस्तैस्त्रिक्रियोपजीवी ।...पतितः पातकी । कूटकारकः कूटजेख्यककार्पा-पणादिकर्ता । कुहको मन्त्रौषध्याद्युपाश्रयादशीकरणादिकर्ता । प्रत्यवसितः प्रव्रण्णाप्रत्यावृत्तः । तस्करश्चौरः । राजपुरुषः सेवक इति ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

निगदथाख्यायाख्यातौ ह्योक्तौ । स्तावकस्तु नमाचार्यजातीयः ।... ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तावको हीनसेवकः ।
 पित्रा विवदमानश्च भेदकञ्चेत्यसाक्षिणः ॥ १८७ ॥*
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकतिकादयः ।
 कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्ते ऽपि साक्षिणः ॥ १८८ ॥
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 पारुष्ययोश्चाप्युभयेर्न परीक्षेत साक्षिणः ॥ १८९ ॥*
 तेषामपि न बालः स्यान्न स्त्री नैको न कूटकृत् ।
 न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥ १९० ॥
 बालो ऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
 विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥ १९१ ॥*
 उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः ।
 असाक्षिको ऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि ॥ १९२ ॥*
 यस्त्वात्मदोषभिन्नत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
 स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥ १९३ ॥*

after १९२. असाक्षिको ऽपि Vulg. ॥ १९२ ॥ °दुष्टत्वाद° Vulg.
 and Viramitrodaya. १९३ b. om. A. कासत्वं L and Viram-

श्लोकावेतौ निगदव्याख्यातौ दासनैकतिकादिषु प्रतिषेधोत्सर्गस्य गौर-
 वाद्यपेक्षया विवक्षितार्थाविति ॥ १९० ॥ १९१ ॥

अत्रैकस्योभयानुमतस्य विशिष्टविषयसंसदि जनप्रत्यक्षं प्रष्टव्यमनु-
 ज्ञातम् ॥ १९२ ॥

कामत्यनिभृतेऽकस्माद्भीष्णं निश्वसत्यपि ।
 भूमिं लिखति पादाभ्यां बाहु वासे धुनेति च ॥ १८४ ॥*
 भिद्यते मुखवर्णो ऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
 शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥ १८५ ॥*
 त्वरमाण इवाकस्मादपृष्टो बहु भाषते ।
 कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम् ॥ १८६ ॥*
 आवयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहृते ।
 स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ १८७ ॥*
 आह्वय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
 समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक् पृथक् ॥ १८८ ॥*

itrodaya. ॥ १८५ ॥ विनयेद्भृशम् Vulg. ॥ १८६ ॥ After १८७
 Vulg. inserts three or four defective verses, which are
 in the main identical with Manu VIII. 118—121.

अत्र प्राप्तिवाक्यस्य व्यवहारदर्शनमुपदिश्यते । साक्षिप्रश्नकाल उपस्थित
 इक्षिताकारादि परीक्षेत न केवलमुक्तदोषदूषित एव प्रश्नार्हः । एवंक्रियो
 ऽपि न प्रवृत्तः कूटसाक्षी स इति... ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥
 यश्चान्येभ्यो ऽपि तत्साक्ष्यं आवयित्वा प्रपद्य च । पुनः साक्ष्यप्रदानकाले
 ऽन्यथा ब्रूयात्तस्य महा दण्डः कर्तव्यः ।...कूटसाक्षिभ्यो ऽधिको यश्चात्स
 इति ॥ १८७ ॥

सादरमाह्वय साक्षिणः समस्तान्पृच्छेत्पूर्वश्रुतार्थानेकैकशो विज्ञाता-
 चारानथवा समस्तान्विदिताचारान्पृच्छेदविज्ञाताचारांस्वेकैकशः । अप्रति-
 दूषिता ह्यविज्ञाताचारा अपि ।...प्रश्नश्चोभयथापि युक्तः । नियम्य शपथै-
 र्भृशं सुतरामिति ॥ १८८ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ १९९ ॥
 पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
 अन्ततस्यापवादैश्च भृशमुन्नासयेदिमान् ॥ २०० ॥*
 नमो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
 अन्यः शत्रुगृहं गच्छेद्यः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥ २०१ ॥
 नमो मुण्डः कपालेन परद्वारे बुभुक्षितः ।
 अमित्रान्भूयशः पश्येद्यः साक्ष्यमन्तं वदेत् ॥ २०२ ॥
 यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
 यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २०३ ॥
 साक्षी साध्ये समुद्दिशन्गोकर्णशिशिलं वचः ।
 सहस्रं वारुणान्पाशान्मुक्ते स बन्धनाद्भुवम् ॥ २०४ ॥

आवयेद्विप्रं A. ॥ १९९ ॥ उन्नासयेदपि Vulg. ॥ २०० ॥ after 200,
 Vulg. inserts the following स्वभावशीलादन्यत्र दुस्त्यजा प्रकृति-
 र्दण्डम् । and another verse = Manu VIII. 81. कपाली च
 Vulg. ॥ २०१ ॥ After २०१, Vulg. inserts two verses =
 Manu VIII. 82, 89. नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारी बुभुक्षितः ।
 Vulg. ॥ २०२ ॥ साक्ष्यं समुद्देशे A. साक्षिसमुद्देशे ... आत्मनि प्रति-
 मुञ्चति ॥ Vulg. ॥ २०४ ॥ पाश एकः ... स यदा पापनिर्मुक्तस्तदा स्त्रीत्वं

शपथनिर्देशार्थं श्लोकः ॥ १९९ ॥

पत्रे विध्यपत्यासार्थं श्लोकः ॥ २०० ॥

तस्य वर्षशते पूर्णे पाश एव प्रमुच्यते ।
 तदा पाशादिनिर्मुक्तः स्त्री संभवति मानवः ॥ २०५ ॥
 एवं संबधनात्तस्मान्मुच्यते नियताच्च सः ।
 पशुगोऽश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ २०६ ॥
 यावतो बान्धवांस्तस्मिन्दन्ति साक्ष्ये ऽदृतं वदन् ।
 तावतः संप्रवक्ष्यामि ऋणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ २०७ ॥
 पञ्च पञ्चदशे हन्ति दश हन्ति गवान्दशे ।
 शतमश्वान्दशे हन्ति सहस्रं पुरुषान्दशे ॥ २०८ ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे ऽदृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यन्दते हन्ति मास्र भूम्यन्दतं वदीः ॥ २०९ ॥
 एकमेवाद्वितीयं तत्राहुः पावनमात्मनः ।
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ २१० ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेव विशिष्यते ॥ २११ ॥
 वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
 वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१२ ॥

तु गच्छति । Vulg. ॥ २०५ ॥ नियताः समाः । Vulg. ॥ २०६ ॥
 तावतः संख्याया तस्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ Vulg. ॥ २०७ ॥ Vulg.
 inserts the following verse after २०७ अज्ञान्दते जन्म
 हन्ति द्वे वा सस्यान्दते तथा । अशि यान्दते हन्ति चतुर्थं वाह-
 नान्दते ॥ मास्र भूयो ऽदृतं वदेत् ॥ B. C. b. ॥ २०९ ॥ २११ a om

भूर्धारयति सत्येन सत्येनोदेति भास्करः ।
 सत्येन वायुः स्रवते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥ २१३ ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति नः श्रुतम् ॥ २१४ ॥
 सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ २१५ ॥
 सत्यं ब्रूह्यन्तं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि ।
 उक्त्वानृतं महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१६ ॥
 नरकेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
 असिभिः शातयिष्यन्ति बलिना यमकिंकराः ॥ २१७ ॥
 शूलैर्भेत्यन्ति चाक्रम्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
 अवस्थितं समुत्कृत्य क्षेप्यन्ति त्वां हुताशने ॥ २१८ ॥
 अनुभूय च तास्तोत्राश्विरं नरकवेदनाः ।
 इह यास्यसि पापासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥ २१९ ॥
 ज्ञात्वैतानन्तरे दोषाञ्ज्ञात्वा सत्ये च सङ्गणान् ।
 सत्यं वदोच्चरात्मानं नात्मानं पातय स्वयम् ॥ २२० ॥

O L. २१७ a om. L. b. They insert २१५ b and २१६ a after
 २१३ a. त्यक्त्वा सत्यं महाघोरं Vulg. ॥ २१६ ॥ अवस्थितं समुत्कृत्य क्षिप्यन्ते
 गृह्येषु च A. ॥ २१८ ॥ अनुभूय चिरं दुःखं तास्ता नरकवेदनाः ।...
 काकगृध्रादि० Vulg. ॥ २१९ ॥ ताङ्गणान् । Vulg. सत्यं वदेत्सदोद्युक्तो
 नात्मानं पातयेत् L. C. पातयिष्यति ॥ A. ॥ २२० ॥ धारयितुं हस्तं Vulg. ॥

न बान्धवा न सुहृदो न धनानि महान्त्यपि ।
 अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥ २२१ ॥
 पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
 तारयिष्यति किंत्वस्मान् किं चार्यं पातयिष्यति ॥ २२२ ॥
 सत्यमात्मा मनुष्यस्य सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यमुक्त्वात्मनात्मानं श्रेयसा संनियोजय ॥ २२३ ॥
 यस्यां राचावजनिष्ठा यस्यां राचौ मरिष्यसि ।
 वृथा तदन्तरं तुभ्यं साक्ष्यं चेदन्यथा कृथाः ॥ २२४ ॥
 ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।
 ये च लोकाः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रूवतो वृथा ॥ २२५ ॥
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव तदेततः ॥ २२६ ॥
 पुराणोक्तौ द्वौ श्लोकौ भवतः ।
 यः परार्थे प्रह्विणुयात्स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
 आत्मार्थे किं न कुर्यात्स पापे नरकनिर्भयः ॥ २२७ ॥*

२२१ । उताहो पातयिष्यति Vulg. ॥ २२२ ॥ २२३ b. om. A. यां
 रात्रिमज्जनिष्ठायां यां रात्रिं च मरिष्यसि । वृथा तदन्तरं ते स्यात्साक्ष्यं
 चेदन्यथा कृतम् । Vulg. ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ om. Vulg. पुराणोक्तौ
 तथैवात्र श्लोकौ द्वौ भवतः शुभौ Vulg. प्रह्वरति L. b. उपह्वरति
 C. B. β. γ. पापं Vulg. ॥ २२७ ॥ अर्थं चैव विनियता त्वग्मूला A. ॥
 २२८ ॥ A. शुचिमत्तराः Vulg. ॥ २२६ ॥ शुद्धिमत् Vulg. मूल्यत्वात् A. ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्निश्चिताः ।
 यो ह्यिहा स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्तरः ॥ २२८ ॥
 साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं बहवो यतः ।
 तत्साम्ये शुचयो ग्राह्यास्तत्साम्ये स्मृतिमत्तराः ॥ २२९ ॥
 स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र दृश्यते ।
 सूक्ष्मत्वात्साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥ २३० ॥
 स्वसाक्षिवर्जितो यस्तु दैवाद्वादी कथंचन ।
 उद्धारं तस्य नेच्छन्ति दिव्येनापि मनीषिणः ॥ २३१ ॥
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्य आगते ।
 न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ २३२ ॥*
 देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥ २३३ ॥*

२३० ॥ २३१ om. A. साक्ष्यम् L. b. आगतः Vulg. ॥ २३२ ॥ २३३

अमी श्लोकाः श्रुपथसत्त्वमाहात्म्यान्वतनिन्दाया निगदसुबोधा इति न
 थाख्याताः ॥ २०५—२२८ ॥

तस्मात्स्मृतिमत्साक्षिसाम्याद्वावर्तते साक्ष्यमनुस्मरणसङ्गं न भवति ।...
 ततश्च तन्निमित्तोत्पन्नस्य साक्ष्यस्याभाव एवेति । साक्ष्यं व्यावर्तते साक्षिण्य
 एव ते न भवन्तीति । एवं च कृत्वा प्राक्प्रतिज्ञातभेदात्साक्षिण्य इति
 समर्थितं भवतीति ॥ २२९ ॥ २३० ॥

यदि च साक्षी यथाप्रश्नं निविष्टाक्षरसममेव मे तदहं जाने इति नापि
 विवादे देशकालादीनां साक्षिवचनात्साम्यं तदपि साक्ष्यं विश्रांसेदित्यपरः
 पाठः । विश्रांसो विश्रमार्थे । असाक्ष्यमेव तदिति ॥ २३१ ॥

ऊनं वाप्यधिकं वार्यं प्रब्रूयुर्यच साक्षिणः ।
 तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२३४॥*
 प्रमादाद्बनिनेो यच्च न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।
 अर्थं चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥२३५॥*
 चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तथैव च ।
 तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेनं साधयेत्क्रमात् ॥२३६॥*
 अभीष्टां चोद्यमानो यः प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
 चिञ्चतुः पञ्चकत्वो वा परतो ऽर्थं स दापयेत् ॥२३७॥*
 चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिशेषैस्तमन्वियात् ।
 देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२३८॥
 युक्तिष्वप्यसमर्थ्यासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

---

om. A. प्रतिपद्येत A. ; प्रतिहन्यान्न Vulg. and Viramitrodaya.
 ॥ २३७ ॥ तमन्वियात् । Vulg. and Viramitr. ; तथान्वियात् A.

तत्र चोदना साक्षिप्रयुक्ते प्रयोजने साक्षिणाम्बुक्तस्य प्रतिकालं संस्म-
 रणम् । युक्तिलेशः पूर्वदत्तस्य द्रव्यस्य पूर्वसंप्रतिपत्तिर्यस्य वा युक्त्यदेशः ।
 तृतीयः शपथः । दत्तशुद्धकृतनाशतण्डुलकोशादिकैरुपायैरेनमर्थापन्नविनं
 साधयेदिति ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

अत्राभीष्टां वचनं बद्धशः पृच्छमानो ऽपि ऋणी यदा तदीयं वचः
 कथमपि न प्रपद्यते । तदा चोदनायाः परत अन्यमुपाचरेत् । युक्तिलेशा-
 दिकं तथा च वक्ष्यति ॥ २३७ ॥

अत्र चोदनाप्रतिघाते सामान्यवचनपृच्छाया असंप्रतिपत्तौ युक्तिलेशै-

देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥२३६॥*
 यमन्तर्धारयन्त्यापो दीप्तो ऽग्निर्न दहत्येव ।
 शाययत्यभिशापं तं किल्बिषी स्यादतो ऽन्यथा ॥२४०॥
 अरण्ये निर्जने राचावन्तर्वेष्मनि साहसे ।
 न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥२४१॥*
 स्त्रीणां शीलाभियोगेषु स्तेयसाहसयोरपि ।
 एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु च ॥२४२॥*

॥२३८॥ A. inserts three verses, relative to the wording of an oath, after २३६. Unfortunately, these verses are not given correctly, nor are they explained in the Commentary or quoted in the modern compilations. For २४०, Vulg. has another verse, = Manu VIII. 115. However, Vulg. inserts the following after १४१ तारयत्यभिशापान्तं किल्बिषी स्याद्विपर्यये । २४१ om. A. Vulg. inserts the following after २४२ उपरिष्ठात्तु वक्ष्यामि दिव्यानां तु यथा-

स्तयान्वियात् । अथ कैस्तेर्देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियाभिर्यथाक्रमं स्वयं स्मृतैस्तस्य स्मारितैरिति ॥ २३८ ॥

ये पुरुषमुदकदिव्यविधिनिक्षिप्तमाप अन्तर्धारयन्ति मघमेव धारयन्ति पक्षदिव्याधि आवणाय । हस्तगृहीतो दीप्तो ऽग्निर्न दहेत् । शाययत्यभिशापं तमन्यथा किल्बिषी पापी भवति ॥ २४० ॥

यदा स्त्रीणां शीले चारित्र्ये ऽभियोगो भवति । तथा स्तेयसाहसभियोगो भवति । तथा ये कैचिदर्थास्तेषामपह्नवेषु मिथ्यासु एवंविधेषु महाभियोगेषु एष महा दिव्यविधिर्दृष्टः प्रपथादिरिति ॥ २४२ ॥

शपथा ह्यपि देवानामृषीणामपि च स्मृताः ।
 वसिष्ठः शपथं श्रेपे यातुधानेन शङ्कितः ॥२४३॥*
 सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः ।
 श्रेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥२४४॥
 अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
 ब्रूयात्स्वयं वा सदिति तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥२४५॥
 गूहमानस्तु वैचित्वाद्यदि पापः स जीयते ।

विधि । चतुर्णां तु विशेषेण मनुना परिकीर्तितम् ॥... च महात्मनाम् ।...
 यातुधाने तु कीर्तितः ॥ Vulg. ॥ २४३ ॥ तथेन्द्राय पुष्करार्थं तपोधनाः ।
 Vulg. ॥ २४४ ॥ Vulg. omits २४५—२५२ and places २५३

यातुधानेन रक्षसाभिश्चिन्वितो महर्षिर्वसिष्ठः शपथं कृत्वा विशुद्ध इति
 ॥ २४३ ॥

महर्षिर्दं पुराणोपाख्यानं किं तेन । अत्रायं समुदायार्थः । यद्येव मह-
 र्षीणामपि ईदृशानि शङ्कनाप्रयोजनानि शपथप्रत्ययशुद्धिप्रयोजनानि वृत्त-
 पूर्वाणि किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ २४४ ॥

अत्रायुक्तं वियुक्तं विशुद्धं किमपि कस्यापि कृत्वा अथवापि चौर्यादिकं
 साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन्धर्माधिकरणस्याग्रे यः प्रत्यापत्तिं
 करोति मिथ्यां न करोति । तस्याधममध्यमेत्तमानुसारेण यः शास्त्रे
 विहितो दण्डः । तस्य विनयस्यार्धमव विनयो ऽस्य भवतीति । अनावेदितो
 ऽपि यः स्वयमेव प्रतिपत्तिं करोति । तस्यायमेव क्रम इति ॥ २४५ ॥

यदि पुनर्युक्तसाहसादिकं कृत्वावेदितो ऽपि मिथ्यां करोति । पश्चात्स
 दिव्यादिक्रियाभिः पराजीयते च । तदा यस्य तस्य सभ्याः कुपिता भवन्ति ।

सभ्यास्तस्य न तुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ॥२४६॥
यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् ।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥२४७॥*
सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकादि च ।
देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥२४८॥*
महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः ।
अल्पेषु तु नृपश्रेष्ठः शपथैः आवयेन्नरम् ॥२४९॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।*
पातकेष्टाभियोगे च विधिर्दिव्यः प्रकीर्तितः ॥२५०॥
संदिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः ।
दैवं पञ्चविधं ज्ञेयमित्याह भगवान्मनुः ॥२५१॥
धटो ऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मनाम् ॥२५२॥*

before २५२. दृष्टितानां विशेषधने ॥ Vulg. ॥ २५२ ॥ ऽभिज्ञस्तानां परी-
तीव्रो दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति । इति ऋष्यादाने लेख्यसाक्ष्याभाव-
विधिभेदः ॥ २४६ ॥

प्रकटार्थसूक्तः ॥ २४७ ॥

एते वर्णानुसारेण पुरुषानुसारेण च शपथप्रकारा दर्शिताः ॥ २४८ ॥

एवमस्मिच्छ्लोकद्वये ऽपि शपथदिव्ययोर्विषयविभागे दर्शितः ॥ २४९-२५० ॥

येषां महति संदेहार्थे ऽभियोगो भवति । विशेषतः प्रच्छन्ने ऽर्थे । तेषां
पञ्चप्रकारं देवमिति दिव्यं विशेषधनं ज्ञेयमिति । भगवान्मनुराहेति ॥२५१॥

यदुक्तं पञ्चविधं दैवं तान्येतानि पञ्च दिव्यानि नामतः कीर्तितानीति ॥२५२॥

संदिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां विशुद्ध्यर्थं दुरात्मनाम् ।
 प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्वतविशुद्ध्यर्थे ॥२५३॥*
 वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरे तु धटः स्मृतः ।
 ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥२५४॥*
 नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
 श्वित्यन्धकुनखीनां च नाग्निशुद्धिर्विधीयते ॥२५५॥*
 सत्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
 स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ॥२५६॥*

द्वार्थं महात्मनाम् । नारदेन पुरा प्रोक्ता सत्यासत्यविभवा ॥ Vulg. ॥ २५३ ॥ Vulg. has the following instead of २५४—२५६: घटादयो ये मुनिभिः समयाः परिकीर्तिताः । वादिने ऽनुमते चैतान्कार-येन्नान्यथा नृपः ॥ अन्यथा क्रियमाणेषु प्राप्तः स्याच्चौरकिष्विषम् । वर्षासु श्रपथे वह्नः शिशिरे तु धटः स्मृतः ॥ ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले । ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्याग्निवच्यते ॥ वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत् । न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न कौहं क्षत्रियो हरेत् ॥ अग्नौ तोये विषे चैव परीक्षेताजितान्नरान् । बाणवद्बातुरांश्चैव परीक्षेत धटे सदा ॥ न शीते जलशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले ऽभिषोधनम् । न प्रावृषि विषं

दुरात्मत्वाद्द्विशुद्ध्यर्थं सत्यान्वतपरीक्षया । तान्येतानि पञ्चापि दिव्यानि नारदमहर्षिणा प्रोक्तानीति ॥ २५३ ॥

एतानि दिव्यानि एतेष्वेव कालेषु प्रयोक्तव्यानि । न त्वपरैरिति ॥ २५४ ॥

एतेषामेतानि दिव्यान्यपथरूपत्वादसामर्थ्याच्च निषिद्धानि ॥ २५५ ॥

यद्यपि दिव्यशब्देन सर्वदिव्यमुच्यते । तथाप्यज्ञानन्तरोक्तविधिप्रतिषेध इति । सत्रता दीक्षितास्तेषामग्निदिव्यमेव निषिद्धम् ॥ २५६ ॥

शिरोवर्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते ।
कारणैः सहितं प्रोक्तं न दिव्यं चार्थिनामृणाम् ॥२५७॥
तत्रज्ञेन विनीतेन धार्मिकेन विजानता ।
उभयानुमते देयं दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः ॥२५८॥
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले ऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां नृणाम् ॥२५९॥*
विचार्य धर्मनिपुणैः सर्वधर्मविशारदैः ।
इदं सर्वतुंकां प्रोक्तं पण्डितैर्धटधारणम् ॥२६०॥*

दद्यात् धटं चातिमारुते ॥ कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं न्यासकामिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां चैव विषं तु परिवर्जयेत् ॥ One of these verses is
found in A. as well, but in a different place, at the end
of the Section on Ordeals. As for the remainder, the
superior authenticity of the version preserved in A is

यदेतद्विद्यं नाम एतदभिशापादिकारणं विना न भवति । अतो ऽभि-
शापाभियोगस्य यो दाता शिरउपस्यायो यावन्न भूतः । तावद्विद्यं न दीयत
इति ॥ २५७ ॥

अतः कारणात् । एवंविधेन राज्ञा प्रावृषाकेन वा उभयानुमते यदि
वादिप्रतिवादिनोः प्रत्यक्षसंमते दिव्यं देयं नान्यथेति ॥ २५८ ॥

एतेषां तोयादिदिव्यानामेते काला निरुद्धत्वान्निषिद्धाः ॥ २५९ ॥

एतेषामग्न्यम्बुविषाणां दिव्यानां देशकालयात्रादीनां बद्धविरोधान्दृष्ट्वा
सर्वधर्मविशारदैः पण्डितैरिदमेव सर्वतुंकाणाविरुद्धं धटधारणाद्विद्यं दृष्ट-
मिति ॥ २६० ॥

हस्तद्वयं तु निखेयमुक्तं मुण्डकयोः सदा ।
 षड्भुक्तं तु तयोर्दृष्टं प्रमाणं परिणाहृतः ॥२६१॥*
 चतुर्हस्ता धटतुला पादौ चापि प्रकीर्तितौ ।
 पादयोरन्तरं हस्तो भवेदध्यर्धमेव च ॥२६२॥*
 रज्जी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकापि वा ।
 चतुरस्रा चिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिः ॥२६३॥*

proved by internal evidence and by its specially close agreement with the verses from Nārada in the Commentaries and Digests. Of the Section on Ordeals by Balance, Fire, etc., Vulg. has an entirely different version, which however is evidently less complete and authentic than the version preserved in A. In some cases, the copyist's mistakes, which occur in A, have been corrected from the quotations in the

अनेन श्लोकत्रयेण धटन्यासस्वरूपमुक्तम् । षड्भुक्ता मुण्डका . . भवन्ति ।
 तेषां भूमिनिवेशच्छेत्रं पूर्वापरतो हस्तचतुष्टयं दक्षिणोत्तरतः सार्धहस्तं
 तस्मिन्क्षेत्रे . . द्वयोरप्यन्तयोस्तोरणद्वयम् । तेषां च मुण्डकानां च निखेयं
 नैखल्यायं हस्तद्वयमुक्तम् । ततो मध्यमतस्तोरणयोश्चतुर्हस्ता धटतुला ।
 अन्तयोर्लोहमयशिक्यद्वयाधारभूतमुण्डकद्वयसहितं मध्ये च अर्धहस्तविष-
 न्वितलोहप्रदंशुलकश्चसहितशीलिका भवतीति धटप्रमाणनिवेशः ॥ २६१ ॥
 २६२ ॥ २६३ ॥

खादिरं कारयेत्तं च निर्ब्रणं शुष्कवर्जितम् ।
 शांशपं तदभावे तु शालं वा कोटरैर्विना ॥२६४॥*
 एवंविधानि काष्ठानि धटार्थे परिकल्पयेत् ।
 सभाराजकुलद्वारे सुरायतनचत्वरे ॥२६५॥*
 निखेयो निश्चलः कार्यो गन्धमाल्यानुलेपनः ।
 दध्यक्षतह्रविर्गन्धकृतपावनमङ्गलः ॥२६६॥
 रक्षार्थमाहृतैर्लोके लोकपालैरधिष्ठितः ।
 सर्वदा स तु देयः स्यात्सर्वलोकस्य पश्यतः ॥२६७॥
 अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
 पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥२६८॥*
 शिरोपस्थायिनि नरे अभियोक्त्युपस्थिते ।

Digests and Commentaries. सर्वदा समुदेयः A. ॥२६७॥ मानवे

धटस्थैतानि दारुणि परं मुख्यः प्रधानः खदिरः । ततस्त्रिगुणः । . . तद-
 भावे शिंशपः । तदभावे शालवृक्षदारु । एतान्यपि शुष्ककोटरवर्जितानि
 कार्याणि । . . २६४ ॥

एते प्रदेशा धर्मदेवतावतारयोग्या भवन्तीति ॥ २६५ ॥

अयं च यदा प्रथमं निखेयः । तदा अतिशोभनदिनजन्मकृतताम्रिकार्य-
 द्विजवेदमङ्गलनिर्घोषशब्देन दध्यक्षतह्रविर्गन्धधूपोक्षतपावनैश्चेति ॥ २६६ ॥

स च यदा शुद्धार्थं कस्यापि देयस्तदा धर्मरक्षणार्थं लोकपालैराहृतैरधि-
 स्थितः सर्वदा सर्वकालं देयः । सर्वलोकस्य पश्यतः । न पुनरेकान्त इत्यर्थः ॥
 २६७ ॥

यो ऽसौ अभियोक्ता नरः । तस्मिन्शिरोपस्थानस्थिते दिव्यप्रदानं विद्मि-

दिव्यप्रदानं विहितमन्यत्र नृपहंसनात् ॥२६६॥
 अशिरांस्यपि दिव्यानि राजा धृत्येषु दापयेत् ।
 अभियोगाभियुक्तानामन्येषां तु यथाक्रमम् ॥२७०॥*
 शिष्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दण्डम् ।
 एकत्र शिष्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥२७१॥*
 धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
 पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्निष्टकाक्षोष्टपांशुभिः ॥२७२॥*
 प्रथमारोपणे ग्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह ।
 तुलाशिलाभ्यां तुल्यं च तेरुणं न्यस्तलक्षणम् ॥२७३॥
 सुवर्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः ।
 अवेक्षेरन्धटतुलां तुलाधारणकोविदाः ॥२७४॥*

A. ॥ २६८ ॥ तत्र दृष्टिकाक्षोष्टपांशुभिः । A. ॥ २७२ ॥ कक्षां कृत्वा धटस्य

तम् । अन्यत्र नृपहंसनात् । यदा पुनः नृपस्यै काचिद्विंसा कृता भवति तदा शिरोपस्थानं विनापि दिव्यं दातव्यम् ॥ २६६ ॥

राजाभियोगेनाभियुक्तान्नामशिरांस्यपि दिव्यानि दापयेत् । अन्येषां तु यथा क्रमो विहितस्तथा दापयेदिति ॥ २७० ॥

अत्रानेन श्लोकचतुष्टयेन प्रथमं पुरुषपाषाणपिटिकयोस्तोषनसमानधारणाधारणार्थं विधिर्दृष्टः । तत्र च... पुनरिदमुक्तम् । सुवर्णकारा वणिजः कांस्यकारादयस्तुलाधारणसमानप्रमाणज्ञा उभयशिष्ययोः समानत्वमन्वेक्षेरन्ति ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥

तुलयित्वा नरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा धटस्य च ।*
 कक्षास्थाने यदा तुल्यमवतार्य ततो धटात् ॥२७५॥
 समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
 निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पन्नकम् ॥२७६॥*
 तस्मिन्नेव समारूढे धृत्वा कक्षां द्विजे वदेत् ।
 धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयसे ॥२७७॥
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
 व्यवहाराभिशस्तो ऽयं मानवस्तुल्यते त्वया ॥२७८॥*
 देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
 [त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥२७९॥*
 तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
 यद्यहं पापकर्मास्मि तदा त्वं मामधो नय ॥२८०॥*
 शुद्धं चैव विजानासि तत ऊर्ध्वं गृहाण माम् ।]

च । A. ; चिह्नं कृत्वा धटस्य च । Vulg. ॥ २७५ ॥ रहिते स्तिरवारो-
 पितपन्नकम् A. ॥ २७६ ॥ धटत्रयभिधीयते A. ॥ २७७ ॥ २७९ b—२८१

एवमनेन प्रयत्नेन नरं प्रथमं तुलायां पिटिकया समं समानतुलितमुप-
 लक्षयेत् । यदा कक्षास्थाने सज्जिषप्रक्षेपसमत्वं प्रसिद्धं भवति । तदा धटा-
 त्पुरुषमवतार्य ॥ २७५ ॥

ततस्तं पुरुषं गृहीतसमयं सुकृतसत्यश्रावणं कृतदेवताज्ञानं शिखारोपित-
 यद्यावृत्तान्ताभियोगसत्यान्तविचारपन्नकं पुनरपि तुलामारोपयेत् । वात-
 वृष्ट्युपपातवर्जिते काले ॥ २७६ ॥

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥२८१॥*
 इत्यादि कृतश्रावणं लोकपालैः सुरैश्च वै ।
 पुरुषं पुनरारूढं समुद्धृत्य निरीक्षयेत् ॥२८२॥
 तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ।
 समो वा हीयमानो वा अविशुद्धो भवेन्नरः ॥२८३॥*
 कक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
 रज्जुच्छेदे ऽक्षभङ्गे च मूर्तितः शुद्धिमादिशेत् ॥२८४॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेस्तथोत्तमम् ।
 द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥२८५॥*
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥२८६॥*

seems to be an interpolation, from the Smṛiti of
 Yājñavalkya. इत्यादि सुलोकपालां कानककृतश्रावणं । A. ॥ २८२ ॥
 द्वात्रिंशन्मण्डलान्याङ्गुलं A. ॥ २८५ ॥ षट्पञ्चाशत्समाख्यातं A. ॥ २८६ ॥

प्रकटार्थेऽपि श्लोकः ।... एवं विमलपुरुषस्योर्ध्वयमनाद्विशुद्धिरिति
 सिद्धम् ।... अधो गच्छमानस्त्वविशुद्धो भवेन्नरः ॥ २८३ ॥

अत्र वाचनिका शुद्धिः । इति ऋणादाने धटविधिः ॥ २८४ ॥

अत्र श्लोकद्वयेन अग्निदिव्यविधानमधिकृत्य गृहीतदिव्यः पुरुषो यावन्मात्रं
 गच्छति तदुक्तम् । एकं मण्डलकं द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणं भवति । तेन प्रमाणे-
 नाष्टौ मण्डलानि भवन्ति । तेव्यष्टसु मण्डलेष्वपि एकत्राङ्गे अङ्गुलानां शत-
 द्वयं षट्पञ्चाशदधिकं भवति । एतत्क्रमेण भूमिप्रमाणमभिहितम् ॥ २८५ ॥
 २८६ ॥

सप्ताश्वत्थस्य पञ्चाणि अभियुक्तस्य हस्तयोः ।
 कृत्वा न्यस्येत्तु पञ्चाणि सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ॥२८७॥*
 जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
 दृष्टयोगश्चान्यत्रापि तेनायो ऽग्नौ प्रतापयेत् ॥२८८॥*
 अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्तिकम् ।
 पञ्चाशत्पलिकं भूयः कृत्वैवं तं शुचिर्दिजः ॥२८९॥*
 तृतीयतापतप्तं तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतः ।
 श्रूयतां मानवो धर्मो लोकपालैरधिष्ठितः ॥२९०॥*
 त्वमग्ने सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।
 त्वमेतत्सर्वभूतानां हृदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ॥२९१॥*
 सत्यान्वृते च जिह्वायास्त्वत्तः समुपजायते ।
 वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥२९२॥*
 अनेनायमिदं प्रोक्तो मिथ्या चेदमथाब्रवीत् ।
 सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥२९३॥*

कृत्वा न्यस्यातिथयेन A. ॥ २८७ ॥ षट्कोकु A. ॥ २९० ॥ सत्यान्वृते च
 स्पष्टार्थमिदमुक्तम् । २८७ ॥

यो लोहकारः पुरुषः पारंपर्यकुशलो जातः । लोहकर्मणि संततकृता-
 भ्यासः । अन्यत्रापि दिव्यदानदृष्टकर्मा । तेनाग्नौ प्रतापयेत् । न पुनरवा-
 न्तरशिञ्जितः कर्मणैष इति ॥ २८८ ॥

अत्र श्लोकद्वये विधिरयम् । असुं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकमभिवर्णं वारत्रय-
 तापितं सस्फुलिङ्गं भूयो भूयः सुरक्तिकं कृत्वा शुचिर्दिज एव ब्रूयात् ॥
 २८९ ॥ २९० ॥

एष धारयते च त्वां सत्येनानेन मानवः ।
 तदस्य सत्यवाक्यस्य शीतो भव हुताशन ॥
 मृषावाक्यस्य पापस्य दृष्ट हस्तौ तु शापितः ॥२६४॥*
 अमुमर्थं च पत्नस्थमभिलिख्य यथार्थतः ।
 आवितस्यैव तन्मूर्ध्नि तस्य देयं यथाक्रमम् ॥२६५॥*
 स्नातश्च मण्डलस्थश्च ततः संगृह्य पावकम् ।
 स्थित्वैकस्मिन्ततो ऽन्यानि व्रजेत्सप्त शनैः शनैः ॥२६६॥*
 पातयेन्न तमप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ।
 अष्टमं मण्डलं गत्वा ततो ऽग्निं विसृजेन्नरः ॥२६७॥*
 यस्तु पातयते चासाद्गन्धो वा न विभाव्यते ।
 पुनस्तं धारयेदग्निं स्थितिरेव हृढी कृता ॥२६८॥*

यच्चासात्वतः समुपजायते ॥ A. ॥ २६३ ॥ सन्मूर्ध्नि A. ॥ २६६ ॥ किंयन्तश्च

इति सार्धश्लोकचतुष्टयेन धर्मसत्यश्रावणात्तस्य देय इत्युक्तो हस्तयोरयं
 पिण्डपावकः ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

यथाक्रमशब्देन प्रथमं पत्नपट्टकं मूर्ध्नि दद्यात्पश्चादयःपिण्डं करयेरिति
 ॥ २६५ ॥

अत्र भूमिक्रमणाग्निक्षेपविधिः स्पष्ट एवाभिहितः ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

अत्र चासात्पातितपिण्डे दिव्ये दग्धादग्धसंग्रहेन न जयो नापराधो न
 पराजय इत्यर्थः । अतस्तं नरं पुनर्दिव्यं धारयेन्निःसंग्रयार्थमिति ॥२६८॥

अत्र श्लोकपञ्चके ऽपि यो विधिरक्तः श्लिष्टः स एव ।...इति ऋषादाने
 अग्निविधिभेदः ॥ २६६ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम् ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम् ॥२६६॥*
अनेन विधिना कार्यो हुताशः समयः सदा ।
ऋते ग्रीष्मात्सदा युक्तः काष्ठे ऽन्यत्र सुशोतले ॥३००॥
हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात्काकपदानि च ।
तान्येव पुनरवेषेद्बस्तौ बिन्दुविचिचितौ ॥३०१॥*
यत्पुनर्न विभाव्येते दग्धावेतौ करौ तदा ।
ब्रीहोन्प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारांस्तु मर्दयेत् ॥३०२॥*
मर्दितैर्यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।
मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य दग्धो दण्डो यथाक्रमम् ॥३०३॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
हेमन्तकालादन्यत्र शिशिराच्च यथाक्रमम् ॥३०४॥
नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
ऋदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥३०५॥*
नातिक्रूरेण धनुषा प्रेषयित्वा शरत्रयम् ।
पानीयमज्जनं कार्यं कियत्तच्च विपश्चितः ॥३०६॥
क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेघ ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥३०७॥*

विपश्चितैः ॥ A. ॥ ३०६ ॥ ३०७ om. A. This para. has been

...तत्र हेमन्तर्तुमार्गपौषौ शिशिरर्तुर्माघषाण्णौ ।...तन्मासचतुष्टये
जलदिग्द्यस्य वर्जनमिति ॥ ३०४ ॥

नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्तम्भवदली ।
 तस्योरु संप्रगृह्याथ निमज्जेदभिश्स्तवान् ॥३०८॥*
 शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत्परमया शक्त्या यत्र स्थान्मध्यमः शरः ॥३०९॥*
 मध्यमं तु शरं गृह्य पुरुषो ऽन्यस्तथाविधः ।
 प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥३१०॥*
 आगतश्च शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥३११॥*
 अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
 स्थानाद्धान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥३१२॥*
 न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविशारदैः ।
 रोगिणश्चापि वृद्धाश्च पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥३१३॥*
 निरुत्साहान् रुजाक्लिष्टानार्ताश्च न निमज्जयेत् ।
 सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥३१४॥*
 साहसेनागतानेतान् नैव तोये निमज्जयेत् ।
 न चापि साधयेदग्निं न विषेण विभ्रोधयेत् ॥३१५॥*

supplied from Vulg. तस्यौरसं प्रगृह्याथ A. See Viramit-
 rodaya. ॥ ३०८ ॥ यवमात्रं A. See Viramitrodaya. ॥ ३१९ ॥

अत्र षड्भिः श्लोकैर्जलदिव्यविधिरभिहितः । स्पष्टत्वान्न किञ्चिद्वाख्यान-
 सापेक्षम् ॥ ३०६ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

अनेन श्लोकत्रयेण स्त्रीबालादीनां सहेतुको निषेधः कृतस्पष्टार्थ एव ।
 अतो धर्मदेवताधर्मश्रावणा भवति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

सत्यानृतविभागस्य तोयाम्नी स्पष्टकृतमौ ।
 अङ्गश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मान्तोये विशेषतः ॥३१६॥*
 क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानां विशेषधनम् ।
 तस्मात्सत्येन भगवञ्जलेश चातुमर्हसि ॥३१७॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
 यस्मिन्काले यथा प्रोक्तं यादृशं परिकीर्तितम् ॥३१८॥*
 यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 तुल्यित्वा शरत्काले देयमेतद्विभागमे ॥३१९॥*
 नापराह्णे न संध्यायां न मध्याह्ने तु धर्मवित् ।
 शरद्रीष्यवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ॥३२०॥
 भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
 कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३२१॥*

अलाबुं A. See Viramitrodaya. ॥ ३२१ ॥ शाङ्गी चैमघतं शत्रे A.

अनेन श्लोकद्वयेन जलदेवताधिवासनमुक्तम् ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥

इति ऋणादाने उदकदिव्यविधिभेदः ।

विषदिव्याधिकारमात्रार्थो ऽयं श्लोकः ॥ ३१८ ॥

अभिशस्तपुरुषस्य सत्यासत्यपरीक्षार्थं यवप्रमाणं विषं देयम् । तच्च
 शरत्काले अश्वयुक्कार्तिकमासयोः । तथा हि माघमासंश्रीर्षयोरिति ॥३१९॥

अत्र पूर्वगृहीतो ऽपि शरत्कालः पुनरपवाददर्शनाद्विवर्जितः । शरद्व-
 यीष्यवर्षाभिधानवसन्तविवर्जनाच्चैत्रादिकं कार्तिकपर्यन्तं मासाष्टकमपि वि-
 षस्य वर्जितमिति ॥ ३२० ॥

अत्र चारितभद्रधूपितमिश्रितानि कृतकारणवर्जितानि । कालकूटा-
 लावविषे च अतिरौद्रजातिवशाद्वर्जिते ॥ ३२१ ॥

शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं वर्णगन्धरसान्वितम् ।
 अभिन्नं तत्रदातव्यं क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥३२२॥*
 विषस्य पलषड्भागो विंशतिमस्तु यः ।
 तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् घृतस्रुतम् ॥३२३॥*
 वर्षासु षड् यवा माचा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।
 हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरद्यस्यापि नेष्यते ॥३२४॥*
 त्वं विषं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मव्यवस्थितः ।
 शोधयैर्न नरं पापात्सत्येनास्यामृतीभव ॥३२५॥*
 छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
 विषवेगक्लमातीतः शुद्धो ऽसौ मनुरब्रवीत् ॥३२६॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
 शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधि यत् ॥३२७॥*

See Viramitrodaya. ॥ ३२२ ॥ पलषड्भागो भागो विंशतिमस्तथा ।

A. See Viramitrodaya. ॥ ३२३ ॥ यानिवेशितो रक्ष्यो A. See

विषदिव्ये शार्ङ्गं विषमकृतं नान्यत् तच्च ब्राह्मणवर्जक्षत्रियादिवर्षत्रयस्य
कार्यमिति ॥ ३२२ ॥

अनया भागपरिकल्पनया भागमात्रो भवति । स विषविषये दृष्टो
यवो न स्थूलयवः । तं च विषं घृतस्रुतं दद्यान्न रक्ष्यमिति ॥ ३२३ ॥

अत्र यवमात्रप्रमाणवशात्पेक्षया वर्षयौगहेमन्तास्त्रयो ऽप्येते ऋतवो
मृच्छीता इति ॥ ३२४ ॥

विषदेवतासत्त्वाधिभ्रावणा ॥ ३२५ ॥

इति ऋणादाने विषविधिभेदः ॥ ३२६ ॥

कोशविधिदिव्याधिकारः श्लोको ऽयम् ॥ ३२७ ॥

पूवाङ्गे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
 सश्रुकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥३२८॥*
 यद्भक्तः सो ऽभियुक्तः स्यात्तद्दैवत्यं तु पाययेत् ।
 अभ्यर्च्य देवतां स्नाप्य जलस्य प्रस्तुतिचयम् ॥३२९॥*
 सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वाशुभम् ।
 प्रत्यात्मकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ॥३३०॥*
 ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहान्महदप्यशुभं भवेत् ।
 नाभियोज्यः स केनापि कृतकालव्यतिक्रमात् ॥३३१॥*
 महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
 नास्तिकब्राह्म्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥३३२॥*
 यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।

अत्र यावेतौ पुरुषौ वर्जितौ तौ द्वावपि सर्वावस्थत्वाद्देवताभिः पूर्वपरि-
 हृतौ । तेन निर्देवत्वौ तौ कोशदिव्ये वर्जिताविति । श्रेष्ठं सुबोधम् ॥ ३२८ ॥

अथ पानविधिः ॥ ३२९ ॥

चतुर्दशदिवसमध्ये यस्य राजकदेविकं किञ्चिदशुभं दृश्यते । तस्याशुद्धस्य
 सैव भावना उपलक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३३० ॥

कृतकालमध्ये देवरक्षितत्वादिति ॥ ३३१ ॥

महापराधो महापातको । इत्यादयो दासपर्यन्ताः सर्वावस्थनिर्देवत्वाः
 कोशयोग्या न भवन्ति ॥ ३३२ ॥

...ये पुनः प्रच्छन्नपापकारिणः पुरुषा अथवा शुद्धमाचारा एव शस्त्रा
 मात्रदोषाभिशापदुःखिताः । तेषां सत्यासत्यपरीक्षार्थमेतानि दिव्यानि मुनि-

दत्त्वा राजाभिषक्तानां प्रेत्य चेह च नन्दति ॥३३३॥
 ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले ।
 ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्याग्निरुच्यते ॥३३४॥*
 वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत् ।
 न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न खोहं क्षत्रियो हरेत् ॥३३५॥*
 कोशान्तानि तुलादीनि गुरुष्वर्थेषु दापयेत् ।
 शतार्धं दापयेच्छुद्धावशुद्धो दण्डभागभवेत् ॥३३६॥
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।
 चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिश्चयः ॥३३७॥*
 तण्डुलान्कारयेच्छुक्ताञ्छालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
 मृन्मये भाजने कृत्वा भास्करस्याग्रतः शुचिः ३३८॥*
 स्नानोदकेन संपृक्तान्नाचौ तत्रैव वासयेत् ।
 प्रभातायां रजन्यां तु चिः कृत्वा प्रांमुखाय च ॥३३९॥

Vīram. ॥ ३३६ ॥ ३३७ and ३३५ a om. A. This portion has
 been supplied from Vulg. अशुद्धो om. A. ॥ ३३६ ॥ पात्रे A

भिरवतारितानि ।...प्रेत्य चेह च नन्दति । इहलोके परलोके चार्थसम्पत्ति-
 संपन्नो भवतीति । इति नारदीयकल्याणभद्रकृतभाष्ये पञ्चदश्याविवरणम्
 ॥ ३३३ ॥

यच्छतार्धमुक्तं तत्पणानां प्रायः पञ्चाशत्संज्ञम् । यस्तु पराजये दण्डः स
 तीव्र उक्त एव इति कोशपानविधिः ॥ ३३६ ॥

इति तण्डुलदियाधिकारः श्लोकः ॥ ३३७ ॥

स्नाताय सोपवासाय दद्याद्देवार्चकः स्वयम् ।
 स्ययं कार्यं समुद्दिश्य सत्यासत्यपरीक्षणे ॥३४०॥
 तण्डुलान्मक्षयित्वा तु पक्षे निष्ठीवयेत्ततः ।
 अश्वत्थपत्राभावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥३४१॥*
 दृश्यते शोणितं यस्य दन्तजालं च सीदति ।
 गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥३४२॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तप्तमाषकलक्षणम् ।
 शुभाशुभपरीक्षार्थं ब्रह्मणाभिहितं स्वयम् ॥३४३॥
 सौवर्णं राजते पात्रे आयसे मृन्मये ऽपि वा ।
 क्षिप्रं घृतमुपादाय तदग्नौ स्थापयेच्छुचिः ॥३४४॥*
 सौवर्णीं राजसीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ।
 सलिलेनासकृद्घृतां निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥३४५॥*
 भ्रमत्पतितायामन्तः स नः स्पर्शसुभीषणः ।
 ततस्त्वनेन मन्त्रेण घृतं तदभिमन्त्रयेत् ॥३४६॥*
 परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यन्नकर्मसु ।
 दहाग्रे यद्ययं पापो हिमशीतं शुचौ भव ॥३४७॥*

See Viram. ॥ ३४१ ॥

इति तण्डुलविधिः प्रकटार्थ एव ॥ ३४२ ॥

प्रदेशिन्यक्षता यस्य संस्पृष्टायां परीक्षणे ।
यदि विस्फोटका नस्युः शुद्धो ऽसावन्यथा न द्वि॥३४८॥*

इति तप्तमाषकविधिः स्पष्ट एव । इति नारदीयमहाभाष्ये कल्याण-
भट्टशोधिते ऋचादानं नाम व्यवहारपदं प्रथमं पञ्चविंशतिसहितं समा-
प्तम् । अथोपनिधिः घट्टभेदे भवति ॥ ३४८ ॥

स्वं द्रव्यं यच्च विप्र्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
 निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ १ ॥*
 कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
 महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ २ ॥*
 यो यथा निक्षिपेद्बुधे यमर्थं यस्य मानवः ।
 स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ ३ ॥*
 न चेद्दद्यात्तु निक्षेप्तुस्तद् द्रव्यं तु यथाविधि ।
 उपसंगृह्य दाय्यो ऽसौ दिव्यादिभिर्व्यवस्थितः ॥ ४ ॥*

२-४ om. Vulg. See Manu VIII. 279-284. राज्ञो भवति

स्वमिति स्वकीयं द्रव्यं यो निक्षिपति तस्य निक्षेपः संबध्यते ।...यत्रा-
 विन्वासाच्छ्रृणा भवति तत्र साक्षिलिखितग्रहणविरहितं को ऽपि वराटक-
 मपि न ददाति । यत्र पुनर्विन्वासान्निःशङ्कः पुरुषो भवति । तत्र साक्षि-
 लिखितग्रहणकवर्जितमेव सुवर्णसहस्रादिकमपि निक्षिपति ।...॥ १ ॥

एभिः साप्तभिरपि गुणैः संपन्ने पुरुषे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः । स काला-
 न्तरेऽपि विप्रतिपत्तिं न गच्छतीति ॥ २ ॥

यः पुरुषो यस्य हस्ते यमर्थं येन प्रकारेण निक्षिपेत् । तेनैव पुरुषेण
 तस्यैव हस्तात् एवार्थः तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः । यथा दायस्तथा ग्रह इति
 वचनान् ॥ ३ ॥

अथ निक्षेपग्राही कोऽपि गच्छति निक्षेप्तुस्तद् द्रव्यं न प्रयच्छति तदावेदितो
 राज्ञा उपसंगृह्य दिव्यादिप्रमाणसाधितो द्विगुणदण्डाकोटितः क्षतो
 दाय्यः ॥ ४ ॥

अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याहृतं च यत् ।
 निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥ ५ ॥*
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
 प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥ ६ ॥*
 याच्यमानस्तु यो दात्रा निक्षेपं न प्रयच्छति ।
 दंड्यः स राज्ञा दुष्टात्मा नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥ ७ ॥*
 यं चार्थं साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।

तस्मै दाप्यश्च तत्समम् । Vulg. ; दण्ड्यः स तु भवेत्तं च त्रयं सोद-
 यमावहेत् y, instead of ७, b and c । तं च सोदयमावहेत्

निक्षेपकक्षयमभिहितम् । इदानीमौपनिधिककक्षयमुच्यते । अन्यद्रव्य-
 व्यवहितमिति मल्लिखापाठकमध्ये विंशतिगद्याख्यकग्रन्थिबद्धा । अथवा ग्रन्थि-
 मुद्रितं यथा वस्त्रमध्ये मौक्तिकहारः । तदाभ्यन्तरसारत्रयं तदवस्थं तस्यापि
 न कथितम् । तथा हस्ते निक्षिप्तमेवं स्थितं त्रयं यन्निक्षिप्यते । तदौप-
 निधिकमित्युच्यते । तदपि यथा स्थितं ग्रन्थिसुद्रितमेव प्रदेयम् । ग्रन्थिभेदे
 ग्रहीतुर्दोषो भवतीति ॥ ५ ॥

यो निक्षेपः साक्षिप्रत्यक्षो मुक्तः । असाववश्यं साक्षिप्रत्यक्षमेव समर्प-
 णीयः । यः पुनरसाक्षिमात्रं विनैव साक्षिभिरर्पणीयः । इत्यस्य द्विविधस्य
 निर्गमः । अथ विपर्ययो निक्षेपस्योपनिधेर्वा हानिर्भिन्ना भवति । तदानो
 तदनुसारेण प्रत्ययो दिव्यश्रय्यादिको भवतीति ॥ ६ ॥

प्रकटार्थं एव श्लोकः । विशेषो ऽयं याचते ऽनर्पिते । राजदैविकं ग्रही-
 तुर्न निक्षेपुर्निति ॥ ७ ॥

यदि ग्राहको निक्षेपद्रव्येण तेन कंचित्त्वार्थं खेच्छया साधयति । निक्षेप-

तत्रापि दंष्ट्रः स भवेद्दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥८॥*
 ग्रहीतुः सह यो ऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
 दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वकारितम् ॥९॥*
 स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
 न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥१०॥
 अश्चलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
 विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिशोधयेत् ॥११॥
 चौरैर्हृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव च ।
 न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥१२॥

Vulg. ॥ ८ ॥ Vulg. inserts the following after ८ । अने-
 कार्याभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना । त्रिभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥*

रगनुज्ञया असंमतेन तदा दण्डः स भवेत् । तं च साधितमर्थं सोदयं
 सोपाश्रयं दाप्य इति ॥ ८ ॥

...जिह्वकारिते निश्चितज्ञाने शिरोपस्थानेन सह साधनमर्थस्येति ॥९॥

निक्षेपदातुर्नृतस्य यः प्रत्यनन्तरस्तदीयद्रव्याधिकारी तस्य स्वयमेव गत्वा
 ग्राहको ऽयाचित एवाह्रातो वा साधुत्वान्नप्राप्तं समर्पयति । स तेन
 साधनेन तदीयबन्धुभिः श्रेष्ठोपनिधितस्योपरि जल्पयित्वा नाभियोक्तव्यो न
 राज्ञेति ॥१०॥

यदि तस्मात्पुनर्निक्षेपाल्किञ्चिद् गृहीत्वा को ऽपि नियोगः कृतः स प्रत्ययः
 संभाव्यते । तदा भाविनि चौरजलाग्न्युपद्रवे तद्दद्यादसाविति ॥१२॥

...तयोर्थवहारे यो मिथ्यावादी दिव्यावसन्नो भवति । स राज्ञा चौरव-
 च्छास्यः । अथसमं च दण्डं दाप्य इति ॥१३॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
 तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डं दाप्यौ च तत्समम् ॥१३॥*
 एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
 शिल्पे चोपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥१४॥*
 प्रतिगृह्णाति पोगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
 तस्याप्येष भवेद्धर्मः षडेते विधयः समाः ॥१५॥*

१०-११ om. Vulg. शिल्पिषूपनिधौ Vulg. ॥ १३ ॥ यो गण्डं Vulg.
 यो दण्डं Jagannātha. विधयः स्मृताः Vulg. ॥ १५ ॥ अनिर्दिष्टं च यः

अत्र यो ऽयं विधिर्न्यासेोपनिधिव्यवहारपदकथोरपि सविस्तारो ऽभि-
 हितः । एष एव याचितान्वाहितशिल्पोपनिधिञ्चिति । अत्र याचितं
 कार्यार्थं प्रार्थयित्वा यदानीतम् ।...अनु आहितमन्वाहितमिति । शिल्पे
 शिल्पिहस्तसंस्कारमुक्तो न्यासो व्याचक्षते । प्रतिन्यासस्तु कस्यापि हस्ते
 निक्षिपति द्रव्यम् । सो ऽपि कार्यकालापेक्षया यदन्यस्य हस्ते निक्षिपति स
 प्रतिन्यासः ।...॥ १३ ॥

य अनाद्यं बालं सप्रधनं नाथावृद्धा प्रतिगृह्णाति यस्यापि पूर्वोक्तस्यैव
 विधिर्द्रष्टव्यः । षडेते विधयः । षडेते विधयः समा इति । याचितविधिः ।
 अन्वाहितविधिः । शिल्पिहस्तगविधिः । न्यासप्रतिन्यासविधिः । पोगण्ड-
 विधिञ्चेति । षडेते विधयस्तुल्या द्रष्टव्याः । इति नारदीयकल्याणभाष्ये
 षड्व्यवहारपदभेदसहितमुपविधिनाम द्वितीयं व्यवहारपदं समाप्तम् । इदानीं
 चिमेदं संभूयसमुत्थानमुच्यते ॥ १५ ॥

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वन्ते ।
 तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
 फलहेतोरुपायेन कर्म संभूय कुर्वताम् ।
 आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥ २ ॥*
 समो ऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।
 क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधाः ॥ ३ ॥*
 भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
 कुर्युस्ते ऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥ ४ ॥*
 प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत् ।
 असंदिष्टञ्च यत्कुर्यात्सर्वसंभूयकारिभिः ॥ ५ ॥*

संभूय एकत्र मिलित्वा संव्यवहारं प्रति यत्समुत्थानं नाम व्यवहारपद-
 मुच्यते ॥ १ ॥

यद्वणिग्भिर्मिलित्वा द्रम्मसहस्रं पिण्डे वाणिक्यं प्रारब्धम् । तत्रैकेनार्धे पञ्च
 शतानि निक्षिप्तानि । अन्येन पञ्चमांशे शतद्वयम् । अन्येनापि शतद्वयमेव ।
 अपरेण दशमांशे शतमेकम् । एतेषां स्वांशप्रक्षेपो ज्ञाभ्यययोराधारभूतः

॥ २ ॥

तत्रायव्ययौ स्वकीयस्वकीयांशावतारेण संबध्येते ॥ ३ ॥

यः प्रथमारम्भे समयः कृतः । तत्राव्यभिचारेण अविलोपनेन भाण्डपिण्ड-
 व्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणानि स्वांशानुसारेण कर्तव्यानीति ॥ ४ ॥

एतैश्च सर्वैरपि सामदायिकैः समर्पितं प्रमादाद्यो नाशयति । स तन्ना-
 शितं दाप्यः । प्रतिषिद्धे च । असंमतकृतं च यत्किमपि हानिकारि भवति ।
 तदपि दाप्य एवेति ॥ ५ ॥

दैवतस्करराजभ्यो व्यसने समुपस्थिते ।
 यस्तत्त्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६॥*
 एकस्य चेत्याद्यसनं दायादेऽस्य तदाप्नुयात् ।
 अन्यो वासति दायादे शक्ताश्चेत्सर्व एव वा ॥७॥*
 ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।
 स्वभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥८॥*
 ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।
 अदुष्टं वर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावापि ॥९॥*

जुयात् Vulg. ॥ ५ ॥ यस्तत्त्वशक्त्या रक्षेत A ॥ ६ ॥ सक्ताश्चेत् Y ॥ ७ ॥

दैवात्प्रदीपने दक्ष्यमानं यः कश्चिदेक एव रक्षति । तथा तस्कररहन्दात् ।
 तथाऽन्तर्गर्भितयद्दण्डोद्यतराक्षः पार्श्वोद्यः स्वकीयेन प्राणव्यायामेन तस्मा-
 मान्यभाण्डं रक्षति । तस्य दशमांशः श्लेषफले भवति ॥ ६ ॥

तेषां संभूयकारिणां मध्ये यद्येकस्य कस्यापि मृत्युः स्यात् । तदा तदी-
 यांशं पुत्रादिदायादा अधिकारिभ्यस्तदाप्नुयुः । असति दायादे तेषामेकतमो
 वा यस्तन्निर्हंतुं शक्ताः । अथवा यदि शक्तास्तदा तदीयांशं सर्वं एव ते
 मृच्छीयुरिति । इति संभूयसमुत्थाने सामवायिकभेदः प्रथमः ॥ ७ ॥

ऋत्विजामपि एकयज्ञे संश्रये प्रचरतां यद्येकस्य कस्यापि व्यसनं भवति ।
 तदा तदीयकर्मधुरमन्यः कश्चिन्निर्वाहयेत् । दक्षिणाभागमपि तत्प्रकल्पित-
 निर्वाहक एव स्वभेत ॥ ८ ॥

अदुष्टमपि अनपकारिणमपि याज्यं यदि ऋत्विक् कर्मरूढोऽपि क्रोध-
 बोभादिना अथान्तर एव त्यजति । अथवा एवमृत्विजं याज्य एव त्यजति ।
 ततः प्राप्तव्यवहारयोर्द्वयोरपि तयोर्दोषवाग्स् एव राक्षो विनयं प्राणः ॥ ९ ॥

ऋत्विक् तु त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः ।
 यदृच्छया च यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०॥*
 क्रमागतेष्वेष धर्मी दृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम् ।
 यादृच्छिकेषु याज्यस्य तच्चागे नास्ति क्विबिधम् ॥११॥*
 शुल्कस्थानं वणिक् प्रातः शुल्कं दद्याद्यथोदितम् ।
 न तद्यतिहरेद्राज्ञो बलिरेष प्रकीर्तितः ॥१२॥*
 शुल्कस्थानं परिहरन्नकाञ्चे क्रयविक्रयी ।
 निथ्योक्ता च परिमाणं दाप्यो ऽष्टगुणमत्ययम् ॥१३॥*

पूर्वजुष्टः Vulg. ॥ १० ॥ प्राप्य Vulg. तज्जातु हरेत्वाज्ञो Vulg.
 ॥ १२ ॥ मिथ्यावादी च संख्याने Vulg. षट्गुणमन्वयः y. ॥ १३ ॥ १४-१५
 om. Vulg.

एतच्च त्रिविधत्वमेतदथ दर्शितं यत् ॥ १० ॥

ये ऋत्विजः पूर्वसेविताः क्रमागताः । तथा ये स्वयं कृता भवन्ति । तेषां
 त्यागे ऽयं युक्तपरित्यागविनयविचारो दृष्टः । यस्तु न पूर्वदृष्टो न च स्वयं
 कृतः । यदृच्छयागतः प्रीतिपूर्वकमात्विज्यं करोति । तस्य तत्पूर्वत अन्यः
 कश्चिद्गुणातिरिक्तः खेदातिरिक्तो वा समागतो भवति । तदा तं यदृच्छया
 गतं परित्यजतर्त्तं खेदातिरिक्तं तदीयकर्मधिकारयतो दक्षिणाभागं च
 तस्य प्रयच्छतो याज्यस्य षट्गुणमावकाशो नास्तीति ।...अथ प्रौत्सिको भेदो
 भवतीति ॥ ११ ॥

यच्छुल्कं नाम एष राज्ञो बलिः प्रवर्तनभागः । तं व्यतिक्रम्य । बलिघ्न
 व्यतिहरेत् ॥ १२ ॥

अत्राष्टगुणस्य शुल्कस्य विनयस्य स्थानत्रयमुद्दिष्टम् । एकं शुल्कस्थानं
 परिहृत्यादत्तशुल्कस्यैव बलिजो गच्छतः । द्वितीयमदत्तशुल्कभागस्य अकाशे

सदा श्रोत्रियवर्ज्याणि शुक्कान्याहुः प्रजानता ।
 गृहोपयोगि यच्चैषां न तु वाणिज्यकर्मणि ॥१४॥
 प्रतिग्रहे द्विजातीनां धनं रङ्गोपजीविनाम् ।
 स्कन्धवाह्यं च यद् द्रव्यं न तद्युक्तं प्रदापयेत् ॥१५॥
 कश्चिच्चेत्संचरन्देशान्प्रेयादाभ्यागतो वणिक् ।
 राजास्य भाण्डं रक्षेत यावद्दायाददर्शनम् ॥१६॥*
 दायादे ऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्यो वा समर्पयेत् ।
 तदभावे सुगुप्तं तद्धारयेद्दशतीः समाः ॥१७॥*
 अस्वामिकमदापादं दशवर्षस्थितं ततः ।
 राजा तदात्मसात्कुयादेवं धर्मो च हीयते ॥१८॥*

क्रयविक्रये कुर्वतः । द्वितीयं भाण्डपरिमाणं मिथ्या जनस्य कथयतः । एतेष्व-
 पराधेषु पतितो वणिक् शुक्काष्टगुणमन्वयं दण्डं दद्यादिति ॥ १३ ॥

अथ श्रोत्रियशब्देन ब्राह्मणः परिगृहीतः ब्राह्मणस्य यत्किमपि गृहोप-
 योगि द्रव्यं भवति तद्वर्जं राज्ञां शुक्कम् । अथ सो ऽपि वाणिज्यं कुर्वन्किं-
 नयत्वानयति वा ततः शुक्कं ददाति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्य प्रभूतमपि यत् प्रतिग्रहधनं । तथा रङ्गोपजीविनामपि नटगा-
 यतादीनाम् । तथा च सर्वजनसामान्यमपि स्कन्धवाह्यं यत्किमपि बाह्या-
 ऋद्धमेतत्सिद्धिमपि द्रव्यं राजा शुक्कं न दापयेत् ॥ १५ ॥

इति संभूयसमुत्थाने श्रौत्सिककमेदस्तृतीयः । समाप्तं चैतत्संभूयसमुत्थानं
 द्वितीयं व्यवहारपदम् । इदानीं चतुर्भेदं दत्तस्यादानं नाम चतुर्थं व्यवहारपदं
 भविष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
 अदेयमत्र देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥*
 तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
 दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥*
 अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
 निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ ४ ॥*
 आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ५ ॥*
 कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
 तद्देयमपहृत्यान्यत्कुटुम्बी दौषमाप्नुयात् ॥ ६ ॥*

सुबोधाधिकारः श्लोको ऽयम् ॥ १ ॥

देयं ज्ञेयं दानविषये अदेयं च दत्तं ज्ञेयं कीदृशमदत्तं चेत्त्रयं दानमार्ग-
 श्चतुर्विधो ऽपि व्यवहारे विज्ञेयः ॥ २ ॥

तत्राल्लप्रकारमदेयम् । देयमेकप्रकारमेव । सप्तप्रकारं दत्तम् । अदत्तं
 षोडशप्रकारम् । एतानि प्रति पदमुच्यन्ते ॥ ३ ॥

अत्र परस्य सामान्यकार्यकरत्वात् किञ्चिद्भक्तु समर्थं अतिसविशेष-
 कार्यकरत्वाच्चमवस्तु ततः समानीयते । अनु पश्चात् । अन्वाहितमेतदादौ
 ज्ञात्वा । अन्यत्बुबोधं सर्वम् । एतान्यष्टावदेयानि दत्तान्यपि चलन्ति ॥ ४ ॥

कुटुम्बे कुटुम्बिनावश्यमेव भरणीयं तस्माद् यथायत्किञ्चिदतिरिच्यते, तदेव

कुटुम्बं

यातायति.

यस्य चैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं धृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥
 पण्यमूल्यं श्रुतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।
 स्त्रीभक्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥*
 अदत्तं तु भयक्रोधद्वेषभोकरुगन्वितैः ।
 तयोक्तोचपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ ९ ॥*
 बालमूढास्वन्त्रान्मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
 कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिज्ञाभेष्यया च यत् ॥ १० ॥*

तदियमविहिंस्यान्यन्यान्यथ न्यायं समाप्नुयात् ॥ Vulg.; तदेयं सुहृदन्य-
 स्नात्कुटुम्बी दोषमाप्नुयात् ॥ A, See Viramitr. ॥ ६ ॥ ७ om. Vulg.
 See Manu XI. 7, स्त्रीशुक्ला० Vulg. ॥ ८ ॥ ०क्रोधभोकावेग०

दातव्यम् । एकत्रिधमेव दृष्टम् । यत्पुनर्दीयमाणं कुटुम्बपीडाकारि तदत्त्वा
 दोषमाप्नुयात् पुण्यमिति ॥ ६ ॥

एतन्न कुटुम्बभरणवित्तप्रमाणमुक्तम् । यस्याधिकमस्ति स सोमपानं यच्चत्वं
 स्वर्थं कर्तुमर्हति विप्र इति ॥ ७ ॥

एतेषु सप्तसङ्घविरुद्धस्थानेषु यदत्तं तदेव दत्तमित्युच्यते । श्रेष्ठं पुनः
 मोहशत्रिधमदत्तं त्रिज्ञेयम् । तदुच्यते ॥ ८ ॥

दुष्टेन साधुरद्वयां प्राप्तो ऽभिहितः । दम्नायां शतं इदासि ततो जीवसि
 कान्नाथा श्वियञ्जे । स्त्री ऽपि भयाद्गदति । दास्यामीत्येतद्भयप्रतिश्रुतमदत्त-
 मिति विज्ञेयम् । एतदेकम् । तथा गृहस्थो दूरदेशगतः सप्तसैव पत्न्या
 आसने प्रतिपादिते क्रोधाद् गृहोपरि ह्येके च ससुत्पन्ने षदति । त्रासश्च
 यत्नदीयन्ते किञ्चिदासगणयनीयादिकां च पश्यसि तत्सर्वं मया तव दत्तम् ।

अपाचे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाद्दत्तं तदपि स्मृतम् ॥ ११ ॥*

Vulg. ॥ ६ ॥ ममेदं Vulg. ॥ १० ॥ स्यादविज्ञानाद् Vulg. ॥ ११ ॥

इत्युक्ते ऽपि क्रोधद्वेषदत्तमदत्तमिति विज्ञेयम् । एतद्वितीयम्^२ तथा अत्यन्तेष्टमरणाच्छोकार्ता वदति । अहं वनं यास्याम्यद्यैव स्वगृहं तु मया ब्राह्मणेभ्यो दत्तमिति । श्वद्वतीयं ज्ञेयम्^३ । तथा राजान्वितः संनिपाततो वदति । ब्राह्मण मया तव सुवर्णशतं दत्तम् । एतद्भुजान्वितदत्तमदत्तं चतुर्थम्^४ । तथा व्यवहारको यः सभ्यं वदति । यदि मम जयं ददासि ततो ऽहं पञ्चशतं दास्यामीत्येतदुत्कोचप्रतिश्रुतं दत्तमप्यदत्तं पञ्चमम्^५ । तथा हास्येन यद्दत्तं तत्परिहासदत्तमपि अदत्तं षष्ठम्^६ । तथा यस्य कामुकस्य चूतमञ्जरी नाम वेश्या प्राणप्रियतरा...त्रिंशद्योजनस्थितठक्कूरस्य समर्पिता । तं च विरहाग्निदीप्तं कश्चिदागत्य वदति । यद्यहं तव चूतमञ्जरीं दर्शयामि ततः किं ममाङ्गुलीयकं ददासि । स च वदति । अवश्यं प्रयच्छामि । अयं च तव प्रतिभूः । इति प्रच्छन्ना प्रकटीकृत्य चूतदत्तसत्त्वा मञ्जरी दर्शिता । इति व्यत्यासच्छ्लयोगतो दत्तमदत्तं सप्तमम्^७ । व्यत्यासः व्यपदेशः । तत्सहितं क्लृप्तं व्यत्यासच्छ्लमिति । तथा बालेन दत्तमदत्तम्^८ । तथा मूढेन दत्तं नवमम्^९ । तथा अस्वतन्त्रेण दत्तं दशममदत्तम्^{१०} । तथा देशको नदीपूरणीयमान आर्तो यद्ददति । यो मां न्नियमाणं रक्षयति तस्याहं सुवर्णशतं दास्यामीति प्रतिश्रुते ऽपि तेनार्तेन दत्तमदत्तमेकादशम्^{११} । सुरामत्तेनापवर्जितं दत्तं परित्यक्तमदत्तं द्वादशम्^{१२} । उन्मत्तेन सग्रहेण अपवर्जितं दत्तमदत्तं त्रयोदशम्^{१३} । तथा कर्ता ममायं कर्मेति किञ्चिदनागतमेव समर्पितम्... एतदपि प्रतिष्ठाभेच्छया दत्तं चतुर्दशम्^{१४} । तथा श्रुद्रस्य यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा अज्ञानाद् ब्राह्मणबुद्ध्या दानं दत्तमेतदपात्रमित्युक्ते दत्तमदत्तं पञ्चदशम्^{१५} । तथा देवार्चकसुवर्णमुखकोशदेशोपशोभार्थं त्रयं यद्दत्तम् । यावता द्युतवेश्या-

युक्तात्यदत्तं यो लोभाद्यथादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दंष्टस्तथादत्तप्रतीच्छकः ॥ १२ ॥*

16 धर्मेषु तद्विनाशितुमुद्यतः । ईदृशो कार्ये वा धर्मसंहिते दत्तमदत्तं षोड-
शम् । ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

अत्रैवमेतत्षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमुक्तम् । तद्यो लोभाद्यसिद्ध्यति ।
यथासुप्रकारमप्यदेयं प्रच्छयति । एतौ हावपि अदेयदायको अदत्तप्रतीच्छको
राज्ञा दण्डगविति । इति नारदीयसंहितायाः कल्याणविवरणे दत्ताप्रदा-
निष् नाम व्यवहारपदं चतुर्थं चतुर्भेदम् । इदानीं शुभ्रुषाभ्युपगमो नवभेद
उच्यते ॥ १२ ॥

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरस्तीषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ २ ॥*
 शिष्यान्तेवासिमृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ ३ ॥*
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
 जातिकर्मकृतश्चोक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ ४ ॥*
 कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ ५ ॥*

शिष्यकृतं स्मृतम् ॥ Vulg. ॥ ५ ॥ अथोन्नति । A. ॥ ७ ॥ अधःपाल्यनहं-

अत्राशुश्रूषाभ्युपेत्य व्यवहारपदस्य नाम जज्ञयामात्रमिदमुद्दिष्टमधिकार-
 स्त्रोक्ते ऽस्मिन्निति ॥ १ ॥

अत्र शुश्रूषकः पञ्चप्रकारो दृष्टः । चतुःप्रकारः कर्मकरः । पञ्चदशप्रकारो
 दास इति ॥ २ ॥

अत्र शिष्यान्तेवासी च मृतकश्चाधिकर्मकृच्चैते चत्वारो ऽपि कर्मकरा
 उक्ताः । ये पुनः पञ्चदश दासास्ताम्यहदासीजातमये कृत्वायतः सविक्रमं
 वक्ष्यति ॥ ३ ॥

येषां च शुश्रूषककर्मकरदासाणां सर्वेषामपि अस्वतन्त्रत्वं सामान्यं यस्तु
 विशेषः स जातिवशादेषां वृत्तिश्च कर्मानुसारिणी । इति शुश्रूषकभेदः ॥४॥

कर्म शुभाशुभतया द्विविधं दृष्ट्वा तत्र शुभं कर्मकराणामशुभं दासाणा-
 मिति ॥ ५ ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
 गुह्याङ्गस्पर्शनेच्छिष्टविण्मूषग्रहणोऽञ्जनम् ॥ ६ ॥*
 इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथो ऽन्ततः ।
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ ७ ॥*
 आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रथतो गुरुम् ।
 तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥ ८ ॥*
 ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षमधःशायनलंछतः ।
 जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वेत्यायी गुरोर्गृहे ॥ ९ ॥*
 नासंदिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद्वा गुरुणा क्वचित् ।
 संदिष्टः प्रतिकुर्वीत शक्तश्चेदविचारयन् ॥ १० ॥*
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
 आसीने ऽधो गुरोः पार्श्वे फलके वा समाहितः ॥ ११ ॥

छतः । C; अधःशायनलंछतः । B. β. C. L. y. ॥ ९ ॥ नासंदिग्धः
 B. β. C. A. कर्म कुर्वीत Vulg. ॥ १० ॥ आसीताधो गुरोः कूर्चे

निगदव्याख्यातौ श्लोकौ । अशुभकर्मभेदः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यावद्विद्याग्रहणसमाप्तिस्तावच्छिष्यो गुरुं शुश्रूषेत् । गुरुपत्नीं गुरुपुत्रं
 च तद्वदेवेति ॥ ८ ॥

जघन्यशायी पश्चाच्छायी । श्रेष्ठं प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

अनादिष्टो न गच्छेन्न तिष्ठेत् । यथादिष्टस्तदविचारयन् । यदि शक्तः ।
 नो चेत्स्वरूपं निवेदयेत् ॥ १० ॥

स्यष्टार्थो ऽध्ययनविधिः ॥ ११ ॥

स्रोतोवहेव सर्वत्र विद्या निम्नानुसारिणी ।
 निम्नवर्ती भवेत्तस्मात्तदर्थी सर्वदा गुरोः ॥ १२ ॥
 अनुशास्यश्च गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
 अविधिनाथवा बद्धा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ १३ ॥ * ॥
 भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
 अनुशास्याथ विश्वास्यः शास्यो राज्ञान्यथा गुरुः ॥ १४ ॥
 समाहृतश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥ १५ ॥ * ॥

Vulg. कलके A. ॥ ११ ॥ १२ om. Vulg. अध्ययनार्थं शास्यः (शास्त्रं y)
 स्याद्रज्ज्वा Vulg. ॥ १३ ॥ अनुशास्य च विश्वास्य Vulg. ॥ १४ ॥ इत्वा A.
 ॥ १६ ॥ हि य आचार्यं परित्यजेत् Vulg. ॥ १८ ॥ In the gloss on १८,

स्रोतोवहा नदी यथा सा निम्नानुसारिणी तथा विद्यापि । तस्माद्यो
 विद्यार्थी तेन सर्वदा प्रणतेन भवितव्यमिति ॥ १२ ॥

यदि गुरोरादेशकारी न भवति । ततो गुरुणानुशास्यः तिरस्कारणीयः ।
 बद्धा रज्ज्वा वंशावयवेन शासनीयः । अविधिनेति निस्तुरमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुपितेनापि गुरुणा न भृशं ताप्यः शिष्यः । नोत्तमाङ्गे ताप्यो न वक्षसि ।
 ताडितो ऽप्यनन्तरमुञ्चासनीयः । यदा पुनरतिक्रोधादधिकं ताडनं गुरुः
 करोति । तदा स गुरुः शिष्येण विदितो राज्ञा शास्यो दण्डनीय
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदा च शिष्यः समाहृतो भवति समाप्तविद्यः । तदा गुरवे दक्षिणां
 दत्त्वा गृहं प्रतीयादिति ॥ १५ ॥

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥१६॥*
 आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
 न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥१७॥*
 शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यं संपरित्यजेत् ।
 बलाद्वासयितव्यः स्याद्बधन्धौ च सो ऽर्हति ॥१८॥*
 शिक्षितो ऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।
 तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥१९॥*
 गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणाम् ।
 शक्तितश्चानुमान्येनमन्तेवासी निवर्तते ॥ २० ॥*

A. inserts a number of spurious verses treating of persons unfit to be instructed. गृहीतशिल्पसमये...शिक्षि-

यश्च शिल्पादिविज्ञानविद्यार्थी भवति स कालं निश्चितमवधिं कृत्वा...
 गुरुगृहे वसेदिति ॥ १६ ॥

आचार्यश्च तेन अन्तेवासिना तदेव शिल्पकर्म कारयेन्नान्यत्स्वगृहे दत्त-
 भोजनं शिक्षयेत् । पुत्रवत्पश्येन्न कर्मकरवत् ॥ १७ ॥

यस्तु शिष्यो महापातकाद्यदुष्टं गुणं शिक्षयन्तं परित्यजेदसौ तेन गुरुणा
 बलाद्वासयितव्यः । बधन्धौ च सो ऽर्हति ॥ १८ ॥

...गुरोरेव फलं न शिष्यस्य किञ्चित् ॥ १९ ॥

शिक्षितश्च शिष्यः संपूरितशिल्पकालसमयत्नं गुरुमनुज्ञां वाच्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य च गुरुगृहान्निवर्तते स्वगृहं प्रेष्यादिति ॥ २० ॥

वेतनं वा यदि कृतं ज्ञात्वा शिष्यस्य कौशलम् ।
अन्तेवासी समादद्यान्न चान्यस्य गृहे वसेत् ॥२१॥

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमो ऽधमः ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्याद्देषां कर्माश्रया भृतिः ॥२२॥*
उत्तमस्त्वायुधीयो ऽत्र मध्यमस्तु कृषीबलः ।
अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥२३॥*

तन्वानुमत्तेनम० A. ॥ २० ॥ २१ om. Vulg. स्याद्देषा B. b. β. L;

अथ शिष्यस्य विद्वानकौशलं दृष्ट्वा गुरुर्या तस्य किञ्चिद्वेतनं जल्पितं
भवति । ततः शिष्यस्तदादद्यात् । न चान्यगृहे वसेदिति । इत्यन्तेवासि-
वृत्तम् । इति गारदीयधर्मशास्त्रे कल्याणभट्टकृतभाष्ये अन्तेवासिप्रकरणं
समाप्तम् ॥ २१ ॥

भक्तिरूपचारः । कर्माश्रया कर्मनिबन्धना । इति रत्नाकरः । तथा च
यस्य भृतकस्य यादृशं वेतनं तदनुरूपेण कर्मणो निष्पत्त्यनुसारेण । इति
यावद्भृतिर्दातव्या । यथा को ऽपि स्वपराम्परेण शतं परसेना वारयति ।
कोऽपि शकां परसेना वारयति । तत्र तयोः शक्त्यनुरूपा भृतिः । उपचारः
कर्मगतविशेषः । स च स्वयमेवोक्तः । उत्तमस्त्वायुधीयो ऽत्र । इति यदा
आयुधीयानामपि प्रधानाप्रधानकर्मविवेचनया इति यथाग्नेयोधी पश्चाद्यो-
धीत्यादि । एवं गृहप्रच्छादनकर्त्रा दृणादिसमवधानकर्त्रा च इत्यादि ।
एषां कर्मानुरूपेण भृतिर्दानम् ॥ Jagannātha's Vivādashan-
gārṇava, III. 1, 23 ॥ २२ ॥ २१ ॥

अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥२४॥*

शुभकर्मकरास्त्वेते चत्वारः समुदाहृताः ।

जघन्यकर्मभाजस्तु श्रेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२५॥*

स्यादेवां C. y. and Vivâdachintâmani, etc. कर्मन्विया b. ß. y.
॥ २२ ॥ वडवाभृतः B. ß; च उदाहृतः C. y. ॥ २२ ॥ यो वैषां Vulg.

अर्थेषु कार्येषु अनयोर्द्वयोरप्यधिककर्मकरकौटुम्बिकसंज्ञं व्यवहाराय ।
इति रत्नाकरः । तथा च राजादेः प्रजापाकनादिरूपेषु तत्करयज्ञादि-
कार्येषु युद्धोपयुक्तसेनारक्षाप्रतिपाकनादिरूपेषु वा इतरेषामपि भूमि-
गतसस्यानयनादिस्त्रीतत्रयसंयज्ञादिव्यपि अधिकृत इत्यर्थः । एवं वादे नि-
युक्तोऽपि बोध्यः । कुटुम्बस्योपरि । अधिकृतस्तु सुगम इति तेन नेक्तः ।
कुटुम्बभक्तवसनसमवधानादिषु योऽधिकृतः । सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः ॥
Jagannâtha, III. 1,25 ॥ २४ ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवासिभृताधिकर्मकृतः । कर्मकृतः शिष्यादिचतुष्टयस्येति
रत्नाकरः । तथा च शिष्यादिना गृहशोधनादिकं न कारयितव्यमितिभावः ।
भृतकोऽपि गृहशोधनादिकं न कुर्यादिति शब्दतोऽवगम्यते ॥ Jagann-
âtha, III. 1,26. ॥ २५ ॥

गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । जन्मः प्रतियज्ञादिना ।
दायादुपागतः पित्रादिदासः । क्रमेण पुत्रादिप्राप्तः । अनाकाशभृतः आ-
सन्म्यक् कालः सुभिच्छकाशः । तद्विपरीतो ऽनाकाशः दुर्भिच्छकाशः तदानीं
भृतः अन्नं दत्त्वा यो रक्षितप्राणः । आहितः स्वामिनाधानग्रहणार्थं धनिके
आधीकृतः स्वदासः तद्दिनावधि धनिकस्य दासः । मोक्षितो महत्स्वर्णात्
महतो धनात् धनिकसकाशे मोक्षितो दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
समरे प्राणसंशये आसन्नः दास्यस्वीकारेण रक्षितप्राणः विजेत्ता प्राप्तः ।

गृहे जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
 अनाकालमृतो लोके आहितः स्वामिना च यः ॥२६॥*
 मोक्षितो महतश्चर्णात्प्राप्तो युद्धान्पणे जितः ।
 तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥२७॥*
 भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२८॥*
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
 प्रसादाद्बनिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२९॥*
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥३०॥*
 अनाकालमृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
 संभक्षितं यद्दुर्भिष्टो न तच्छुध्येत कर्मणा ॥३१॥*

See Mitāksharā, etc. ॥ ३० ॥ संभक्षितं तु यद्भैक्षं B. β. b. C. y.

पणे जितः यद्यस्मिन्निवादे पराजितो भवामि तदा तव दासो भवामीति
 प्रतिज्ञावशात्पराजितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति कृताभ्युपगमः
 भनादिलोभात् । प्रव्रज्यावसितः । कृतः कृतकालः । एतावन्तं तवाहं दास इति
 कृतसमयः । इति यावत् । विक्रेता चात्मन इति । यश्चात्मानं विक्रीणीते ।
 इति पञ्चदशप्रकारा दासा नारदेनोक्ताः । इति विज्ञानेश्वरचण्डेश्वर-
 वाचस्पतिभवेदेवानुसारेण व्याख्यातम् ॥ Jagannātha, III. 1, 29.
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहितो ऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
 अयोपगमयेदेनं स विक्रीतादनन्तरः ॥३२॥*
 ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ।
 कृतकालव्यपगमात्कृतको ऽपि विमुच्यते ॥३३॥*
 तवाहमित्युपगतो ध्वजप्राप्तः पणार्जितः ।
 प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥३४॥*
 राज्ञामेव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः ।
 न तस्य विप्रमोक्षो ऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥*॥३५॥
 भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्दवानां तु मुच्यते वडवाहृतः ॥३६॥*

See Mitāksharā, etc. ॥ ३१ ॥ यदोपगमयेदेनं b. L. C. y. See
 Vivādachintāmaṇi, etc. ॥ ३२ ॥ पणार्जितः b. C. ॥ ३४ ॥ वडवाभृतः

स्वामी यस्य दासः स पिता वा स्वयमेव वा यद्येनं दासमुद्धरते तदा
 आहितो ऽपि दासो मुच्यत इत्यर्थः । अत्र अयेत्यादि यस्मिन्नाहितो
 दासत्वमेव यदि ग्राहयेत्तदा क्रीतादनन्तरः क्रीतादविशिष्टो भवतीति
 रत्नाकरः । धनरूपमृष्येण स्वामिना विक्रीतत्वात्क्रीत एव भवतीति ।
 आत्मविक्रेता च तत्त्वतः क्रीत एवेति ततश्च अन्ययोः स्वामिप्रसादतत्प्राण-
 रक्षाभ्यां विना न दास्यमोक्ष इति भावः ॥ Jagannātha, III. 1, 45.
 ॥ ३२ ॥

भक्तार्थं यः कर्मकरः सो ऽपि तन्वागाम्मुच्यत इत्यर्थः । इति मिश्राः ।
 ...निग्रहात् आच्छेदात् वडवा दासी इति रत्नाकरः । दासेन सह
 संभोगनिरोधादित्यर्थः । इति मिताक्षरा । वडवा दासी तस्या निग्रह-

विक्रीणीते य आत्मानं स्वतन्त्रः सन्नराधमः ।
 स जघन्यतरस्तेषां नैव दास्यात्प्रमुच्यते ॥३७॥*
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
 राज्ञा भोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३८॥*
 वर्णानां प्रातिश्लोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनो ऽन्यत्र दारवहासता मता ॥३९॥*
 तवाहमिति चात्मानं यो ऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
 न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥४०॥*
 अधनास्त्रय एवाक्ता भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥४१॥*

Vulg. See २८ ॥ ३६ ॥ तेषां यत्किंचन द्रव्यं तत्सुद्रव्यं प्रकीर्तितम् ॥
 b. L. C. y. See Manu VIII, 416. ॥ ३९ ॥

ख्यागः । तदनन्तरं स्वामिकर्मकरत्वं निवर्तत इत्यर्थः । इति विवादचिन्ता-
 मणिः ॥ Jagannâtha, III. 1, 48. ॥ ३६ ॥

एतच्च स्वामिप्रसादं विना दासस्य स्वयं गमने बोध्यम् । अस्वतन्त्रः दासः
 प्रयच्छति अन्यं पुरुषं दास्याय गच्छति । तत्र तं दासं पूर्वस्वामी एव लभेत
 परस्वामी तु तं परिगृह्णन्पि न प्राप्नोति । स्वामिप्रसादे तु विद्वेष्यस्य
 दास्यमोक्षो भवतीति वक्तव्यम् ॥ Jagannâtha, III. 1, 39. ॥ ३० ॥

प्रीतमानसः संतुष्टः । एतदुपलक्षणम् । स्वामिप्राणप्रदादेर्दास्यमोक्ष-
 षोद्यतस्य तत्रान्यप्रकारदास्यमोक्षणाकथनात् । अथवा स्वामिप्राण-
 प्रदादेर्दास्यमोक्षणमपि प्रीतमानसेनैव स्वामिना कर्तव्यमिति भावः ।
 क्लान्धादादायेति एतेन तस्य जगवद्हननिवृत्तिः सूचिता । जगवद्हननिवृत्तैव

स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

त्कन्यादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाभसा ॥४२॥*

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यश्चिरवाकिरेत् ।

क्रि/अदास इति चोक्ता त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥४३॥*

सर्वदासकर्मनिवृत्तिः शाब्दबलादवमीयते । पुष्पाक्षतयुक्तजलपातनं च मङ्गलं दास्यमोक्षणाङ्गं शास्त्रीयम् । अयमदास इति चिरक्तिरपि दा-
र्ष्ट्यां । एवं प्राङ्मुखत्वेन विसर्जनमपि मङ्गलं शास्त्रीयमङ्गलम् । ततः
प्रभृति स स्वाभ्यनुग्रहपातित इति वक्तव्य इति रत्नाकरः ॥ Jagannâ-
tha, III. 1, 50, ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे टीकासहिते ऽशुश्रूषाभ्युपेत्य नाम पञ्चमं
व्यवहारपदं समाप्तम् ॥

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
 वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
 भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
 आदौ मध्ये ऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ २ ॥*
 भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।
 स्नाभगोबीजसस्यानां वणिग्गोपकृषीबलाः ॥ ३ ॥*
 क्रियोपकरणं चैषां क्रियां यत्प्रत्युदाहृतम् ।
 तत्स्वभावेन कुर्वीत न जिह्वेन समाचरेत् ॥ ४ ॥*
 कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
 भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥ ५ ॥*
 भृतिषड्भागमादद्यात्पण्यं युग्यकृतं त्यजन् ।
 अददत्कारयित्वा तु सोदयां भृतिमावहेत् ॥ ६ ॥*
 अनयन्भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहने ।
 दाप्यो भृतिचतुर्भागं सममर्धपथे त्यजन् ॥ ७ ॥*
 अनयन्वाहको ऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥ ८ ॥*

वणिग्गोपः Vulg. See Viramitrodaya, etc. ॥ ३ ॥ गृहीत्वा-
 कर्माणो C. ॥ ५ ॥ अनयन्श्चापि तद्देशं भृतिहानिमवाप्नुयात् ॥ Vulg. See
 Jagannâtha. ॥ ६ ॥ अददत्कारयित्वा तु दण्डधान्यादिकं धनम् । Vulg.
 See Jagannâtha. ॥ ७ ॥ द्विशता (विंशता) भृतिः । Vulg. See

भाटयित्वा भाटकेन गृहीत्वा । भाण्डवाग्धामी । यानवाहने अन्वादि-
 ष्ट्यादिरूपे भाटको भाटकगृहीता इति चण्डेश्वरः ॥ Jagannâtha,
 III, 1, 89. ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
 स दाप्यो यत्प्रणष्टं स्याद्द्वैवराजकृतादृते ॥ ९ ॥*
 गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्द्विशताद्भृतिः ।
 प्रति संवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमे ऽहनि ॥ १० ॥*
 उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनीक्षये ।
 घोर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥ ११ ॥*
 सा चेन्नैर्व्यसनं गच्छेद्वायच्छेत्तत्र शक्तितः ।
 अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥ १२ ॥*
 अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।
 वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चापि राजनि ॥ १३ ॥*
 नष्टविनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
 हीनं पुरुषकारेण पालयैव निपातयेत् ॥ १४ ॥*
 अजाविके तथारुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
 यां प्रसङ्गा वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ १५ ॥*

Vīramitrodāya, etc. ॥ १० ॥ अशक्तां प्रतिपन्नां तु Vulg. See
 Vīramitrodāya, etc. ॥ १२ ॥ हन्यान्न पालस्तत्र किञ्चिदधी । Vulg.
 See Manu VIII. 231. ॥ १५ ॥ स्यात्पालस्य स्वामिदर्शनात् । Vulg.

भाण्डं भृतकव्यापार्यमाणं द्रव्यम् । व्यसनं विघटनं वाहकदोषतः भृत-
 कजनदोषतः । इति रत्नाकरः । तथा चेदं वचनं न केवलं वाहकपरं
 किंतु सर्वभृतकपरमिति भावः ॥ Jagannātha III. 1, 82. ॥ ९ ॥

विघुष्यापहृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनश्चापि शंसति ॥१६॥*
अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्दालशृङ्गादिदर्शनात् ॥१७॥*
शुष्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विस्तदामुयात् ।
अप्रयच्छंस्तदा शुष्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥१८॥*
अयोनौ वा समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
शुष्कं सो ऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावद्देव तु ॥१९॥*
पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥२०॥*

See Vivâdachintâmapî, Jagannâtha. ॥ १७ ॥ त्वक्ता सर्वमयो-
धितम् ॥ B. ß. ॥ २० ॥ स्तोमं विना यो निवसेत्परभूमावनिश्चितम् । B. ß.

अयोनौ मुखादौ । समाक्रामेत् मैथुनं कुर्यादात्मार्थं भाटयित्वा बद्धमिः
पुरुषैर्योजयेदित्यर्थः । इति चण्डेश्वरः । वेश्या शुष्कमष्टगुणमिति राज-
दण्डं च तथा दद्यादिति च मिश्रः । शुष्कमप्रयच्छन्नददस्त्रीकुर्वन् स्त्रीकार-
मप्रतिपालयन्नपि स्त्रियमनुभूय भुक्ता इत्यर्थः कृत्वादिनेत्यर्थः । अष्टगुण-
मन्यपुरुषेण तादृशस्त्रियै दीयमानस्याष्टगुणमित्यर्थः ॥ Jagannâtha,
III, 1, 95—97. ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्तोमं वासमूल्यमिति रत्नाकरः । भाटकमिति यावत् । परभूमौ वास्तु-
भूतायां स्वायासेन स्वधनव्ययेन गृहं कृत्वा यो वसति स यर्भाटकं
ददाति तदा ततः प्रयाणकाले स्वकीयकाष्ठमिच्छिष्येष्टकादिकं प्राप्नोति ।
मिच्छिमपि युक्त्वाद्धिन्नोतुं शक्नोति । यदि तु स्तोमं कथंचिदपि न दत्त-

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कदाचन ॥२१॥*

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

ग्रहीतुरा भवेद्भ्रमं नष्टं चान्यत्र संश्रवात् ॥२२॥*

॥ २१ ॥ गृहीतुना b. L. C. y; गृहीतुर्न B. β. See Viramitro-
daya. ॥ २२ ॥

वान्तदा ष्यकाष्ठादिकमपि गृह्णाङ्गं न प्राप्नोति । इत्यर्थः । गृह्णभाटकां च
राजनगरादौ प्रसिद्धमन्यत्रापि कस्यचिद्ग्राह्यादेर्भूमौ वसतः प्रजालोकस्य
करस्वरूपं यद्भवन्नियते तदपि भाटकमेव तस्य फलतः करत्वाभावात् ।
गृह्णाङ्गादेरेव करत्वादिति विभावनीयम् ॥ Jagannâtha, III. 1,
99. ॥ २० ॥ २१ ॥

स्तोमो वेतनं संश्रवो राजदैविकम् । तेन राजदैवतमन्तरेण घटितं शक-
टादि गृहीतुरेव समाधेयं स्यादिति ॥ Jagannâtha, III. 1, 104.

॥ २२ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वेतनस्यानपाकर्मेति षष्ठं श्रवणारपदम् ॥

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
 विक्रीयते ऽसमक्षं यद्विज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥ १ ॥*
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् ।
 प्रकाशविक्रये शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात् ॥ २ ॥*
 अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्रहः ।
 हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोषभागभवेत् ॥ ३ ॥*
 न गूहेतागमं क्रेता शुद्धिस्तस्य तदागमात् ।
 विपर्यये तुल्यदोषः स्तेयदण्डं च सो ऽर्हति ॥ ४ ॥*
 विक्रेता स्वामिने ऽर्थं स्वं क्रेत्रे मूल्यं च तत्समम् ।
 दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥ ५ ॥*
 परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
 राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ६ ॥

विक्रीयेता° b. L. y. C. ॥ १ ॥ तलाद्रहः b. y. C. ; बलाद्रहः L. ;
 जनाद्रहः B. β. and Viramitrodaya, Vivâdachintâmani,

निक्षिप्तग्रहणं याचितार्थानामुपलक्ष्यार्थम् । असमक्षं स्वामिन इति
 शेषः ॥ Viramitrodaya, p. 304. ॥ १ ॥

स्वामिना अस्वामिविक्रीतं स्वकीयं वस्तु यत्समीपे दृष्टं तस्माद् ग्राह्यम् ॥
 Viramitrodaya, p. 375. ॥ २ ॥

अस्वाम्यनुमतात्स्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहणं समानन्यायत्वादस्वतन्त्राणां
 बलादीनामुपलक्ष्यार्थम् ॥ Viramitrodaya, p. 376. ॥ ३ ॥

ब्राह्मणो ऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
 तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ ७ ॥
 स्वमप्यर्भं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।
 गृह्णीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततो ऽन्यथा ॥ ८ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे ऽस्वामिविक्रयो नाम सप्तमं व्यवहारपदम् ।

Jagannâtha. । ३ । न गृहेवागमं B. b. C. तेस्य L. । ४ ।
 स्वामिनो B. β. y. । ५ । निवृत्तं L. y. सर्वे b. । ६ ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यन्न प्रदीयते ।
 विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 लोके ऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
 क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥ २ ॥*
 षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।
 गणिमं तुल्लिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥ ३ ॥*
 विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यो न प्रयच्छति ।

विक्रेय b. C. y. मत्या for पण्यं B. β. ॥ १ ॥ स्थावरे L. ॥ २ ॥ गणितं
 तुल्लितं Vulg. See Viramitrodaya, Jagannātha. ॥ ३ ॥ स्थाव-

यद् द्रव्यं न दीयत इत्यन्वयः । अथवा यदिति क्रियाविशेषणमिति विक्रीया-
 संप्रदानं विवादपदमुच्यत इत्यर्थः । विक्रीयासंप्रदानं यस्य अथवा विक्रीयेत्य-
 समस्तम् । एतदेव मनुना विक्रयानुशयत्वेनाभिमतम् । Jagannātha,
 III. ३, 17. ॥ १ ॥

तथा च मूल्यक्रीतमपि गवादिकं दायभागप्रकरणे दौ दायदिशब्देना-
 क्लिख्यते क्रयविक्रयविवादे तु पण्यशब्देन । एवं च एतत्प्रकरणे यत्पण्यशब्द
 उक्लिख्यते तेन शब्देन यद् द्रव्ये क्रयविषयकविवाद उपस्थितस्तद् द्रव्यमेव
 बोधनीयमिति संकेतः कृतः ॥ Jagannātha, III. ३, 1. ॥ २ ॥

गणिमं पूगादिति रत्नाकरः । एतच्च पूगादेर्गणनायैव क्रयविक्रयव्यवहार-
 इत्यनुसारेण । आदिशब्देन कर्मदकक्षुद्रकाष्ठादेः संग्रहः । तुल्लिमं सुवर्णादि
 मेयं धान्यादिति रत्नाकरः । एतदपि धान्यादेः पाथ्यादिमानेन क्रयविक्रय-
 व्यवहार इत्यनुसारेण । क्वचिद्धान्यमपि तुल्लिमं भवति । मेयं तु हस्तादिना
 वस्त्रादिकमित्यपरे । क्रिययेति भारवहनादिः क्रिया क्रियमाणं कृष्भादीति
 रत्नाकरः । अङ्गनास्त्री रूपतः । वर्णविशेषात् । प्रत्तरादीत्यपरे । श्रिया दीप्त्या
 क्रियमाणं मुक्तादीति रत्नाकरः ॥ Jagannātha, III. ३, 3. ॥ ३ ॥

स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ ४ ॥*

अर्घ्येदपचीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेष नियमो दिग्भामो दिग्विचारिणाम् ॥ ५ ॥*

उपहन्येत वा द्रव्यं दक्षेतापह्नियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥ ६ ॥*

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदीपं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥ ७ ॥*

रस्य देयं b. y. C. ॥ ४ ॥ युक्तचेदुपचीयेत C. y.; युक्तचेदपचीयेत B. b. β. L; अर्वाक् चेदपचीयेत Kalpataru; अर्घ्येदवहीयेत Vivāda-chintāmaṇi, Jagannātha; अर्घ्येदवहीयेत Viramitrodaya. स्थायिनामेष B. b. β. y. C.; स्थायिनामेष L. and Viramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ उपहार्यं यदा b.; उपहार्यं यदा y. C.; उपहार्यं न वा B. β. ॥ ६ ॥ पण्यं तु Vulg; मूल्यं तु Jagannātha; स मूल्याद्विगुणं Virami-

...क्रिया भारतवाहनादिः। पणं क्षीरादीति रत्नाकरः। Jagannātha, III. 3, 18. ॥ ४ ॥

क्रीतं रत्नादि चित्तेनादत्तमर्घ्यादवहीयते न्यूनमूल्यं क्रमेण स्यात्। तदा मूल्यहागिसहितं क्रोचे देयम्। दिग्विचारिणां देशान्तरगमनशाशिनां देशान्तरगमने यो जाभः स्यात्तमेव दद्यादिति वाचस्पतिमिश्रः। रत्नाकरोऽप्येवम्॥ Jagannātha III. 3, 19 ॥ ५ ॥

असंप्रयच्छतः अप्रार्थनेऽपि अनुशयं विना विक्रोचेऽसंप्रयच्छतः राजदैवोपघातं विना उपहतं पण्यं किं वाप्रार्थनेऽसंप्रयच्छतः राजदैवाभ्यामुपहतमपि विक्रेतुरेवानर्घ्यमुपपादयति विक्रोचैव देयमित्यर्थः॥ Jagannātha, III. 3, 27. ॥ ६ ॥

तथान्यद्वस्तविक्रीतं यो ऽन्यस्मै संप्रयच्छति ।
 सो ऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं चैव राजनि ॥ ८ ॥*
 दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
 विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्यात् ॥ ९ ॥*
 दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेवं प्रकीर्तितः ।
 अदत्ते ऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥ १० ॥*
 लाभार्थे वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।
 स च लाभो ऽर्धमासाद्य महान्भवति वा न वा ॥ ११ ॥*
 तस्माद्देशे च काशे च वणिगर्धं समाश्रयेत् ।
 न जिह्वं च प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिकपथः ॥ १२ ॥* ॥ ८ ॥

trodaya. ॥ ७ ॥ न प्रयच्छति B. β. ॥ ८ ॥ समयं L. C. y. ; समये B. β. ;
 समयान् Vivâdachintâmani, Vîramitrodaya. ॥ १० ॥ सदा लाभ-
 र्धमासाद्य Vulg. See Vivâdachintâmani, Jagannâtha. ॥ ११ ॥
 वणिगर्धं b. L. C. y. जिह्वे L. b. C. y. ; जैह्वे Jagannâtha. ॥ १२ ॥

अन्यत्र मूल्यसंवादं कृत्वा तद्वस्तुनस्ततो ऽन्यस्मै यस्तद्वस्तु त्यजति सो ऽपि
 तद्विगुणं वस्तु विनयं च तावन्तं दाप्य इत्यर्थः । इति रत्नाकरः । अत्र पूर्वक्रये
 बलवान् । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा । इति याज्ञवल्क्यात् ।
 अत्र कस्मै द्विगुणं देयमित्याश्रयेत् क्रीतं वस्तु न लभ्यते तस्मै इत्येवार्थो
 बोद्धव्यः । Jagannâtha, III. 3, 39. ॥ ८ ॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण व्यवस्थापको वणिक प्रक्रमेत
 अनु रूपं मूल्यं प्रकल्पयेत् । न जैह्वेन कुटिलतया प्रवर्तेत । उचितमूल्यं न
 खण्डयेदित्यर्थं इति चण्डेश्वरः ॥ Jagannâtha, III. 3, 38. ॥ १० ॥ ११ ॥

इति गारदीये धर्मशास्त्रे विक्रीयासंप्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम् ॥

क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं क्रोता न बहु मन्यते ।
 क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 क्रीत्वा मुल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाञ्छ्यविद्यतम् ॥ २ ॥*
 द्वितीये ऽह्नि ददत्क्रोता मूल्यान्त्रिंशंशमाहरेत् ।
 द्विगुणं तु तृतीये ऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ ३ ॥*
 क्रोता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।
 परीक्ष्याभिमतं क्रोतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ ४ ॥*
 त्यहाहोह्यं परीक्षेत पश्चाद्वाद्याद्यमेव तु ।
 मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहः स्यात्परीक्षणम् ॥ ५ ॥*
 द्विपदामर्धमासः स्यात्पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

॥ १ ॥ om. B. See Mitāksharā, Vīramitrodaya, etc. ॥ २ ॥
 क्रीत्वा पण्यं b. L. C. y. प्रकृतं b. y. C.; प्राकृतं B. β.; प्राक्
 चय L. See Mitākshara, etc. परीक्षाभिमतं B. β. ॥ ३ ॥ सप्ता-
 हात् Vulg. See Vīramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ तद्विगुणात् Vulg.

मूल्यान्त्रिंशंशं मूल्यादधिकं त्रिंशत्तमभागमित्यर्थः । एतच्च बीजान्यभोग-
 विनश्चरवस्त्रादिविषयमिति रत्नाकरः । अपरे तु क्रोता यदि द्वितीये ऽह्नि
 ददद्भवति तदा विक्रेता मूल्यात् मूल्यमध्यतः त्रिंशंशमाप्नुयादित्याहुः ।
 द्विगुणमिति त्रिंशत्तमभागस्य द्विगुणं पञ्चदशभागमित्यपरेषां मतम् ॥
 Jagannātha III. 3, 5. ॥ २ ॥ १ ॥

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ ६ ॥*
 परिभुक्तं च यदासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।
 सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्युनः ॥ ७ ॥*
 मूल्याष्टभागो हीयेत सक्कञ्जातस्य वाससः ।
 द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःशतवो ऽर्धमेव च ॥ ८ ॥*
 अर्धश्यात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
 यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः श्लये ॥ ९ ॥*
 लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निक्रिया विधौ ।
 क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टो ऽग्निसंगमात् ॥ १० ॥
 सुवर्णस्य श्लयो नास्ति राजते द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥ ११ ॥
 ताम्रे पञ्चपलं विद्यादिकारा ये च तन्मयाः ।
 तद्घातूनामनेकत्वादायसो ऽनियमः श्लये ॥ १२ ॥
 तान्तवस्य च संस्कारे श्लयदृष्टी उदाहृते ।
 सूत्रकार्पासिकोर्णानां दृष्टिर्दशपलं शतम् ॥ १३ ॥

See Viramitrodaya, etc. दशाहात्सर्वबीजानामेकाहाहोलोहवा-
 ससाम् Vulg. See Viramitrodaya, etc. ॥ ६ ॥ हीयते b. L.
 ॥ ८ ॥ अर्धश्यात्तु Vulg. See Viramitrodaya. पादशो यः क्रमात्
 ऋसेत् b. L. C. y. ॥ ९ ॥

स्थूलसूक्ष्मवतां तेषां मथ्यानां पञ्चकं शतम् ।
 चिपलं तु सत्स्रष्टमाणाभेषा वृद्धिरुदाहृता ॥ १४ ॥
 त्रिंशांशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य तु ।
 कौशेयवस्त्रकलानां तु सैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥ १५ ॥
 क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।
 वृद्धिक्षयौ तु जानीयात्पण्यानामागमं तथा ॥ १६ ॥*

क्रीत्वानुशयं न कुर्यादित्यर्थः । ननु तत्किं समावसमये महाघ्नं क्रीत्वा
 जीर्णमूल्येन जीर्णादि क्रीत्वा साधु मन्येत । इत्यत आह । क्षयमित्यादि ।
 तथा च मूल्यज्ञानं त्रयपरीक्षणं च क्रयात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति भावः ॥
 Jagannâtha, III. 3, 10. ॥ १६ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे क्रीत्वानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम् ॥

पाषण्डिनगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
 समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
 पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु ।
 संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ २ ॥*
 यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
 यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ ३ ॥*
 नानुकूलं च यद्राजा प्रकृत्यवमतं च यत् ।
 बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ ४ ॥*
 मिथः संघातकरणमहितं शस्त्रधारणम् ।
 परस्परोपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥ ५ ॥*

पाषण्डि० B. β. ॥ १ ॥ •पुगा० b. y. C. ॥ २ ॥ प्रकृत्यवमतं च यत्
 C. b. y. ॥ ५ ॥ आधिं ह्येते ह्युपेक्षिताः b ; आधिं ये ते ह्युपेक्षिताः L. C.

पाषण्डास्त्रयीवाद्याः । नैगमाः पौराः । आदिशब्दो गणसंघादिसमूह-
 विवक्षया । स्थितिः पारिभाषिकैर्धर्मैर्व्यवहारः । अनपाकर्म उक्तञ्चनमिति
 रत्नाकरः । तथा च अस्माभिर्मिलित्वा चौरनियहः कर्तव्य इत्यादिरूप-
 संकेतोक्तञ्चनं संविद्यतिक्रम इति ॥ Jagannâtha, III. 3, 3. ॥ १ ॥

मिथः संघातकरणं प्रकृतिसंघातप्रतिकूलावान्तरामलककरणम् । अहे-
 तोर्भयादिहेतुमन्तरेण शस्त्रधारणम् । परस्परोपघातं परस्पराणिष्टकरणम् ।
 तेषां नारदपूर्वोक्तपाषण्डादीनामिति रत्नाकरः ॥ Jagannâtha, III,
 3, 25. ॥ ५ ॥

पृथग्गणांश्च ये भिद्युस्ते विनेया विशेषतः ।
 आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥ ६ ॥*
 दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
 प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥ ७ ॥*

y. ; व्याधिं यस्मै ह्युपेक्षिताः B. β. See Vīramitrodaya, Jagannātha. ॥ ६ ॥

प्रकृत्यवमतं स्वभावतो गृहीतम्। अर्थाणां नाशकं द्यूतादि । दोषवत्करणं निष्पन्ना क्रिया । अनाम्नायप्रकल्पितमागमाप्रसिद्धम् । तेभ्यः पाषण्डादिभ्य इति रत्नाकरः । अचेदं निर्वाच्यम् । पाषण्डादिभिर्या या संवित् मिश्रित्वा कृता सा सा एव चित्रच्छबीया तदतिक्रमे तु ते राज्ञा दण्ड्यास्तदा वयं सर्वे राज्ञे प्रजाणां करदानं वारयाम इति अस्माभिः सर्वदा नम्रैर्भाष्यमिति द्यूतं चरिष्याम इति वेष्ट्यां रमयिष्याम इति राजपथे सवेगं धावाम इति ग्राखाटकस्थकं पूजयामेत्येवमादि प्रतिज्ञा अपि अवश्यं रक्ष्यन्तामिति तन्नि-
 दासाय वचनमिदमिति ॥ Jagannātha III. 3, 28. ॥ ६ and ७ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम् ॥

सेतुकेदारमर्यादाविक्रष्टाकृष्टनिश्चये ।
 क्षेत्राधिकारो यस्तु स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥ १ ॥*
 क्षेत्रसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
 नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥ २ ॥
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ।
 गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः ॥ ३ ॥*
 समुन्नयेयुस्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
 तुषाङ्गारकपालैश्च कूपैरायतनैर्द्रुमैः ॥ ४ ॥
 अभिज्ञातैश्च वल्मीकस्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।
 केदाराराममार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥ ५ ॥
 निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
 तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥ ६ ॥*
 अथ चेदन्तं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विनिश्चये ।
 सर्वे पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ ७ ॥*

निम्नगापहतैर्दृष्टं y. C. See Viramitrodaya, etc. पुराणैर्भोग-
 दर्शनैः Vulg. See Viramitrodaya ॥ ६ ॥ गुणं b. साहसं नादृत

अर्थः सेतुर्जलप्रवाहनबन्धः । केदारः क्षेत्रम् । मर्यादा सीमा । विक्रष्टो
 लाङ्गलप्रहतो देशः । अकृष्टरुद्रहितः । एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात्
 क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्र उच्यत इति ॥ Viramitro-
 day, p. 451. ॥ ५ ॥

गणहृद्वादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।
 विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनानृते स्थिताः ॥ ८ ॥*
 नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
 गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥ ९ ॥*
 एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासाः समाहितः ।
 रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥ १० ॥*
 यदि च न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम् ।
 तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥ ११ ॥*
 एतेनैव गृहोद्याननिपानायतनादिषु ।
 विवादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥ १२ ॥
 सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां श्लेचयोर्द्वयोः ।
 फलपुष्पं च सामान्यं श्लेचस्वामिषु निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
 अन्यश्लेचोपजातानां शाखास्त्वन्यत्र संस्थिताः ।
 स्वामिनस्ता विजानीयादन्यश्लेचविनिर्गताः ॥ १४ ॥*
 अवस्करस्थलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

L. । ८ । ९ om. C. धर्मस्य B. y. ॥ ९ ॥ सीमायां च न B. β. and
 Vivâdachintâmani ॥ ११ ॥ स्यन्दनवाजिभिः B. C. y. ; स्यन्दनवाजिभिः

स उभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तः ॥ Viramitrodaya, p. 458. ॥ ९ ॥
 इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकक्षसिः ॥ Viramitrodaya, p.
 460. ॥ ११ ॥

चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गान्न रोधयेत् ॥ १५ ॥*
 रोधयन्ति तु ये मोहाद्वलाद्वापि कथंचन ।
 दण्डयेत्तादृशान्नाजा साहसेनोत्तमेन च ॥ १६ ॥
 परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
 महागुणो ऽल्पबाधश्च वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ १७ ॥*
 सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥ १८ ॥*
 नान्तरेणोदकं सस्यं नश्येदभ्युदकेन तु ।
 य एवानुदके दौषः स एवाभ्युदके स्मृतः ॥ १९ ॥*

L.; स्यन्दनकादिभिः B. C. See Viramitrodaya. ॥ १५ ॥ बोधयन्ति
 C. y. ॥ १६ ॥ बन्धः L. y. C. ॥ १८ ॥ यत्र वानुदके B. C. y. ॥ १९ ॥

अवस्कारः पुरीषम् । मृदादिशोधनार्थं पांशुसमूह इति हरिहरादयः ।
 खलं वेदिका । श्वभं गर्तः । भ्रमो जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका पटल-
 प्रान्तः । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गः ।
 न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्खगीर्य
 तयोर्भेदात् ॥ Viramitrodaya, p. 464. ॥ १५ ॥

क्षये भूमिनाशे ऽपि यदि वृद्धिरिष्टा तदा न प्रतिषिध्यते महागुणो
 ऽत इत्यर्थः ॥ Vivâdatâṇḍava ॥ क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत
 इष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रे ऽपि उपकारको ऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य
 इत्यर्थः ॥ Viramitrodaya, p. 467. ॥ १७ ॥

क्षेत्रे बद्धजलनिर्गमार्थं खननम् । आगतोदकनिरोधार्थमृदा बन्ध इत्यर्थः ॥
 Vivâdatâṇḍava. ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वप्रवर्तमुत्सन्नमपृष्ठा स्वामिर्न तु यः ।
 सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥ २० ॥*
 मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्दंशये वावि मानवे ।
 राजानमामन्य ततः प्रकुर्यात्सेतुकर्म तत् ॥ २१ ॥*
 अतो ऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधानुदर्शनात् ।
 इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥ २२ ॥*
 अशक्तप्रेतनष्टेषु श्लेचिकेष्वनिवारितः ।
 श्लेचं चेद्विक्रमेत्कश्चिदश्रुवीत स तत्फलम् ॥ २३ ॥*
 विक्रम्यमाणे श्लेचे चेश्लेचिकः पुनराव्रजेत् ।
 खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा स्वश्लेचमाप्नुयात् ॥ २४ ॥*

पूर्वं B. β. ॥ २० ॥ श्लेचे b. C. L. y. त्यतत्फलं b. C. y. ॥ २१ ॥ स श्लेचम्
 B. C. y. ॥ २१ ॥ दत्त L. पाणि B. y. ; पाणि C. ॥ २२ ॥ समूहं b. ॥ २६ ॥

जीर्णानामन्यदीयशेत्वादीनामुद्धारो ऽपि तत्त्वाम्याद्यनुष्ठां मृहीत्वा कार्य
 इत्याह नारदः ॥ *Vīramitrodaya*, p. 468. ॥ २० ॥

यस्तु श्लेचस्वामिनः सामर्थ्यवैकल्यादिनाधोनाघवावस्थां प्राप्ते श्लेचे स्वाम्य-
 निवारितः सखयमेव तत्कर्तव्यादिकं करोति तदा स श्लेचस्वामिने फलं
 न दापनीयः । किंतु तस्य फलं स्वयमेव मृहीयादित्याह नारदः प्रेता मृताः ।
 नष्टाः कुत्रगता इति चिरमपरिचिताः । श्लेचिकेषु श्लेचस्वामिषु । तेन
 श्लेचस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैवं विधाय कर्षादिखिलभङ्गनाशं
 वयं दत्त्वा स्वयं श्लेचं ग्राह्यमिति ॥ *Vīramitrodaya*, pp. 469,
 470. ॥ २१ ॥ २४ ॥

तदष्टभागापचयाद्यावत्सप्त गताः समाः ।
 संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं श्वेत्तं लभेत सः ॥ २५ ॥*
 संवत्सरेणार्धखिलं खिलं तद्वत्सरैस्त्रिभिः ।
 पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात्श्वेत्तमटवीसमम् ॥ २६ ॥*
 श्वेत्तं त्रिपुरुषं यत्स्याद्गृहं वा स्यात्क्रमागतम् ।
 राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥ २७ ॥
 उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
 पाणः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥ २८ ॥*
 समूलसस्यघाते तु तत्त्वामी सममामुयात् ।
 वधेन पाणो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥ २९ ॥*
 गौः प्रसूता दशाहं च महेश्वो वाजिकुञ्जरौ ।
 निवार्या स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥ ३० ॥*

एकवर्षपतितमर्धखिलं त्रिवर्षपतितं खिलं पञ्चवर्षपतितमरण्यसमं भव-
 तीत्यर्थः ॥ Vivādashintāmaṇi, p. 65. ॥ २६ ॥

वृत्तिरावरणमिति चखेन्द्रः ।... पाणः शास्य इति मन्वेकवाक्यत्वात्
 श्रुतदण्डः । न चेन्नवारयेत् । तथा च वृत्तिभङ्गं पश्यन् यदि तूर्णं निवारयति
 तदा तु न दोषः । शक्त इति खरसात् महोच्छस्य संसर्गकामुकस्य तदानीं
 निवारणशक्त्यभावे न दोषः । एवमन्यत्रापि वदन्त्यपरे । Jagannātha,
 III. 4,30. ॥ २८ ॥

वधेनापराधानुरूपेण हननेन । समूलसस्यमाशस्तु यस्मिन्नाशे पुनः परोक्षे
 न भवति स द्रष्टव्यः इति चखेन्द्रः । Jagannātha III. 4, 49. ॥ २९ ॥

वाजिकुञ्जरौ प्रजापालनोपयुक्ताविति रत्नाकरः ॥ Jagannātha III.
 4,55. ॥ ३० ॥

माघं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माघौ महिषीं तथा ।
 अजाविके सवत्से तु दण्डः स्यादर्धमाषकः ॥ ३१ ॥*
 अदण्ड्या हस्तिनो ऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते मताः ।
 अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिसारिणो ॥ ३२ ॥
 नष्टा भग्ना च लग्ना च वृषभः कृतलक्षणः ।
 प्रोक्तं तु च्छिन्ननासायां वसन्त्यां तु चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥
 सन्नानां द्विगुणः प्रोक्तो वसतां तु चतुर्गुणः ।
 प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृणाम् ॥ ३४ ॥*
 या नष्टाः पालदोषेण गावः क्षेपं यदाप्नुयुः ।
 न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ ३५ ॥*

द्विजभाषायां B, c. ॥ ३१ ॥ सन्नायां Vulg.; सत्वानां Jagannâtha,
 Vivâdachintâmani. प्रत्यक्षं Vulg. ॥ ३४ ॥ पराप्नुयुः B. ß.
 ॥ ३५ ॥ Vulg. inserts the following in ३७, सस्यं विना-

सत्वानां (sic) सस्यभक्ष्यभक्षान्तानाम् । वसतां तत्रैव चरित्वा नीतरा-
 त्रिकानाम् । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायकम् । प्रत्यक्षचारको त्वाह ।
 प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृषैः । प्रत्यक्षचारकाः क्षेत्रिणां
 समक्षमेव बन्धेन चारका इत्याह । चिन्तामखिरप्येवम् । तत्रैव सस्यं
 भक्षयित्वा उपविशति । तदुत्तरं क्षुधावृद्धौ पुनर्भक्षयति एवं रीत्या
 काशयाने इत्यर्थः । क्षेत्रिणां समक्षमेवेति किमर्थमुक्तमिति न निश्चिनुमः ।
 पाण्डस्य पशुसस्यभक्ष्यमनुगन्धमानस्य समक्षमित्युक्तो क्षतिविरहात् ॥
 Jagannâtha III. 4, 46. ॥ ३४ ॥

राजग्राहयद्हीतो वा वज्राशनिहृतो ऽपि वा ।
 अथ सर्पेण दष्टे वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥ ३६ ॥*
 व्याघ्रादिभिर्हृतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।
 न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोः ऽस्ति गोमिनाम् ॥ ३७ ॥*
 गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
 सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ॥ ३८ ॥*
 गावस्तु गोमिना देया धान्यं तत्कर्षिकस्य तु ।
 एवं हि विनयः प्रोक्तो गोपैः सस्यावपातनात् ॥ ३९ ॥*
 ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतान्तं महापथे ।
 अनावृते चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥ ४० ॥*

श्येद्गौश्चेन्न दण्डः कल्पितो यतः. This is an interpolation. See
 Viramitrodaya, Vivâdachintamāpi, Jagannâtha. सद-
 शक्तस्य समो देयं C.; सदृक्तस्य समो देयं b. y. शादक्तस्य समो देयं.
 B. β. See Vivâdachintâmāpi, Viramitrodaya. ॥ ३८ ॥
 गावस्तु गोमिना देया B. b. C. y. B. गवलं गोमिना देयं L. and
 Jagannâtha, गोपैः सस्यार्धपातनात् B. β. c. b. y. ॥ See
 ibid. ॥ ३९ ॥ चेत् om. b. ॥ ४० ॥ वितिः b. y.; वृत्तिः B. β.

पालो यदि राज्ञा कर्मकरणार्थं गृहीतः कुम्भीरेण वा गृहीतः । तदा
 तत्पाल्यपशुभिः सस्यभक्षणे पालस्य न दोषः । वज्राशनीति तयोर्विशेषः
 कथंचित्प्रकारभेदादिनाङ्गीकर्तव्यः । वज्राशनिताडितस्यापि कदाचिच्चीवनं
 भवति ॥ Jagannâtha III. 4, 52. ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पथि क्षेचे वृत्तिः कार्या यामुघ्नो नावलोक्तयेत् ।
 न सङ्ख्येत्पशुर्धात्रो न भिन्द्याद्यां च सूकरः ॥ ४१ ॥
 गृहक्षेत्रे च दृष्टे द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम् ।
 तस्मात्ते नात्क्षिपेद्राजा तद्वि मूलं कुटुम्बिनाम् ॥ ४२ ॥
 वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते ।
 हीयते हीयमाने च वृद्धिहेतुमतः त्रयेत् ॥ ४३ ॥

वृत्तिः C. यावन्नौनावलोक्तयेत् b. C. y.; यामुघ्नो नावलोक्तयेत् B. β. and
 the commentation. वृद्धिर्जनपदे राज्ञो b. वृद्धिर्जनपदे राज्ञो B.
 β. ॥ ४३ ॥

इति गारदीये धर्मशास्त्रे सीमाबन्धो नामैकादशं व्यवहारपदम् ॥

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यच्च पुंसां च कीर्त्यते ।
 स्त्रीपुंसयोगनामैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 स्त्रीपुंसयोस्तु संबन्धे वरणं प्राग्विधीयते ।
 वरणाङ्गहणं पाणोः संस्कारो ऽथ द्विलक्षणः ॥ २ ॥
 तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।
 पाणिग्रहणमन्त्रश्च नियतं दारलक्षणम् ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।
 सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियो ऽन्यास्तिन्न एव तु ।
 शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥ ५ ॥
 द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
 वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेको ऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥ ६ ॥
 आ सप्तमात्यच्चमादा बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 अविवाद्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥ ७ ॥
 परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्चेद्विकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ ८ ॥*

यथा for यच्च Vulg. See Mitāksharā. ॥ १ ॥ संस्कारो ऽयं L. b.
 ॥ २ ॥ प्रतिलोमेन B. β.; प्रतिलोम्येन c. γ. ॥ ५ ॥ सुबद्धजघनजान्वसि

सुबद्धं सुसिद्धं । जनु ग्रीवास्त्रान्वयोः संधिः । घाटो ग्रीवायाः पश्चा-
 द्भागः ॥ Aparārka. ॥ ९ ॥

सुबद्धजघुजान्वस्थिः सुबद्धांशशिरोरुहः ।
 स्थूलघाटस्तनूरुत्वगविलग्नगतिस्वरः ॥ ९ ॥*
 रेतो ऽस्योत्स्रवते नासु ह्लादि मूचं च फेनिलम् ।
 पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥ १० ॥*
 चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥ ११ ॥*
 निसर्गषण्ढो वध्निश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
 अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥ १२ ॥*
 ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनो ऽन्यापतिस्तथा ॥ १३ ॥*

Vulg. See Aparârka's Commentary. स्थूलघातोतनूजश्च B. β.;
 स्थूलघ्नतोतनूजश्च L.; स्थूलघघातनूयश्च b.; स्थूलघाटोतनूयश्च C. y. ॥ ९ ॥
 रेतोस्योत्स्रवते नासु y.; रेतस्योत्स्रवते नासु C.; रेतस्योत्स्रवते नासु b.;
 रेतसोत्स्रवनेनासु B. β.; रेतस्यासु ज्वते L.; रेतो ऽसु ज्वते नासु
 Aparârka. विपरीतस्तु b. C. Aparârka. ॥ १० ॥ वध्निश्च L. y. b.;
 वध्निश्च B. β.; वध्निश्च C.; वध्निश्च Aparârka. ॥ १२ ॥ ईर्ष्याषण्ढश्च b. C. y.

निसर्गषण्ढो लिङ्गदृष्टघ्नीनञ्जवोत्पन्नः । वध्निर्गलितायुः । पक्षषण्ढः पक्षा-
 न्तरिता यस्य रतिशक्तिः । गुरोरभिशापादेव देवक्रोधाद्भिन्दादेव जनित-
 क्रोधात् ॥ Aparârka. ॥ १२ ॥

ईर्ष्याषण्ढः तत्स्त्रीविषये भगवत्ययं करोति (?) । आक्षिप्तरेता विसर्ग-
 समये यस्य रेतः प्रत्यक् ज्वते । मोघबीजो यस्य गर्भाधानसमर्धरेतो न
 भवति । शालीनो यस्य स्त्रीसंनिपातास्तिङ्गसंनिपातः । अन्यापतिर्यस्य भार्या-
 यतिरिक्तायामेव योषिति पुंस्त्वम् ॥ Aparârka. ॥ १३ ॥

तत्राद्यावप्रतीकरौ पश्चात्थो मासमाचरेत् ।
 अनुक्रमान्तु यस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ १४ ॥*
 ईर्ष्याषण्डादयो ये ऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 त्यक्तव्यास्ते पतितवत्क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥ १५ ॥*
 आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृते ऽपि पतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥ १६ ॥*
 शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यते ध्वजः ।
 तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥ १७ ॥*
 अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
 लभेत सान्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥*
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री श्लेचं बीजिनो नराः ।
 श्लेचं बीजवते देयं नाबीजी श्लेचमर्हति ॥ १९ ॥
 पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।
 पितामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥ २० ॥
 माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सनामयः ॥ २१ ॥

॥ १३ ॥ ईर्ष्याषण्डादयो ऽन्ये B. b. β. y. ॥ १५ ॥ भार्या for नार्या B β.
 प्रतीक्षतु b. C. y.; प्रतीक्षेत B. β. ॥ १६ ॥ तं हीनविषमं तु स्त्री वर्षं
 क्षिप्तान्यमाश्रयेत् Aparârka ॥ १७ ॥ स बीजि b. C. y.; सबीजी L.
 न बीजे Aparârka. ॥ १९ ॥ मातुलाश्च b. C. y. ॥ २० ॥ *वयश्चतैः

मासमाचरेत्यतीक्षतेति ॥ Aparârka. ॥ १४ ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाश्रयेत् ।
 अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत्स्वयम् ॥ २२ ॥
 सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवयःश्रुतैः ।
 सह धर्मं शरेत्तेन प्रजां चोत्पादयेत्ततः ॥ २३ ॥
 प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
 चीन्वतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्धरम् ॥ २४ ॥
 कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेषु निवेदयेत् ।
 ते चेन्न दद्युस्तां भर्षे ते स्युर्भूणहभिः समाः ॥ २५ ॥
 यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना ।
 तावन्तो भूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥ २६ ॥
 अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ।
 महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैवं विधिः सताम् ॥ २७ ॥
 सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति शीघ्येतानि सतां सकृत् ॥ २८ ॥
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।
 गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ २९ ॥
 कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्दर आत्रजेत् ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो वाक्यं तच्चानृतं भवेत् ॥ ३० ॥

L. C. ; •वत• b. y. ॥ २३ ॥ अथो प्रवृत्ते L. b. ; अथो प्रवृत्ते ॥ २७ ॥
 पञ्चस्वेषु Vulg. ॥ २९ ॥ अथोश्चेद्दर B. •संयुक्तं B. ; •संयुक्ते L. b. β.

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे तु सति गागः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः ॥ ३१ ॥
दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत् ॥ ३२ ॥
यस्तु दोषवतीं कन्यामनास्थाय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥ ३३ ॥
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ ३४ ॥
प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
स विनेयस्त्वकामो ऽपि कन्यां तामेव चोदहेत् ॥ ३५ ॥*
दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३६ ॥
उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वो एष दोषगणो वरे ॥ ३७ ॥
अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथापरः ॥ ३८ ॥
आर्षश्चैव हि दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
राक्षसो ऽनवरस्तस्मान्पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥ ३९ ॥

C. y. ॥ ३० ॥ कन्यामदुष्टाम् β. ॥ ३५ ॥ संस्पृष्टमैथुना b. β. L. y.
दुष्टान्यगतभावा C.; दृष्टान्य० b. ॥ ३६ ॥ राक्षसेनवरोक्तस्मात् b. y. ;

सप्तकत्याङ्गय कन्यां तु दद्याद्ब्राह्मणे त्वर्षं कृताम् ।
 सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४० ॥
 वस्त्रगोमियुनाभ्यां तु विवाहस्त्वार्ष उच्यते ।
 अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्याद्विजे कर्म कुर्वते ॥ ४१ ॥
 इच्छन्तीमिच्छतः प्राहुर्गान्धर्वं नाम पञ्चमम् ।
 विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुष्कसंव्यवहारतः ॥ ४२ ॥
 प्रसङ्ग्य हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ।
 सुप्तप्रमत्तोपगमात्पैशाचस्त्वष्टमो ऽधमः ॥ ४३ ॥
 रषां तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।
 साधारणः स्यान्नान्धर्वस्त्रयो ऽधर्म्यास्ततः परे ॥ ४४ ॥
 परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रितिधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा ॥ ४५ ॥ *
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हति ॥ ४६ ॥ *
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृह्णमियात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥ *
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सर्वर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥ *

राजशेनवरस्यात् L. ॥ ३६ ॥ धर्मा B. C. b. β. ॥ ३३ ॥ अन्या सा
 Vulg. See, however, ३, २३ (अन्तिमा स्त्रैरिणीनाम्) and Mitā-

स्त्री प्रसूताप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ ४६ ॥ *
 मृते भर्तरि संप्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ५० ॥ *
 प्राप्ता देशाञ्जनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥ *
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसान्यस्मै अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥ ५२ ॥ *
 पुनर्भुवां विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः ।
 पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥ ५३ ॥ *
 अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो हता ।
 अशुल्कोपहृतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५४ ॥ *
 क्षेत्रिकस्य यदज्ञातं क्षेत्रे बीजं प्रदीयते ।
 न तत्र बीजिनो भागः क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५५ ॥
 आघवाताहतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
 फलभुक्तस्य तत्क्षेत्री न बीजी फलभाग् भवेत् ॥ ५६ ॥

ksharâ, p. 77 (चतुर्थी) ॥ ५२ ॥ क्षत्रियस्यैव b. क्षत्रिकस्यैव y. ॥ ५५ ॥
 आघवाताहतं b. L. y. See Manu IX. 54. तत्क्षेत्रं ß. B. ॥ ५६ ॥

उत्पन्नसाहसा उत्पन्नयमिचारा ॥ Mitâksharâ, p. 77. ॥ ५२ ॥

महोक्षो जनयेद्वत्सान्यस्य गोषु व्रजे चरन् ।
 तस्य ते यस्य ता गावो मोघं स्कन्दितमार्घभम् ॥ ५७ ॥
 क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे समर्प्यते ।
 तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥ ५८ ॥
 न स्यात्क्षेत्रं विना सस्यं न वा बीजं विनास्ति तत् ।
 अतो ऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥ ५९ ॥*
 नाप्यपत्यं परगृहे संयुक्तस्य विया सह ।
 दृष्टं संग्रहणं तज्जैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥ ६० ॥*
 अदुष्टत्यक्तदारस्य स्त्रीवस्य क्षयिकस्य च ।
 सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥ ६१ ॥*

मोघः B. L. ; मोघ b. C. y, See Manu IX. 50 ॥ ५७ ॥ क्षत्रियानुमते
 b. C. y. ; क्षेत्रिकानुमते B. L. β. ॥ ५९ ॥ दृष्टं च संग्रहं तस्मैनां
 Vulg. See Vivâdachintâmaṇi. ॥ ६० ॥ प्रदुष्टं Vulg. सेच्छेया-
 पेयुषो b. L. y. C. ; सेच्छानुपेयुषो B. β. See a text of Vishṇu,
 as quoted in the Vivâdachintâmaṇi, p. 112. ॥ ६१ ॥ स्पृष्टा

पितुर्बीजिन इत्यर्थः । ततश्च मातृसंबन्धादेव मातृस्वामिनः संबन्धः ।
 तत्र च रतिपुत्रफलदारा इति कालिकापुराणात्युत्रविषये दुहितृपेक्षया
 भार्याया बलवत्त्वादादौ गूढोत्पन्नो ऽधिकारी ततः कानीन इति याज्ञवल्क्य-
 मतम् ॥ Jagannâtha, IV. ५, 256. ॥ ५९ ॥

प्रतिव्यक्तान्वा स्त्रीवपतिकान्वा अक्षमपतिकान्वा परदारान्सेच्छान्तजुहे
 ऽपि संग्रहते ऽभिगच्छते वा न दण्ड इत्यर्थः ॥ Vivâdachintâmaṇi,
 p. 112. ॥ ६१ ॥

परस्त्रिया सहाकाले ऽदेशे वा भवतो मिथः ।
 स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥ ६२ ॥*
 नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।
 स्त्रीपुंसौ यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६३ ॥*
 दूतीप्रस्थापनैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि ।
 अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६४ ॥
 स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥*
 उपकारक्रिया केलिः स्पर्शा भूषणवाससाम् ।
 सहखट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥*
 पाणौ यच्च निगृह्णीयाद्देण्यां वस्त्राञ्चले ऽपि वा ।
 तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रुयात्सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६७ ॥*
 वस्त्रैराभरणैर्माल्यैः पानैर्भक्ष्यैस्तथैव च ।
 संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६८ ॥*

b. y. ; स्पृष्टा L. C. ॥ ६५ ॥ ६६ om. b. L. C. y. See Manu VIII.

संग्रहणं सन्ध्यागृह्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आश्रयो येन तत्संग्रहणम् ।...
 अदेशेत्यादि अदेशे निर्जनादौ । अकाले रात्र्यादौ । स्थानमवस्थितिः ।
 आमोदः परीहासः ॥ Vivâdachintâmani, p. 109. ॥ ६२ ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया । उपचार इति क्वचित्पाठः । तत्र
 ताम्बूलादिप्रेषणमर्षः । केलिः नर्म । संग्रहणमुत्तममिति शेषः । अदेशे स्तना-
 दौ ॥ Vivâdachintâmani, p. 110 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दर्पाद्वा यदि वा मोहाक्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
 ममेयं भुक्तपूर्वेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥*
 सजात्यतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः ।
 मध्यमस्त्वानुषोम्येन प्रातिशोम्ये प्रमापणम् ॥ ७० ॥
 कन्यायामसकामायां ह्यङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
 उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वसंग्रहणं तथा ॥ ७१ ॥
 सकामायां तु कन्यायां संगमे नास्त्यतिक्रमः ।
 किंत्वखंड्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्भेत् ॥ ७२ ॥*
 माता मातृघसा अश्रूमातुलानी पितृघसा ।
 पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्रुषा ॥ ७३ ॥*
 दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ ७४ ॥*
 आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
 शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ ७५ ॥*
 पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम् ।

357. त्वेव L. C. ॥ ७१ ॥ प्रव्रजिताः स Vulg. अतिक्रामन् Vivâda-

मातात्र जननीत्यतिरिक्ता पितृपत्नी । आसां विंशतेरन्यतमागमने शिश्न-
 च्छेदः । गुप्तविषयमेतत् ॥ Vivâdachintâmani, p. 118. ॥ ७१ ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥

अतिक्रामन्मैद्युनं कुर्वन्पशुशतं ददधः ॥ Vivâdachintâmani,
 p. 121. ॥ ७६ ॥

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्त्यावसायिषु ॥ ७६ ॥*
 अगम्यागामिनश्चास्ति दण्डो राज्ञा प्रचेदितः ।
 प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥ ७७ ॥*
 स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
 गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ ७८ ॥*
 आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
 गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥ ७९ ॥*
 अनुत्पन्नप्रजायास्तु पतिः प्रेयाद्यदि स्त्रियाः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्देवरं पुत्रकाम्यया ॥ ८० ॥*
 स च तां प्रतिपद्येत तथैवा पुत्रजन्मतः ।
 पुत्रे जाते निवर्तेत संकरः स्यादतोऽन्यथा ॥ ८१ ॥*

chintâmani. ॥ ७६ ॥ निस्वामिनी B. L. b. β. y.; निस्वामिनी
 C. See Mitâksharâ, Vîramitrodaya ॥ ७८ ॥ यतस्तास्य परिग्रहो
 b. y.; यतस्ताः स्यु परिग्रहाः C.; यतस्ताः सपरिग्रहाः B. β.; यतस्तास्य
 परिग्रहाः L. See Mitâksharâ, Vîramitrodaya. ॥ ७९ ॥

निष्कामिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया
 गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । न हि जातितः प्रास्त्रतो वा काश्चन लोके साधा-
 रणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथा हि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावदर्थस्त्रिय एव ।
 स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्ववर्षं कामतः अयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं
 न प्रतिलोमत इति स्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा
 पुरुषान्तरेऽपभोगे घटते ॥ Mitâksharâ, p. 346. ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

दृतेनाभ्यज्य गाचाणि तैलेनाविक्रतेन वा ।
 मुखाम्मुखं परिहरन्गाचैर्गाचाण्यसंस्पृशन् ॥ ८२ ॥*
 कुले तदवशेषे हि संतानार्थं न कामतः ।
 स्त्रियं पुत्रवतीं वन्द्यां नीरजस्कामनिच्छन्तीम् ॥ ८३ ॥*
 न गच्छेद्गर्भिणीं निन्द्यामनियुक्तां च बन्धुभिः ।
 अनियुक्ता तु या नारी देवराज्जनयेत्सुतम् ॥ ८४ ॥*
 जारजातमरिक्थीयं तमाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
 तथानियुक्ता यो भार्यां यवीयाञ्ज्यायसो व्रजेत् ॥ ८५ ॥*
 यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतल्पगौ ।
 नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेदनुशिष्यात्स्त्रियं च सः ॥ ८६ ॥*
 पूर्वोक्तेन विधानेन क्षुषां पुंसवने शुचिः ।
 सद्यदा गर्भाधानाद्वा कृते गर्भे तथैव सा ॥ ८७ ॥*

गाचाण्यसंस्पृशेत् B. β. ॥ ८२ ॥ B. β. omit. ८३ a and insert it
 after ८६ a. They read कुले तदवशिष्टे तु. Kullūka, Jagannā-
 tha and the other Commentators agree with L. b. C. y.
 वन्द्यां Vulg. ॥ ८३ ॥ स्त्रातां or स्त्राता for क्षुषां Vulg. See Ja-
 gannātha. ॥ ८७ ॥ राजहेतुके B. β. ॥ ८६ ॥ अतोन्व्यं Vulg. See

नियोगावश्यं भावार्थो नियुक्तेत्यादि । विज्ञवः धर्मज्ञोपः । यवीयानि-
 त्पुत्रवत्तयं ज्येष्ठस्यापि । अनुशिष्यात्परपुरुषगमने ऽधर्मं नियोगे धर्मं च
 शिच्छेदित्यर्थः । क्षुषां क्षुषानुगां भ्रातृभार्यामित्यर्थः ॥ Jagannātha,
 IV. 4, 147. ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अतो ऽन्यथा वर्तमानः पुमान्स्त्री वापि कामतः ।
 निनेयौ सुभृशं राज्ञा विस्रवः स्यादतो ऽन्यथा ॥ ८८ ॥*
 ईर्ष्यासूयसमुत्थे तु संबन्धे रागहेतुके ।
 दम्पती विवदोयतां न ज्ञातिषु न राजनि ॥ ८९ ॥*
 अन्योन्यं त्यजतोरागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
 स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥ ९० ॥*
 व्यभिचारे स्त्रिया मौख्यमधःशयनमेव च ।
 कदन्नं वा कुवासश्च कर्म चावस्करोज्ज्वनम् ॥ ९१ ॥*
 स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्त्रिंतीं तथा ।
 भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत्पुरात् ॥ ९२ ॥*
 अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
 पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेद्गृहात् ॥ ९३ ॥*

Jagannâtha. । ९० । वध्यां b. न दोषभा b. L. ; न दोषभाक् y.

आगः पापमिति रत्नाकरः । तथा च स्त्रिया निगूढाया यत्नेन गोपि-
 ताया व्यभिचारं विना परस्परं त्यजतोः स्त्रीपुंसयोः पापं भवति । व्यभि-
 चारिणीत्यागे तु न पापमित्यर्थः । इति केचित् । स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं सर्वस्वं
 यस्याः सा तथेति रत्नाकरः । यस्याः स्त्रीधनत्वेनेत्यर्थो ब्रोज्ज्वन् । स्त्रीधन-
 त्वेन भ्रष्टितं सर्वस्वं ययेत्यर्थः । इति कल्पद्रुमः । गृहाम्निर्वासयेदिति
 प्रधानगृहाम्निर्वास्य स्रकुटीमध्ये एव स्थापयेदिति केचित् । Jagan-
 nâtha, IV. 1, 63. । ९० । ९२ ।

बन्धां स्त्रीजननीं निन्धां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
 कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेव स दौषभाक् ॥ ६४ ॥*
 अनुकूलामवाङ्मुष्टां दक्षां सार्धो प्रजावतीम् ।
 त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥ ६५ ॥*
 अघातदोषेणोढा या निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
 बन्धुभिः साभियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥ ६६ ॥
 नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीबे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ६७ ॥
 अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
 अप्रसूता तु चत्वारि परतो ऽन्यं समाश्रयेत् ॥ ६८ ॥
 क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समाचयम् ।
 वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥ ६९ ॥
 न शूद्रायाः स्मृतः काल एष प्रोषितयोषिताम् ।
 जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥ १०० ॥

॥ ६४ ॥ उपेक्षेत b. L. y. ॥ ६८ ॥ वर्षं b. y. ॥ ६९ ॥ प्रजापते for प्रजा

स्त्रिया रत्नार्थं व्यभिचारे जाते सुखेनमधःशयनं च साधयेत् । कदम्बं
 कुवाससं मरणार्थं दद्यात् । अमेध्यशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः ॥
 Viramitrodaya, p. 520. ॥ ६९ ॥

गुणान्वितां पत्नीमन्यस्त्रीवशतापन्नत्वादिना त्यजन्पतिर्भूर्यासं दण्डमर्ह-
 तीत्यर्थः । भूयान्दण्डश्चौरदण्डः ॥ Jagannâtha, IV. 4, 59. ॥ ६५ ॥

अप्रवृत्तौ तु भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 अतो ऽन्यगमने स्त्रीणामेष दौषो न विद्यते ॥ १०१ ॥
 आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।
 प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसंकरः ॥ १०२ ॥
 अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तरस्तथा ।
 दान्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥ १०३ ॥
 उग्रः पारश्वश्चैव निषादश्चानुलोमतः ।
 अम्बष्ठो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियात्मजः ॥ १०४ ॥
 आनुलोम्येन तत्रैको द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः ।
 क्षत्ताद्याः प्रतिलोमाः स्युरनुलोमास्त्वमे स्मृताः ॥ १०५ ॥
 संस्काराश्चरुपाकाद्यास्तेषां त्रिः सप्त वै मताः ।
 सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ॥ १०६ ॥
 अम्बष्ठोग्रौ तथा पुत्रावेवं क्षत्रियवैश्ययोः ।
 एकान्तरस्तु चाम्बष्ठो वैश्यायां ब्राह्मणात्सुतः ॥ १०७ ॥
 शूद्रायां क्षत्रियात्तद्वन्निषादो नाम जायते ।
 शूद्रा पारश्वं सूते ब्राह्मणादुत्तरं सुतम् ॥ १०८ ॥
 आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।

पतेः B. β. ॥ १०१ ॥ सज्जन्म b. y. ; षज्जन्म L. ; सजन्म C. ॥ १०२ ॥ पुत्रः
 om. b. y. ॥ १०३ ॥ परसरश्चैव b. ; पाराश्वरश्चैव B. β. C. पारश्वश्चैव
 y. ॥ १०४ ॥ तत्रैको B. β. ॥ १०५ ॥ संस्काराश्च पाकाद्यास्तेषां त्रिः

सूतश्च मागधश्चैव पुषावायोगवस्तथा ॥ १०६ ॥
 प्रातिलोम्येन वर्णानां क्षत्तृवैदेहकावपि ।
 अनन्तरः स्मृतः सूतो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतः ॥ ११० ॥
 मागधायोगवौ तद्वद्वौ पुषौ वैश्यशूद्रयोः ।
 ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात्सूते वैदेहकं सुतम् ॥ १११ ॥
 क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रान्युचमेकान्तरं तथा ।
 ह्यन्तरः प्रातिलोम्येन पापिष्ठः संकरे सति ॥ ११२ ॥
 चण्डालो जायते शूद्राद्ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ।
 तस्माद्राज्ञा विशेषेण स्त्रियो रक्ष्यास्तु संकरात् ॥ ११३ ॥

सप्तकोशतः B. β. कोष्ठतः L. b. C. y. चोपान्तो B. β. ॥ १०७ ॥
 क्षत्रियोदेहकावपि B. β. ॥ ११० ॥ ह्यन्तरं Vulg. ॥ ११२ ॥ रक्षास्तु
 b. C. y. ॥ ११३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे स्त्रीपुंसयोगो नाम द्वादशं व्यवहारपदं समाप्तम् ॥

विभागो ऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यच्च प्रकल्प्यते ।
 दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ १ ॥*
 पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन्धनं क्रमात् ।
 मातुर्दुहितरो ऽभावे दूहितृणां तदन्वयः ॥ २ ॥*
 मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
 निवृत्ते वापि रमण्ये पितर्युपरतस्पृहे ॥ ३ ॥*

निवृत्त L. रमण्यो b. y. ॥ ३ ॥ वयसि स्थिते B. b. L. β. ; वयसंस्थिते

पित्रोरिदं पैत्र्यम् । इदं स्वत्वनिमित्तसंबन्धिपरम् । पुत्रपदं पौत्र-
 आहृत्पुत्रादिपरम् । दायो विभागाहं द्रव्यम् । अन्यदीयं द्रव्यं स्नामिसंबन्धि
 गामीत्यर्थः । विभागाहं पितृद्रव्यं दायमाहर्मणीषिण इति निघण्टुः ॥
 Vivādatāṇḍava. ॥ १ ॥

यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् । स्त्रीधन दुहितृणामप्रत्ता-
 नामप्रतिष्ठिताणां च । यच्च नारदस्य मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितृणां तद-
 न्वयः ।...तानि पूर्वोक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकद्रव्यविषयाणि । अत एव
 मनुः । मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ Dāyabhāga, pp.
 131, 132. (Colebrooke, IV. 2, 13) दौहित्रीणामप्यभावे
 दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः । मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितृणां
 तदन्वयः । इति तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात् ॥ Mitāksharā, p.
 229 (Colebrooke, I. 11, 18). ॥ २ ॥

विभागं चेत्येता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
 अपरो ऽपि जीवत्येव पितरि द्रव्यनिष्पृहे निवृत्तरमण्ये मातरि च निवृत्त-
 रजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नार-
 देन । अत उर्ध्वं... ॥ इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयु-

पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ४ ॥*
 विभ्रयाद्देच्छतः सर्वाञ्ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
 भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षाः कुले श्रियः ॥ ५ ॥*
 शौर्यभार्याधने चेभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
 चीर्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः ॥ ६ ॥*

y. See Vīramitrodaya, Jagannātha. ॥ ४ ॥ पिता यथा B. β.
 ॥ ५ ॥ शौर्यभार्याधनं b. C. y. अविभज्यानि b. y. ॥ ६ ॥ तस्यापोष y. ॥ ७ ॥

रित्यनुवच्यते ॥ Mitāksharā, p. 175, 176 (Colebrooke, I.
 2, 7). ॥ ३ ॥

तथा नारदः । पितैव वा... ॥ ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिधाय पुनर्यथा
 वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणा-
 त्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिक-
 विभागः प्रतीयते ॥ Dāyabhāga, p. 94. (Colebrooke, II. 81,
 82). ॥ ४ ॥

यदि तु ज्येष्ठपुत्रो ऽयोग्यः मध्यमो ऽन्यो वा योग्यः तत्र स एव सर्वा-
 धिकारी प्रतिपादनक्षमत्वात् । यथाह शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः । शक्तिं
 परिजनप्रतिपादनक्षमत्वमपेक्ष्य ते शक्त्यपेक्षा इति । तथा च वयो ज्येष्ठत्वं
 नावश्यकमिति भावः ॥ Jagannātha, V. 1, 16. ॥ ५ ॥

भार्याप्राप्तिकाले अन्नं भार्याधनम् । अन्वद्विभक्तमित्यर्थः । एतानि वर्ज-
 यित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् ॥ Dāyabhāga, p. 169
 (Colebrooke, VI. 1. 12, 13). ॥ ६ ॥

मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात्प्रीतिपूर्वकम् ।
 तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापि हि यथा पिता ॥ ७ ॥*
 अध्यग्न्यध्यावह्निकं भर्तृदायस्तथैव च ।
 भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ ८ ॥*
 स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु तु ।
 ब्राह्मादिषु चतुष्पाहुः पितृगामीतरेषु च ॥ ९ ॥*
 कुटुम्बं विभ्रयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात्स खभेताश्रुतो ऽपि सन् ॥ १० ॥*

The following clause is added in B. β. दत्तं च प्रीतिकर्मणि
 पितृमातृसुतप्राप्तमिति पाठान्तरम् See Manu IX. 194. ॥ ८ ॥
 इतरासु च y. ॥ ९ ॥ वैद्ये वैद्याय b. C. y. ; वैद्यो वैद्याय B. β. ; वैद्यो
 वैद्याय L. The last reading is supported by the Com-
 entaries. ॥ १० ॥ °हानिरटं जावेच्च° b. C. y. Jagannâtha has

षड्विधत्वमपि न्यूनत्वाभिभवार्थम् । तेषां स्वरूपमाह कात्यायनः । विवाह-
 काले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यभिसंगिधौ । तदध्यमिज्ञतं सद्भिः स्त्रीधनं
 परिकीर्तितम् इदमेव यौतुकं नाम । यत्पुनर्जन्मते गारी नीयमाना पितु-
 र्मृहात् । अध्यावह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ प्रीत्या दत्तं तु
 यत्किञ्चिच्छ्रुत्वा वा श्रयुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
 ऊढया कन्यया वापि पत्युः पित्र्यहे ऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा
 जम्बं सौदायिकं मतम् ॥ Vivâdatâpdava. ॥ ८ ॥

विभ्रयादित्येकवचननिर्देशाद्यदि विद्यामभ्यस्यते भ्रातुः कुटुम्बमपरो
 भ्राता स्वधनग्न्यग्ररीरायासाभ्यां संवर्धयति । तदा तद्विद्योपार्जितधने
 तस्याप्यधिकारः ॥ Dâyahhâga, p. 170 (Colebrooke, VI. 1,
 14, 15) ॥ १० ॥

वैद्यो ऽवैद्याय नाकाभो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
 पितृयं द्रव्यं समाश्रित्य न चेतो न तदाहृतम् ॥ ११ ॥*
 द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
 समांशभागिनी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ॥ १२ ॥*
 ज्येष्ठयांशो ऽधिको ज्येष्ठः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।
 समांशभाजः श्रेष्ठाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥ १३ ॥*

पितृपदं साधारणधनपरम् । तदनाश्रित्यार्जितम् । वैद्यो ऽविद्याया-
 निष्कृन्न दद्यात् । वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्या-
 देव । Dâyahâga, pp. 170 171 (Colebrooke, VI. 1,
 16.) ॥ ११ ॥

तथा द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वारजितविषयम् ॥
 Mitâksharâ, p. 187 (Colebrooke I. 6, 7). विभजन्पिता
 आत्मनः आत्मसंबन्धिनी द्वावंशौ कुर्यादित्यर्थः । एतद्वचनं पितुः स्वारजिते
 धने भूयिष्ठमादाय वसेदिति वचनेन केवलीकृते ऽवजन्मनमव्यमानं पैता-
 महधनमेवावगम्यतीति ॥ Jagannâtha, V. 2, 96. ॥ १२ ॥

अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किंचिद्भूयगुणकनिष्ठभाद्रसमुदाय-
 स्यात्स्यधनविभागविषयकमिदमेकत्रयरूपोद्धारदानासामर्थ्यात् । उत्कृष्ट-
 भागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निष्कृष्टभागदानं कनिष्ठाये-
 त्याहः । चण्डेश्वरस्तु अधिको ऽंशः विभागे यो ऽंशो लभ्यते तस्मादन्यः
 ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तद्भूयः तत्पादानस्तदर्थं तत्पादा
 वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं विविच्यैव देयमित्यभिप्रेति । श्रेष्ठा
 मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितेऽंशे
 भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् । अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु

क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः ।

वर्णावरेष्ठंशहानिरूढाजातेष्वनुक्रमात् ॥ १४ ॥*

पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ १५ ॥*

हानिरूढाजातेष्व०, like the rest of the MSS. ॥ १४ ॥ स एव b. ;
स ए y. ॥ १५ ॥ ०शक्तमानस y. ॥ १३ ॥ गूढमाहकः b. C. y. L. ; मूढमाहकः

समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांश-
भागिनी आधिक्यरहितभारास्वामिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति
स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः । प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति
स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं व्याख्यातं च प्रथमेत्यमस्यांशद्वयं श्रेष्ठः
कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं श्रेष्ठं किञ्चिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं
क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अतिदेश्य इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो
जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् । तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे
उक्ता ज्येष्ठाद्यांशविषयेषु क्षेत्रजेष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति
भावः ॥ Jagannâtha V. 1, 71. ॥ १३ ॥ १४ ॥

बृहस्पतिः । समन्यूनाधिकभागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः । तथैव ते
पालनीया विनेयान्ते स्युरन्यथा ॥ एवं चैतद्वचनं च पुत्रविनिर्भोकेण पित्र-
र्जितपरं भ्रातृभ्यामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रर्जितधनविष-
यकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम् । पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले
एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीभूतवा-
हनादीनां मतम् । नारदः । पित्रैव तु... ॥ इति नारदवचनम् । न्यूना-
धिकविभक्तानां धर्मः पित्रकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पति-
वचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम् ॥ Jagannâtha, V. 1, 31-33. ॥ १५ ॥

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
 अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ १६ ॥*
 कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते ।
 तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृताः ॥ १७ ॥*
 अज्ञातपितृको यश्च कानीनो ऽनूढमातृकः ।
 मातामहाय दद्यात्स पिण्डं रिक्तं हरेत् च ॥ १८ ॥*
 जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
 अरिक्तभाजः सर्वे स्युर्बीजिनामेव ते सुताः ॥ १९ ॥*
 दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुक्तातो हता ।

Viramitrodaya ०नूढमातृकः B. β. पितामहाय for मातामहाय
 B. β. ॥ १५ ॥ बीजिनो b. y. C. हताः b. y. C. ॥ २० ॥ घटितः पाण्डुर्यं०

तथा च वातादिरूपव्याधिजन्यमोहक्रोधजन्यमोहकामादिरूपविषयसेवा-
 वशीकृतचित्ततादिवशात् अयथाशास्त्रकारी पिता विभागे प्रभुर्न इति ।
 तथा चैतदेवास्याप्रभुत्वम् । यत्तत्कृतविभागस्यासिद्धिः अनधिकारिकृतत्वात्
 श्रुतकृतसंध्यावन्दनवदिति भावः । अत एव पितामहचरणाः । व्याधित
 इत्यादि नारदवचनेन प्रभुरित्यतिदेशादस्वामिकृत इव स्वार्जितधने ऽपि
 व्याध्यादिहेतोः पित्रादिस्वामिकृतो ऽपि विषमविभागादिर्न सिध्यति ।
 अत्रायथाशास्त्रकारी ज्येष्ठभागादिबोधकशास्त्रमतिक्रम्य न्यूनाधिकविभाग-
 कारी ॥ Jagannâtha V. 1, 28. ॥ १६ ॥

अनियुक्तायां खैरिष्याम् । अरिक्तभाजः क्षेत्रिरिक्तं न भजन्त इति
 रत्नाकरः । मातृक्षेत्रिकमातामहानां न रिक्तं भजन्त इति प्रकाशः ।
 बीजिनामेवेत्येवकारेण मातृमातामहादेरेव व्यावृत्तिरित्याशयः । बीजिने

अशुष्कोपगतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते ॥ २० ॥*

पितृद्विद् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

आरसा अपि नैते ऽंशं लभेरन्ध्रैश्चजाः कुतः ॥ २१ ॥*

दीर्घतीव्रामयग्रस्ता जडोन्मत्तान्धपङ्गवः ।

भर्तव्याः स्युः कुले चैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥ २२ ॥*

b. L. C. y. घटितः षण्डो B. ॥ २१ ॥ °तीव्रमय° b. y. C. ॥ २२ ॥

धनग्रहणम् । न केवलं पिण्डदानमपीत्याह द्युरिति । यदि शुष्कं मूल्यं
द्वेत्रिंशे दत्त्वा अपत्योत्पादनाद्यं माता क्रीता तदा एव क्रयाभावे मातृ-
विवाहकर्तुरेव पिण्डदा इति रत्नाकराशयः ॥ Jagannâtha V. 4,
342. ॥ १६ ॥ २० ॥

पितरं यो द्वेष्टि स पितृद्विद् । द्वेषश्च पितरि मारणादिभवः । मृते तु
तदुद्देशेन उदकादिदानाभावरूपः । अपपात्रितः राजवधादिदोषेण कृत-
घटापवर्जनः । दीर्घं राजयक्षादि तीव्रं कुलादि भर्तव्याः पोषणीयाः कुलस्य
भात्रादेरिति रत्नाकरः । प्रकाशकृता तु उपपातकालि पठित्वा उपपात
कैर्युक्त इति कृतम् । जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम् औपपातिक इति पठितम् ।
उपपातकैर्युक्त इति तदर्थः । कल्पतरौ तु अपपात्रित इति पाठः । तत्राप-
पात्रितस्य भागानर्हत्वं शब्दलिखितवचनेन व्यक्तम् । उपपातकिनो भागान-
र्हत्वमभ्यास एव । उपपातकैरिति बह्वचनमुपन्यस्तम् । पातित्यं चानु-
पातकादावेव इति श्लेषम् । पितृद्विदित्यनेन आजादिपरांसुखस्यानंशित्व-
कथनात् । षण्डस्वतिनैकवाक्यत्वम् । अत्र दानादिनागुणवतो ऽपि
आजादिपरांसुखत्वे भागानइत्यमित्यवधेयम् ।... विवादचिन्तामणौ तु जडो-
न्मत्तान्धपङ्गव इति पाठः । जडो निर्विवेक इति व्याख्यातं च । तत्पुत्रास्त्वं-
शभागिन इति तथा चैतेषां पुत्राः पौत्रविषया भागं गृह्णीय । अत्र तत्पु-

द्विरामुध्यायणा दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
 रिक्थादर्धं समादद्युर्बीजिच्छेषिकयोस्तथा ॥ २३ ॥*
 संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
 अनपत्योऽंशभाग्यो ऽपि निर्बीजेष्वितरानियात् ॥ २४ ॥*
 द्यातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्छेत्रव्रजेतु वा ।
 विभजेरन्धनं तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥ २५ ॥*
 भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जोवितक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्वुरितरासु च ॥ २६ ॥*
 या तस्य दुहित्वा तस्याः पितृव्योऽग्रे भरणे मतः ।
 आ संस्कारं भजेरंस्तां परतो विभ्रयात्पतिः ॥ २७ ॥*

ऋक्यादूर्ध्वं b. C. y. ॥ २३ ॥ अनपत्योऽंशभाग्यो ऽपि b. y. ॥ २४ ॥ प्रव्रजेत वा
 O. y. ॥ २५ ॥ जातस्य b. C. y. तस्या b. C. y. पित्रंशो L. मरयो b. C. y.

जायामपि तादृशत्वे तत्पौत्राणां प्रपौत्रविषयांश्याहित्वं तेषामपि तादृशत्वे
 तत्पुत्राणां न लक्ष्यते । अत्र च पतितस्य पुत्रो नाशं प्राप्नुयादित्याह ॥
 Jagannâtha V. 4. 320. ॥ २१ ॥ २२ ॥

पृथगिति लिखनात्पिण्डद्वयदानं द्वाभ्यां पिण्डभ्यां तत्र क्रमस्यानुक्तत्वा-
 दिच्छाविकल्पः । रत्नाकरः । यत्र बीजिन ओरसेो ऽस्ति क्षेषियो ऽपि
 कथंचिदौरसेो जातस्तद्विषयमिदम् । अपुत्रयोस्तु द्वयोरपि कृत्वमंशं
 गृह्णीयादिति ॥ Jagannâtha V. 4, 242. ॥ २३ ॥

पत्नीसङ्गावे ऽपि आतृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ॥
 Mitâksharâ, p. 268 (Colebrooke, II. 1, 7). ॥ २५ ॥ २६ ॥

मृते भर्तृर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
 विनियोगात्परश्चासु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥*
 परिशीले पतिकुले निर्मणुष्ये निराश्रये ।
 तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥*
 स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
 अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ३० ॥*

॥ २७ ॥ प्रभु b. C. ; प्रभृ y. ॥ २८ ॥ प्रभु स्त्रिया C. y. ; प्रभु स्त्रियाः b. ॥ २९ ॥
 30 a is omitted in all MSS. It has been supplied from Jagannâtha and Viramitrodaya ॥ ३० ॥ मूली न स्याद्यथा

पतिपक्षः प्रभुः पितृवंशमाह्वंशौ आसत्तिक्रमेण विनियोगो ब्रह्मदा-
 नादिः । आत्मरक्षा कुप्रसङ्गनिवारणम् । भरणं जीवनोपायकारणम् ।
 तथा च तदनुमतिं विना न कस्मैचित् किञ्चिद्दद्यात् । न रूपरसगन्धादौ
 प्रसह्येत । भोजनोपायाभावे स एव निर्द्वैतिं कुर्यात् । निर्मणुष्ये सदसत्त्व-
 सङ्गविवेचनादियोग्यमनुष्यहीने । निराश्रये प्राणधारणोपायादिसाधन-
 पुरुषाभावे तत्सपिण्डेष्वसत्सु कथञ्चित्त्वगुद्भैव धर्मप्राणरक्षां विधाय अमुकस्य
 पितृव्यपत्नी अहमिति स्थापनेन खं बान्धवत्वं प्रकाश्य स्थित्यसंभवे पितृपक्ष-
 मेवाश्रयेत् ॥ Jagannâtha, IV. 1, 13. ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुले सत्कुले इति रत्नाकरः । प्रणश्यन्ति स्वधर्मात् आभ्यन्ति व्यभिचारा-
 दिदोषयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । तथा हि शास्त्राध्ययनानधिकारित्वाच्छास्त्र-
 मात्रोपजीविधर्माधर्मज्ञानाभावात् स्वातन्त्र्यवर्तमानत्वेन पुरुषपारतन्त्र्या-
 भावात्तेनोपदेशासंभवाच्च । दृष्टमुखजनके परपुरुषसंभोगादौ स्ववर्णधर्मा-
 दिकमपह्वाय पुनः पुनश्चित्रदर्शनादौ च प्रवर्तते इति भावः । एवं च
 भर्तृपारतन्त्र्यमसंमन्यमाना यदि स्वातन्त्र्यमिच्छति तदा ज्ञात्वा राज्ञा
 स्वयं धर्मं स्थापनीया इति मन्तव्यम् ॥ Jagannâtha IV. 1, 4. ॥ ३० ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रास्तु स्वविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३१ ॥*
 यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वाणैः पैतृकं च यत् ।
 भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥ ३२ ॥*
 येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
 कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥ ३३ ॥*
 अविद्यमाने पित्ये ऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

b. C. ; ऋणी न स्याद्यथा B. β. L. y. The latter reading is supported by the commentaries ॥ ३२ ॥ तैर्धनात् b. y. L. ॥ ३३ ॥ पित्रर्थेस्वांशद् C. ; पित्यर्थे स्वांशद् b. ; ३३ ॥ भवनीयो y.

यत् पारतन्त्र्यवचनं न स्त्री पारतन्त्र्यमर्हतीत्यादि । तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्त्रीकारे तु को विरोधः ॥ Mitāksharâ, p. 212 (Colebrooke, II. 1, 25). ॥ ३१ ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम् । Vyavaharâmayûkha, p. 47. (Borrodaille IV. 6, 2). ॥ ३२ ॥

अपरे तु सांष्टिककन्यायेनागत्या भगिनीसंस्कारो ऽपि स्वार्जितेनैव संपादनीयः । अन्यथा कन्यासंस्काराभावेन पितुर्महान्दोषः स्यात् । सांष्टिककन्याययस्य दायभागप्रकरणे जीमूतवाह्नेनैवादृतः ॥ Jagannâtha V. 3, 128. ॥ ३३ ॥

पित्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अविद्यमानं संस्कारं कुर्यदिति न वाच्यम् । जीमूतवाह्नेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि तस्यांशयः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥ ३४ ॥*
 कुटुम्बार्थेषु यश्चोक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः ।
 भ्रातृभिर्भरणीयो ऽसौ ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥ ३५ ॥*

येषां तु न कृताः... ॥ इति येषां तेषामिति पुंलिङ्गपदघटितवचनेन भ्रातृ-
 संस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैटकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं
 नारदस्य । तथा च भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारे ऽपि भ्रातृसंस्कार
 एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः । इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥
 Jagannâtha V. 3, 127. ॥ ३४ ॥

तेषामयमाशयः । यदि कश्चिद्विभागकाले आग्रहं कृत्वा भागं नागृ-
 ङ्हाति उत्तरकालं च भागमाकांक्षते तदर्थं पुनर्विभागं सर्वं मिश्रयित्वा न
 कुर्यान्किंतु तद्भागपूरणानुसारेण स्वस्वभागांश्चमुद्भूय तद्भागं पूरयेदिति ।
 तथा च तेनैव प्रकारेण सर्वं एव वचनार्था आदरणीयाः । तत्र प्रकाश-
 मिश्रयोरयं भावः । पुत्रत्वादिसंबन्धस्यैतन्माहात्म्यं विभागकाले ऽंशाराहणे
 उत्तरकालं स्वयमेव पुत्रेण वा इच्छतावश्यं भागप्राप्तिरिति रत्नाकराशयस्तु
 वक्ष्यते ऽनुपदम् । कुटुम्बेऽश्वित्यादि तदर्थमुपयुक्तः सन्तत्कार्यं कुटुम्बभरणोप-
 युक्तं कार्यं कुर्वते न तु पितृधनं गृह्णाति स उत्तरकालं भागमाकांक्षमाणः
 ग्रासाच्छादनवाहनैरुपलक्षणीभूतैश्च अन्येनापि धान्यरूप्यसुवर्णाणकारादिना
 बृंहणीयः वर्धनीयः पूर्णभागः कर्तव्य इत्यर्थः इति मिश्रादयः । रत्नाकर-
 कारस्तु । कुटुम्बार्थेषु चाद्युक्त इत्यादि गुणवद्भाटविषयमाह । यथा भ्रातृणां
 स्वस्य च कुटुम्बभरणार्थमुद्युक्तः सन्तत्कार्यं कुरुते कृष्यादिकं द्रव्यक्रयविक्रया-
 दिकं कुरुते सो ऽन्यैः तादृशकर्मकुर्वद्भिर्भ्रातृभिर्बृंहणीयः संबर्धनीयः । तथा
 च कुटुम्बभरणोद्योगरूपगुणवत्तया उत्कृष्टो ऽप्तवस्त्रवाहनादिदानमिति
 भावः । जीमूतवाहनादयो ऽप्येवम् ॥ Jagannâtha V. 3, 108.
 ॥ ३५ ॥

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
 ज्ञातिभिर्भागक्षेत्रैश्च पृथक्कायप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥*
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मो हि तेषां भवेत्पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥*
 दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥ ३८ ॥*
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कूर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥ ३९ ॥*
 येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिष्यिनाम् ।
 विभक्तानवगच्छेयुर्लोख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ ४० ॥*

॥ ३५ ॥ दायादाने y. कार्ये C. प्रवर्तते β. ॥ ३६ ॥ ३७ a om. y. एता क्रियाः
 सञ्चयनां y. b. ॥ ४० ॥ वासयुर्ये y. एयक्रिया b. C. y. ॥ ४१ ॥ ४१ b, ४२

ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षियद्वयमित्येतदर्थम् ॥ Dâya-
 bhâga, p. 359 (Colebrooke, XIV. 1). ॥ ३६ ॥

पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च नारदेन
 विभागलिङ्गमुक्तम् ॥ Mitâksharâ, p. 233 (Colebrooke, II.
 12. 3) ॥ ३७ ॥

दानग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयल्लोके ऽनूयेते स्पष्ट-
 तार्थम् । पञ्चादिप्रतियज्ञा विभक्तानां पृथक्पृथगनुष्ठिता एव स्वतोत्पा-
 दकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दान-
 धर्मो क्षेत्रादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः ॥ Vyavahârama-
 yûkha, p. 51 (IV. 1, 34. Borrodaile). ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

वसेयुर्ये दशाब्दानि पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
 विभक्ता भ्रातरस्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥ ४१ ॥*
 यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
 पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कृत्येषु संमताः ॥ ४२ ॥*
 स्वान्भागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीरन्नथापि वा ।
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य तु ॥ ४३ ॥*
 ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्धनम् ।
 संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ ४४ ॥*

a om. C. यद्येकजातो b. °धर्मा y. ; धर्मः B β. ॥ ४२ ॥ विक्रीणीयुरथापि

अनेन द्रव्याभाव अत्यन्तनिःस्वार्तां धर्मविभागः कर्तव्यः । विभागे धर्म-
 वृद्धिः स्यादित्यादि स्मृतिभ्यः । अतश्च पितृद्रव्यविरोधेन दशवर्षपर्यन्तं ये
 पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः विभक्ता एव । धर्मविभागस्य इतराभ्यनुज्ञामन्त-
 रेणापि एकेनैव स्वीकर्तुं शक्यत्वादित्युक्तं भारुचिना ॥ Sarasvativilâsa,
 para. 843, 844. ॥ ४१ ॥

धर्मा वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या लौकिक्यः । कर्म-
 गुणाः कर्मसाधनानि गृहेपस्कारादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो लभ्यते ।
 ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः ॥ Vya-
 vahâramayûkha, p. 51 (IV. 7, 36 Borrodaile). ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि पिता पुत्रान्विभज्य स्वयं च यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैरसंख्य
 एव मृतः तदा विभागानन्तरं जातः पितृधनमेव गृह्णीयात् एव तस्य
 भागः । अथ कैश्चित्पुत्रैः सह संख्यः पिता मृतः तदा संख्येभ्यो भागं
 गृह्णीयात् ॥ Dâyaabhâga, p. 203 (Colebrooke, VII. 1). ॥ ४४ ॥

चोरसः श्लेषजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
 कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ ४५ ॥*
 पौनर्भवेऽपविह्यश्च लब्धः क्रीतः कृतस्तथा ।
 स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैत उदाहृताः ॥ ४६ ॥*
 र्षां षड् बन्धुदायादाः षडदायाद्बान्धवाः ।
 पूर्वः पूर्वेः स्मृतः श्रेयाञ्जघन्यो यो य उत्तरः ॥ ४७ ॥*
 [छिन्नभोगे गृहे श्लेषे संदेहे यत्र जायते ।
 खेत्वेन भोगविद्धिर्वा साक्षिभिर्वा समाहरेत् ॥ ४८ ॥]
 क्रमाद्ध्येते प्रपद्येरन्मृते पितरि वा धनम् ।
 ज्यायसो ज्यायसोऽस्त्राभे कनीयान्विक्रमर्हति ॥ ४९ ॥*
 पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानकारणात् ।
 पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः संतानकारकौ ॥ ५० ॥*
 अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्ततः ।
 ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ ५१ ॥*

b. y. C. ॥ ४१ ॥ विभजेत स तैस्सह ॥ ४४ ॥ पुत्रिकापुत्रमेव b. y. C.
 गूढोत्पन्नश्चैव β. ॥ ४५ ॥ लब्ध y. ॥ ४६ ॥ उत्तमः b. ॥ ४७ ॥ गृहक्षेत्रे C.
 y. The genuineness of para. 48 is quite doubtful.

न तु बन्धाविधवादुहितोः स्वसत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वण्यपिबुद्धाना-
 भावात् । अत एव नारदः । पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ॥
 Dâyabhâga, p. 130. (Colebrooke, IV. 2, 10). ॥ ५० ॥

अन्यत्र ब्राह्मणेभ्यः स्याद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीभ्यो जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥५२॥*

॥ ७८ ॥ ज्ञायसोर्लोभे. y. ॥ ७९ ॥ सजाति b. y. ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणेभ्य b.
y. C. ॥ ५२ ॥

तदवच्छस्त्रीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् ॥ Vyavahâramayûkha,
p. 52 (IV. 8, 5, Borrodaile). ॥ ५२ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे दायभागो नाम त्रयोदशं व्यवहारपदम् ॥

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।
 तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ १ ॥*
 मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
 पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं च चतुर्विधम् ॥ २ ॥*
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ ३ ॥*
 फलमूलोदकादीनां श्लेषोपकरणस्य च ।
 भङ्गाश्लेषोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ ४ ॥*
 वासःपञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ ५ ॥*
 व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
 प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ ६ ॥*
 तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रत्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥ ७ ॥*

सहो हि बलमुच्यते B. β. L.; सहो बलमिहोच्यते b. O. y. The
 latter reading is supported by the Commentaries
 ॥ १ ॥ गृहोपकरणस्य B. β. ॥ ५ ॥ प्राणौ° L. ॥ ६ ॥ ° a om. b. L.

भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेप आक्रोशः । वाक्तिरस्कारणमिति
 यावत् । उपमर्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम् ॥ Viramitrodaya, p.
 499. ॥ ४ ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
 वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
 तद्गच्छेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ ८ ॥*
 अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
 वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो ऽर्हति ॥ ९ ॥*
 शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
 ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥ १० ॥*
 स्यातां संब्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
 धृतदण्डो ऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥ ११ ॥*
 तस्यैव भेदः स्तेर्यं स्याद्विशेषस्तत्र दृश्यते ।

C. y. The genuineness of this hemistich seems doubtful, though it is quoted in the Mitāksharâ and other Commentaries. ८ ॥ ०संभाव्यो, ०साहसः B. β. ११ ॥ अदिक्कलेन

ब्राह्मणस्य तु महत्पराधे शरीरदण्डाभावमाह स एव ॥ *Vīramitro-*
daya, p. 499. ॥ ९ ॥

तदयं संक्षेपः । अल्पस्य धनस्यापहरणे विनाशने वा शताद्यो दमः ।
 क्षिप्रसेत्वादेश्चौर्येण साहसेन वा विनाशने विनाशितधनं चौरः साहसी
 वा धनस्वामिनि दाप्यः । हीनपुरुषस्तु दिगुणं दण्ड्यः । उत्तमसाहसी तु
 दण्डेन विशोधितोऽपि व्यवहारादिरूपान्संबन्धान्याकार्यं इति ॥ *Vivâ-*
dachintâmaṇi, p. 97. ॥ ७ ॥ ८ ॥ ११ ॥

रक्षितुर्ज्ञाने सत्येव बलेन आधि पीडनं यत्तत्साहसं क्लृप्तं तज्ज्ञाना-
 वरणेन य आधिर्यत्पीडनं तस्तेयमित्यर्थः ॥ *Vivâdachintâmaṇi*,

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छ्वेन तु ॥ १२ ॥
 तदपि चिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
 क्षुद्रमधोत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ १३ ॥
 मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
 शमी धान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥ १४ ॥
 वासः कौश्रेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
 हिरण्यवर्जं क्षोहं च मध्यं ब्रीहियवा अपि ॥ १५ ॥
 हिरण्यरत्नकौश्रेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
 देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 उपायैर्विविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् ।
 सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥
 स होढग्रहणात्स्तेयं होढमत्युपभोगतः ।
 शक्त्वा त्वसज्जनैकत्वादन्यायव्ययतस्तथा ॥ १८ ॥

B. β.; आधि छ्वेन b. C. y. ॥ १२ ॥ °कर्षणं b. B. β. C. y.; L. The latter reading is supported by the Commentaries. ॥ १३ ॥
 कृतान्नं b. ॥ १४ ॥ °वस्त्रं च राज्ञां (राज्ञो) च द्रव्यमुत्तमम् Vulg. See Mitāksharâ, Vīramitrodaya, Mayûkha. ॥ १६ ॥ कल्पयित्वा b.; कल्पयित्वा B. β. ॥ १७ ॥ होढमत्युपभोगतः b. y. ॥ १८ ॥ दातार

p. 90. आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसङ्ग परस्य क्रियमाणः
 क्षोभः साहसरूपं स्तेयम् । छ्वेन क्रियमाण आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः ॥
 Vīramitrodaya, p. 490. ॥ १२ ॥

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
 शक्ताश्च य उपेक्षन्ते ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ १९ ॥*
 उत्क्रोशतां जनानां च ह्रियमाणे धने तथा ।
 श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ २० ॥*
 साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेये ऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥ २१ ॥*
 गवादिषु प्रणष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।
 पदस्यान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥ २२ ॥
 ग्रामे ब्रजे विविक्ते वा यत्र संनिपतेत्यदम् ।
 वोढव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सो ऽन्यत्र तन्नयेत् ॥ २३ ॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।
 यस्त्वासन्नतरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥ २४ ॥
 समे ऽध्वनि द्वयोर्यत्र तेन प्रायो ऽशुचिर्जनः ।
 पूर्वापवादौर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥ २५ ॥

b. y. प्रसर्पप्रसर्प b. शक्तौ वधसुपेक्षन्ते b. L. C. y. ; शक्तौ वधउ० B. β.
 See Mitāksharā, Vivādachintāmaṇi, etc. ॥ १९ ॥ श्रुत्वौ b. y.

ये भक्ताद्यन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अपि चौरं जहति
 ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ Vivādachintāmaṇi, p. 93. ॥ १९ ॥

अशुचिर्जनेषु वस्तुषु इयं व्यवस्था ॥ Vivādachin-
 tāmaṇi, p. 90. ॥ २१ ॥

ग्रामेघ्नवेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

राक्ससंचारिणो ये च बह्विः कुर्युर्बह्विश्चराः ॥ २६ ॥

स्तेनेघ्नलभ्यमानेषु राजा दद्यात्स्वकानृहात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ यत्र वोक्तस्त्रिषु b. y. ॥ २१ ॥ संश्रियते पदम् b. ; संनियते पदम्
C. y. ॥ २३ ॥ प्रपो L. ॥ २५ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे साहसं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदम् ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ १ ॥*
निष्ठुरास्त्रीखतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डो ऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः ॥ २ ॥*
साक्षेपं निष्ठुरं क्षेयमस्त्रीखं न्यङ्गसंयुतम् ।
पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥*
परगात्रेष्वभिद्रोहे हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादीनामुपक्षेपैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ ४ ॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमं क्रमात् ।
अवगोरणनिःशङ्कपातनस्तदर्शनैः ॥ ५ ॥*

आक्रोशं B. β. ॥ १ ॥ अवगूरणं Vulg. See Mitāksharā,
Vīramitrodaya निःशङ्कं b. L. C. y. निःसङ्कं B. β. See the
Commentaries. °दर्शनैः B.; देशनैः β. ॥ ५ ॥ विशुद्धिं Vulg.

आक्रोश आक्षेपो भर्त्सनम् । न्यङ्गं निन्दा । कलहप्रिया गौडा इति देशा-
क्रोशः । अत्यन्तलोभुपा विप्रा इति जातेः । क्रूरा गर्गा इति कुलस्य ॥
Vivādatāṅḍava. न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं तत्पा-
रुष्यमित्यर्थः ॥ Vīramitrodaya, p. 482. ॥ १ ॥

धिङ्गूर्खं जाल्म इत्यादि साक्षेपं भाषणं निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतमवद्यं भगि-
न्यादिगमनसंयुतम् । अस्त्रीखं पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं
वाक्पारुष्यमित्यर्थः ॥ Vīramitrodaya, p. 482. ॥ ३ ॥

अवगोरणं ताडनाद्यद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । श्रीण्येव
साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः ॥ Vīrami-
trodaya, p. 471. ॥ ५ ॥

हीनमथोत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ।
 चीर्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ ६ ॥*
 विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
 विशुद्धिर्दण्डभाक्तं च तत्र संबध्यते यथा ॥ ७ ॥*
 पारुष्यदोषादृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ ८ ॥*
 पूवमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥ ९ ॥*
 द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवभाति यः पुनः ।
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वी वा यदि वोत्तरः ॥ १० ॥*
 श्वपाकमेदचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।
 इस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥ ११ ॥*

See the Commentaries ॥ ७ ॥ पूर्वं तु विनयेद्गुरुम् B. β.; पूर्वं तु
 विनयो गुरुः b. C. L. y., and the Commentaries ॥ ९ ॥ सारेषु
 वधवृत्तेषु y.; सारेषु or श्वेषु वधवृत्तिषु B. C. L. B. See the
 Commentaries. ॥ ११ ॥ मर्याच्च० C. y.; मर्याच्च० b. ॥ १२ ॥ यामेव

तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च दण्डे वैरानुसंधानुरेव
 दण्डभाक्तम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिच्छाने सम एव दण्डः ॥
 Viramitrodaya, p. 472. ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वपाक इति श्रद्धायां क्षत्रियाज्जातः उयाउयात्क्षत्रियायां जातः
 क्षत्ता क्षत्तुरयायां जातः श्वपाकः । घण्डः स्त्रीवः । चाण्डालो ब्राह्मण्यां श्रद्धा-

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।
 न च तद्दण्डपारुष्ये स्तियमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥*
 यमेव ह्यतिवर्तेत नीचः संतञ्जनं नृषु ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥ १३ ॥*
 मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
 अपि तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥ १४ ॥*
 शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
 वैश्यो ऽध्यर्धं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ १५ ॥
 पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।
 वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ १६ ॥
 समवर्णैर्द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
 वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ १७ ॥
 कालामप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

B. β. त्रिषु Vulg. See Viramitrodaya, and other Com-
 mentaries. ॥ १३ ॥ मलाखेते L. ॥ १४ ॥ क्षत्रियो ऽध्यर्धमर्हति B.
 β. देवा B. β. ॥ १९ ॥ कालामप्यथवाभ्यङ्गम० b. ; कालामप्यथवा खञ्जम०

ज्ञातः । वधकृत्तिर्लुब्धको धीवरादिः । हस्तिपो हस्तारोहकः । वात्यः
 प्रसिद्धः । दासश्चेटकः । घातस्ताडनं तच्च यथापराधम् ॥ Vivâda-
 chintâmaṇi, p. 78. तथा श्वपचादिभिरार्थाणामपराधे कृते सज्जना
 एव दण्डदाने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान्नाजा घातयेदेव नार्थं
 गृह्णीयादिति ॥ Viramitrodaya, p. 472. ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 y ॥ १८ ॥ २२ om. B. β. See, however, Manu VIII. 270.

तथ्येनापि ब्रुवन्दगृहो राज्ञा कार्षापणावरम् ॥ १८ ॥
 न किस्त्रिवषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।
 न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्तद्व्यतिक्रमात् ॥ १९ ॥
 लोके ऽस्मिन्द्वावक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।
 ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभ्रतो जगत् ॥ २० ॥
 पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।
 वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥ २१ ॥*
 एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २२ ॥
 नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
 निखेयो ऽयामयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २३ ॥
 धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
 तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २४ ॥
 येनाङ्गेनावरणौ ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
 तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥*
 सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यावकृष्टजः ।

* २१ ॥ नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण Vulg. See Manu VIII.
 271. निखेयो b. C. y. ; निषार्यो B. ; निषोत्थो β. ॥ २३ ॥ धर्मो B. β.
 * २४ ॥ येनाङ्गेनावरो वरणौ Vulg. ॥ २५ ॥ महासनम० β. अभिप्रेप्सु

सत्वदोषाभिधाने ऽपि वाक्पाठव्यदण्डो ऽस्त्येव । तथा च नारदः ।
 पतितं...॥ Vīramitrodāya, p. 488. ॥ २१ ॥

कथ्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥ २६ ॥
 अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
 अवमूचयतः शिञ्जमवशर्धयतो गुदम् ॥ २७ ॥
 केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।
 पादयोर्दाढिकायां तु ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८ ॥
 त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
 मांसभेत्ता तु षणिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २९ ॥
 उपक्रुश्य तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् ।
 जिह्वाछेदाद्भवेच्छुद्धः सर्वस्वहरणेन वा ॥ ३० ॥*
 राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
 श्रूले तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥ ३१ ॥
 पुत्रापराधे न पिता नाश्रे न शुनि दण्डभाक् ।
 न मर्कटे च तत्त्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥ ३२ ॥*

β. कुटाङ्ग b. कुटाङ्गो y. ॥ २६ ॥ मवसर्धयते b. ; •मवशर्धयते C. y. ॥ २७ ॥
 छेदयेदवधारयन् B. β. ॥ २८ ॥ उपाकृष्य B. b. β. C. y. ; उपाक्रुय L.
 अवक्रुश्य Viramitrodaya. ॥ ३० ॥

सापराधे ऽपि राजनि कृतप्रहारं श्रूलमारोप्याग्नौ पाचयेदित्यर्थः ।
 ब्राह्मणेतरविषयमेतत् ॥ Vivâdachintâmani, p. 75. कृतागसि
 कृतापराधे । श्रूलमारोपयेत्संश्रयेत तच्छूल्यम् । Viramitrodaya,
 6, p. 47. ॥ ३१ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च पञ्चदशं
 व्यवहारपदम् ॥

अक्षब्रह्मशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।
 पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ १ ॥*
 सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।
 दशकं च शतं दृष्ट्विस्तस्य स्याद् द्यूतकारिणः ॥ २ ॥*
 द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यद्यक्षवेदिनः ।
 जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥ ३ ॥
 कितवेष्टेव तिष्ठेरन्कितवाः संशयं प्रति ।
 त एव तस्य द्रष्टारस्त एव स्युस्तु साक्षिणः ॥ ४ ॥
 अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
 प्रतिहन्यान्न सभिकं दापयेत्तत्त्वमिष्टतः ॥ ५ ॥
 कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद् द्यूतमण्डलात् ।
 कण्ठे ऽक्षमालामासज्य स ह्येषु विनयः स्मृतः ॥ ६ ॥*

जिह्मकारितं b. ; जिम्भकारितं C. ॥ १ ॥ द्यूतं यं दद्याच्च b. C. y. ॥ २ ॥
 द्विरभ्यस्ता B. L. β. C. y. तस्यापरस्याह b. C ; तस्यापरस्याह y.
 ॥ ३ ॥ अस्युस्यसाक्षिणः b. ; तत्र वा स्युस्तु साक्षिणः C. ॥ ४ ॥ सभिके b. L.

अक्षाः पाशाः । ब्रह्मास्त्रमपट्टिकाः दन्तकृताः । आद्यपदाच्चतुरङ्गसतु-
 रङ्गादि । तैर्देवनं पणपूर्वा क्रीडा । वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः
 चशब्दान्मल्लामेषादिभिश्च पणपूर्विका क्रीडा च क्रमेण द्यूतसमाह्वयं चेत्येक-
 वद्भावः ॥ Vivâdatândava. ॥ तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयार्थं व्यव-
 हारपदमित्यर्थः । द्यूतं च समाह्वयं च द्यूतसमाह्वयम् ॥ Vîramitro-
 daya, p. 718. ॥ १ ॥

निर्वासने विशेषमाह नारदः ॥ Vîramitrodaya, p. 721. ॥ ६ ॥

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
 न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सो ऽर्हति ॥ ७ ॥*
 अथवा कित्वा राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।
 प्रकाशं देवनं कुर्युरेवं दोषो न विद्यते ॥ ८ ॥*

C. y. दापयेत्स्मिच्छतः b. C. y. ॥ ५ ॥ अनिर्दिष्टतया राज्ञो Vulg.
 See Viramitrodaya, Vivâdachintâmani ॥ ७ ॥

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः ॥ Viramitrodaya, ibid.
 ॥ ७ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे द्यूतसमाह्वये नाम षोडशं अध्यायपदम् ॥

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ।
 राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ १ ॥*
 पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
 पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥*
 पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
 प्रतिग्रहविशेषश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ ३ ॥*
 वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
 न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके ॥ ४ ॥*
 राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान्परिपालयेत् ।
 उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥ ५ ॥
 यो यो वर्णो ऽपहीयेत यो य उद्रेकमाप्नुयात् ।
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥ ६ ॥

प्रकीर्णकः Vulg. See Mitâksharâ, Vîramitrodaya. ॥ १ ॥
 पाखण्ड० B. ß. ॥ २ ॥ वर्णसंकरदासश्च b. प्रकीर्णकैः C. b. y. प्रकीर्णके L. ;
 प्रकीर्णकम् B. ß. ॥ ३ ॥ स्थापयेदपि C. ॥ ६ ॥ राज्ञादानं Vulg. See

प्रतिघातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनारोहणादि राजकर्म । पाखण्डादयः
 पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाञ्जोक्तङ्गनं तदा-
 ज्ञाकरणं तत्कर्मरक्षादि विषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र स्मृत्याचार-
 व्यपेतेन मार्गैश्च वर्तमानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव व्यवहारनिर्णयं
 कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तं प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति ॥
 Vîramitrodaya, p. 723. ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
 प्रसमीक्ष्यात्मनो राजा दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ ७ ॥
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद्भूतानामहितं च यत् ।
 न तत्प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥ ८ ॥
 न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं भवेत् ।
 तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥ ९ ॥*
 आयुधान्यायुधीयानां शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
 वैश्यास्त्रीणामलंकारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥ १० ॥*
 यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
 सर्वस्वहरणे ऽप्येतान्न राजा हर्तुमर्हति ॥ ११ ॥*
 अनिर्देश्यावनिन्द्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।
 दीप्तिमत्वाच्छुचित्वाच्च यदि न स्यात्पथश्रुतः ॥ १२ ॥
 राज्ञा प्रवर्तितान्धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।
 दण्डः स पापो वध्यश्च लोपयन्वारजशासनम् ॥ १३ ॥
 यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम् ।

Mitāksharā ॥ ९ ॥ वैश्यास्त्रीणाम० β. वाद्यातोद्यानि Vulg. ; वाद्या-
 तोद्यादि Mitāksharā. ॥ १० ॥ सर्वस्य हरणे b. C. y. ॥ ११ ॥ दीप्ति-
 मत्वाच्छु० L. ॥ १२ ॥ राज्ञा च वर्जितान्धर्मान् Vulg. See ८ ॥ १३ ॥

सर्वस्वहरणमसाधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणं तदतिरिक्तविषयम् ।
 Viramitrodaya, p. 724. ॥ १० ॥ ११ ॥

कुर्यात्पयो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ १४ ॥
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो जघ्नात्क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।
 शूले मत्स्यानिवाश्रीयुर्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १५ ॥
 स्वकर्म जघ्नाद्वैश्यस्तु शूद्रः सर्वं विशेषयेत् ।
 राजानश्चेन्नाकरिष्यन्प्रजानां दण्डधारणम् ॥ १६ ॥
 सतामनुग्रहे नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
 एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चामिचपीडनात् ॥ १७ ॥
 न लिप्यते यथा वह्निर्दहञ्छ्वदपि प्रजाः ।
 न लिप्यते तथा राजा दण्डं दण्डेषु पातयन् ॥ १८ ॥
 प्रज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
 ते यद्भूयुसत्सदा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १९ ॥
 राजेति संचरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रदृक् ।
 न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेरन्प्रजाः क्वचित् ॥ २० ॥
 रक्षाधिकारादीशत्वाद्भूतानुग्रहदर्शनात् ।
 यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ २१ ॥
 निर्बलो ऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
 प्रजानां विगुणो ऽप्येवं पूज्य एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥

•धारणाम् β. ॥ १७ ॥ जले मत्स्यानिवा० B. β. See Manu, VII.
 20 ॥ १५ ॥ त्वामिचपीडनात् B. β. ॥ १७ ॥ या त्रयु० b. स्वधर्मो व्यव-
 हारिणा b. C. y. ; स धर्मो व्यवहारिणा L. ॥ १९ ॥ तपःकीता C. y.

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन्पथः प्रजाः ।
 व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥ २३ ॥
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।
 चरित्रेभ्यो ऽस्य तत्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥ २४ ॥
 तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः ।
 ततस्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥ २५ ॥
 पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥ २६ ॥
 कारणादनिमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।
 प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥ २७ ॥
 यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।
 अभियाति परान्वाजा तदेन्द्रः स उदाहृतः ॥ २८ ॥
 विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
 प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥ २९ ॥
 धर्मासनगतः श्रीमान्दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतः स्मृतः ॥ ३० ॥
 यदा त्वर्धिगुरुप्राज्ञभृत्यादीन्पृथिवीपतिः ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥ ३१ ॥

तदाश्रयात् B. β. ॥ २५ ॥ राजानां b. y. ॥ २६ ॥ विगतः b. y. ॥ २९ ॥
 स्वर्थं b. ॥ ३१ ॥ नाक्रोशेच विप्रघयेत् B. β. L. b. y. नाक्रोशेच विघेयतः

तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।
 आघ्रायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात्तद्यतिक्रमात् ॥ ३२ ॥
 तस्य धर्मः प्रजारक्षा दृढप्राज्ञोपसेवनम् ।
 दर्शनं व्यवहाराणामुत्थानं च स्वकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
 संयुक्तं ब्राह्मणैः श्लेचं मूलं लोकाभिवृद्धये ॥ ३४ ॥
 ब्राह्मणस्यापरीहारो राजन्यासनमग्रतः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्यश्चाभिवादनम् ॥ ३५ ॥
 अग्रं नवम्यः सप्तम्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
 भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशस्त्वनिवारितः ॥ ३६ ॥
 समित्युष्मादकादीनां ह्यस्तेयं सपरिग्रहम् ।
 अनपेक्षः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया ॥ ३७ ॥
 नदीघ्रवेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।
 तरेष्वशुल्कदानं च वणिज्यायां भवेत्स्थितिः ॥ ३८ ॥
 वर्तमानो ऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्ननशनः स्वयम् ।
 ब्राह्मणो नापराधी स्याद् द्वाविष्टू द्वे च मूलके ॥ ३९ ॥
 नाभिश्स्तान्न पतितान्न द्विषो नापि नास्तिकान् ।

C. ॥ ३२ ॥ ३० b and ३५ a om. b. L. O. ॥ ३५ ॥ नवम्यः सप्तम्य b. C.
 y.; नवम्यः सप्तम्य L. नवेभ्य सप्तम्य B. β. ॥ ३६ ॥ भवेत्स्वयम् β. वरेस्य
 शुल्कं B. β. ॥ ३९ ॥ द्वाविष्टू द्वे b.; द्वाविष्टू द्वे β.; द्वाविष्टू द्वे C. y.

नोपसन्नान्निर्निमित्तं दातारं न प्रपीद्य च ॥ ४० ॥
 अर्थिनां भूमीभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।
 श्रेयान्परिग्रहे राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणश्चैव राजा च दावप्येतौ दृढव्रतौ ।
 नानयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षतोः ॥ ४२ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतो ऽशुचीन् ।
 मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महोपतेः ॥ ४३ ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ४४ ॥
 शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तद्द्राक्षो धनागमः ॥ ४५ ॥
 यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमां सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥ ४६ ॥
 य एव कश्चित्खड्गव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४७ ॥
 अन्यप्रकारादुचिताङ्गुमेः षड्भागसंज्ञितात् ।
 बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥ ४८ ॥

॥ ३९ ॥ नोपसन्नान् b. C. ; नोपसन्नान् B. β. ॥ ४० ॥ ब्राह्मणाश्चैव b. y.
 ॥ ४२ ॥ महोपतेः ॥ β. ॥ ४३ ॥ नरकानेकविंशतिः b. y. ॥ ४४ ॥ स्थिते B.
 β. ॥ ४६ ॥ तत्राङ्गाप्यनु० b. C. y. ॥ ४७ ॥ भूम्या यत्रागसंज्ञितम् b. β. C. y.

शक्यं तत्पुनराहर्तुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तु यद्दत्तं न तस्य हरणं पुनः ॥ ४९ ॥
 दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं चिलक्षणम् ।
 याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ५० ॥
 स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात् ।
 नासन्नः परिगृह्णीयाद्वर्णेभ्यो नियमे सति ॥ ५१ ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति मानवः ।
 शुचिश्चैवाशुचिः सम्यक्कथं राजा न दैवतम् ॥ ५२ ॥
 विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥ ५३ ॥
 लोके ऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ ५४ ॥
 एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्स्वयम् ।
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत यथास्यायुः प्रवर्धते ॥ ५५ ॥

॥ ४८ ॥ कर्म B. β. परिग्रहः b. y. ॥ ५० ॥ वचनाद्यस्तु b. C. y. ॥ ५२ ॥
 वसतं for सततं β. ॥ ५५ ॥ अष्टादशं for सप्तदशं b. C. y.

इति श्रीनारदीये धर्मशास्त्रे प्रकीर्णकं नाम अथवहारपदं सप्तदशम् ॥

समाप्तं चेदं नारदीयं धर्मशास्त्रम् ॥

अथ परिशिष्टम् ।

द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान्विन्द्यादात्मवानृपः ॥ १ ॥
 प्रकाशवच्चकास्तु ते कूटमानतुलाश्रिताः ।
 उत्कोचकाः साहसिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥ २ ॥
 प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशलोकतस्कराः ॥ ३ ॥
 अप्रकाशाश्च विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
 मुष्णां प्रसक्ताश्च नरा मुष्णान्याक्रम्य चैव ते ॥ ४ ॥
 देशग्रामगृहघ्नाश्च यज्ञघ्ना ग्रन्थिमोचकाः ।
 इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशाश्च तस्कराः ॥ ५ ॥
 न त्वहोढान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा अनागसः ।
 सहोढान्स्तेयकारणात्क्षिप्रं चोरान्प्रशासयेत् ॥ ६ ॥

1 This chapter, which forms a sort of Appendix to the main portion of the Nârada-smṛiti, is found in the Nepalese MS. only, but it is probably authentic. See Preface.

ता विन्द्यादा० MS. ॥ १ ॥ उत्काटाकाः साहसिकाः MS. ॥ २ ॥ नरा

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा यन्नावरोधिनः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥
 अहोढान्विमृशेचौरान्यहीतान्यदि शङ्कया ।
 भयोपधाभिश्चिन्ताभिर्ब्रूयुस्तथा यथा कृतम् ॥ ८ ॥
 देशं कालं दिशं जातिं नाम वा संप्रतिश्रयम् ।
 कृत्यं कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे ॥ ९ ॥
 वर्णस्वराकरभेदात्संसदि त्वनिवेदनात् ।
 अदेशकालदृष्टत्वाद्वासस्याप्यविशोधनात् ॥ १० ॥
 असह्यात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
 लेख्यैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥ ११ ॥
 दस्युदत्ते यदि नरे शङ्का स्यात्तत्करे ऽपि वा ।
 यदि स्पृशेत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं ततः ॥ १२ ॥
 चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः ।
 आवासदा देशिकाश्च तथैवोत्तरदायकाः ॥ १३ ॥
 क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।
 समदण्डाः स्मृतास्तु ते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥ १४ ॥
 राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।
 अभ्याघाते तु मध्यस्था यथा चौरास्तथैव ते ॥ १५ ॥

मध्यम्यक्रम चैव ते MS. ॥ ४ ॥ चित्ताभिर् MS. ॥ ८ ॥ असंसर्गश्च कारणात्
 MS. ॥ ११ ॥ दस्युदत्ते MS. ॥ १२ ॥ ताः MS. ॥ १४ ॥ नष्टे न्येतनिपा-

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौराः प्रयत्नतः ।
 मृग्या दाप्यो ऽन्यथा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ १६ ॥
 निर्गते तु यदा यस्मिन्नष्टे ऽन्यत्र न पातयेत् ।
 सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ १७ ॥
 गृहे वै मुषिते राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।
 आरक्षकान्नाघ्रिकांश्च यदि चौरो न लभ्यते ॥ १८ ॥
 यदि वा दोषकर्तृषु तस्मिन्मोषे तु संशयः ।
 मुषितः शपथं श्राप्यो मोषे वै शुद्धिकारणात् ॥ १९ ॥
 अचौरो बोधितो मोषं चौरो वै शुद्धिकारणात् ।
 चौरे लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥ २० ॥
 चौरहृतं प्रपद्यैव सरूपं प्रतिपादयेत् ।
 तदभावे तु मूल्यं स्याद्दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥ २१ ॥
 काष्ठकाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
 वेणुवैणवभाण्डानां वेतसस्यास्थिचर्मणोः ॥ २२ ॥
 शाकहरितमूलानां हरणे तृणपुष्पयोः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ २३ ॥
 पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दसः ॥ २४ ॥

तयेत् । सामन्ता मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ १७ ॥ यदि वा दाप्यक
 तेषां MS. ॥ १९ ॥ चौरै हृतं प्रपद्येन MS. ॥ २१ ॥ वतस्त्राद्यस्थिचर्मणोः
 MS. ॥ २२ ॥ शाकं MS. ॥ २३ ॥ पक्वां नानाकृतान्नानां MS. ॥ दसः MS.

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वतः ।
 रभ्यस्तूत्कष्टमूल्यानां मूल्यादष्टगुणो दमः ॥ २५ ॥
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽभ्यधिकं वधः ।
 न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्यो ऽब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ॥ २७ ॥
 पुरुषं हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।
 सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥ २८ ॥
 महापशून्स्तु नयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।
 मध्यमो मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन् ॥ २९ ॥
 चतुर्विंशतिः पूर्वः परश्चर्यावति भवेत् ।
 चतुःशतपरो यश्च मध्यमो द्विशतावरः ॥ ३० ॥
 सहस्रं तूत्तमो ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः ।
 त्रिविधः साहसैश्चेव दण्डः प्रोक्तः स्वयंभुवा ॥ ३१ ॥
 प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।
 द्वितीये चैव तञ्ज्जेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः ॥ ३२ ॥
 गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।
 दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादविकर्तनम् ॥ ३३ ॥

॥ २४ ॥ वैकादशगुणे MS. ॥ २७ ॥ दण्डमुत्तमसाहसम् । MS. ॥ २८ ॥ परे-
 ष्वर्धवति भवेत् । शतानि यश्चतुरो MS. ॥ ३० ॥ स्फूरायाश्छेदनं भवेत् MS. ।
 See Manu. VIII 325. ॥ ३३ ॥ येन येन विशेषेण स्त्रीणांसेन विचेकृते ।

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
 तत्तद्देवास्य च्छेत्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ ३४ ॥
 गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
 स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥ ३५ ॥
 दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवो ऽब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्युर्ब्राह्मण अक्षतः सदा ॥ ३६ ॥
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ३७ ॥
 अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
 सारानुबन्धावाक्ये दण्डानेतान्प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 न मिचकारणाद्राज्ञा विपुलाद्वा धनागमात् ।
 उत्सृष्टव्यः साहसिकस्यक्तात्मा मनुरब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।
 भवत्यधर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ ४० ॥
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 निर्वास्यं कारयेत्काममिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ४१ ॥
 सर्वस्वं वा हरेद्राजा चतुर्थं वावशेषयेत् ।
 एतेभ्यो ऽनुस्मरन्धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥ ४२ ॥

तद्देवास्य च्छेत्यं MS. See Manu VIII. 334. ॥ ३४ ॥ स्तेनो
 MS. ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण रक्षतः सदा ॥ MS. ॥ ३६ ॥ न तेभ्यो ऽनुस्मरन्धर्म

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुःस्वङ्को विधीयते ।
 गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥ ४३ ॥
 गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने ध्वजः स्मृतः ।
 स्तेये तु श्वपदं कृत्वा..... ॥ ४४ ॥
 अशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे ब्रह्मघातिनः ।
 असंभाष्यश्च कर्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ ४५ ॥
 राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धायता ।
 आचक्ष्णाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शधि माम् ॥ ४६ ॥
 अनेना भवति तेन स्वकर्मप्रतिपादनात् ।
 राजा ततः स्पृशेदेनमुत्सृजेत्तु ह्यकिल्बिषम् ॥ ४७ ॥
 राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ४८ ॥
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनो मुच्यति किल्बिषात् ।
 अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४९ ॥
 गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ५० ॥
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
 द्विरष्टापाद्यं वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥ ५१ ॥

(?) MS. ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणस्यापराधेषु तु MS. ॥ ४३ ॥ शिखिषित्तेन कुटूयेत् ॥

(?) MS. ॥ ४४ ॥ अशिराः पुरुषः MS. ॥ ४५ ॥ आचक्ष्णाणेन स्तेयेयम् MS.

॥ ४६ ॥ अकिल्बिषम् ॥ MS. ॥ ४७ ॥ गुरुरात्मवतां शास्ता राजा MS.

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टीत्येवं स्वायंभुवो ऽब्रवीत् ।
 विद्यापि च विशेषेण विद्वत्त्वभ्यधिकं भवेत् ॥ ५२ ॥
 शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 शारीरं दशधा प्रोक्तमर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥ ५३ ॥
 काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
 शारीरः संनिरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च ॥ ५४ ॥
 काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु माषावरः स्मृतः ।
 माषावराद्यो ऽयं प्रोक्तः कार्षापणपरस्तु यः ॥ ५५ ॥
 कार्षापणावराद्यस्तु चतुःकार्षापणावरः ।
 द्यवरो ऽष्टापरश्चान्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥ ५६ ॥
 कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।*
 पण्यैर्निबद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पणाः स तु ॥ ५७ ॥
 माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।
 काकणी तु चतुर्भागो माषस्य च पलस्य च ॥ ५८ ॥*
 पाञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञा या व्यावहारिकी ।
 कार्षापणप्रमाणं तु निबद्धमिह नैतया ॥ ५९ ॥
 कार्षापणो ऽण्डिका गेया ताश्चतस्रस्तु धानकः ।
 तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनारास्यः स एव च ॥ ६० ॥

। ५० । वृतापि MS. । ५२ । काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः...शारीरः संनिधा-
 द्यादि० MS. । ५३ । रूपा for रौप्यः MS. See Viramitrodaya.
 पण्यैर्निबद्धः MS. । ५७ । संज्ञया MS. । ५९ । दीनारश्चित्तस्य च MS.

वार्त्तां तु यां चाप्यथ दण्डनीतिम्
 राजानुवर्तेन्मतताप्रमत्तः ।
 हन्यादुपायैर्निपुणैर्युहीतान्
 तयैव शास्त्रेव नियुञ्ज पापान् ॥ ६१ ॥

इति नारदप्रोक्तायां संहितायां चैारप्रतिषेधो
 नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥ समाप्तं चेदं
 नारदीयं धर्मशास्त्रम् ॥

See Viramitrodaya. ॥ ६० ॥ हन्यादुपायेर्निपुणे ऽहिन्युरेव सास्त्रेव
 नियुञ्ज पापान् MS. ॥ ६१ ॥

अथ श्रीनारदस्मृत्यनुक्रमणिका ॥

प्रकरणम् ।				श्लोकाः ।	
अथ व्यवहारमाहकार्यां प्रथमोऽध्यायः	...	...	...	१	1
व्यवहारमाहकार्यां द्वितीयोऽध्यायः	...	...	...	१०	2
सभाप्रकरणम्	...	...	...	४०	
कृपादानं नाम प्रथमं व्यवहारपदम्	...	...	...	४१	
उपनिधिर्नाम द्वितीयं व्यवहारपदम्	...	...	...	१२८	
संभूयसमुत्थानं नाम तृतीयं व्यवहारपदम्	...	...	...	१२२	
दत्ताप्रदानिकं नाम चतुर्थं व्यवहारपदम्	...	...	...	१२०	
अग्रभूषाभ्युपेत्य नाम पञ्चमं व्यवहारपदम्	...	...	...	१४१	
वेतनस्थानपाकने नाम षष्ठं व्यवहारपदम्	...	...	...	१४१	
अस्त्रामिविक्रयो नाम सप्तमं व्यवहारपदम्	...	...	...	१४५	
विक्रीयासंप्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम्	...	...	...	१४०	
क्रीतानुग्रहो नाम नवमं व्यवहारपदम्	...	...	...	१९०	
समयस्थानपाकने नाम दशमं व्यवहारपदम्	...	...	...	१९१	
सीमावन्धो नामैकादशं व्यवहारपदम्	...	...	...	१९५	
स्त्रीपुंसयोरो नाम द्वादशं व्यवहारपदम्	...	...	...	१७२	
दायभागो नाम त्रयोदशं व्यवहारपदम्	...	...	...	१८८	
साक्षरं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदम्	...	...	...	१०४	
वाक्पाचयं दण्डपाचयं च नाम पञ्चदशं व्यवहारपदम्	...	...	...	१०८	
दूतसमाह्वयो नाम षोडशं व्यवहारपदम्	...	...	...	११४	
प्रकीर्णकं नाम सप्तदशं व्यवहारपदम्	...	...	...	११९	
परिशिष्टे चौरप्रतिबन्धो नाम व्यवहारपदम्	...	...	...	११२	

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

1996

3 2044 025 031 311

